THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATI-BHAVANA TEXTS

EDITED BY

GANGĀNĀTHA JHĀ

AND

GOPĪNĀTHA KAVIRĀJA

No. 4.

THE

KUSUMĀÑJALI-BODHANĪ

ALLAHABAD:
PRINTED AND PUBLISHED BY THE SUPDT., GOVERNMENT PRESS, U. P.,
1922.

वरदराजविरचिता

कुसुमाञ्जलिबोधनी

THE

KUSUMĀÑJALI-BODHANI

OF

VARADARĀJA MIŚRA:

EDITED WITH INTRODUCTION, ETC.

BY

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.,
Librarian, Government Sanskrit Library,
Saraswati Bhavana, Benares

ALLAHABAD.
PRINTED AND PUBLISHED BY THE SUPDT., GOVERNMENT PRESS, U. P.
1922

INTRODUCTION.

I

THE following pages which are now for the first time presented to the public embody a learned commentary by Varadarāja on Udayana's famous theistic treatise, Nyāya Kusumāñjali.* This work of Udayana being still widely in vogue in this country and also studied in the west through its English version by Cowell, it is to be hoped that no apology is needed for the publication of a commentary which combines with scholarship a marvellous power of elucidation. Udayana's text is highly abstruse, being of a peculiarly polemic character and written in a compact schoolman-like style, and stands much in need of an elaborate exposition to have its inner meaning clearly brought out. The only available commentary which has hitherto been in use among Indian scholars is Vardhamāna Upādhyāya's °Prakāśa. But the work, inspite of the vast erudition displayed on every page by its author, is more an independent treatise based on Kusumāñjali than a regular commentary upon it, intended to make the text *as it stands* perfectly intelligible to the reader—Guṇānanda Vidyāvāgīśa's commentary (=°Viveka) is good enough from this point of view, though not quite so learned, but it has not yet been published. In these circumstances the appearance of a work like this will certainly be welcome.

A commentary on the full text of Kusumāñjali, including the prakaraṇa portions of Udayana, is hard

*The only reference which I have so far met to this commentary appears in Mallinātha's Niṣkaṇṭikā on the Tārkikarakṣā (Ben Ed), p. 46

to find. Beyond the two works mentioned above and the work here introduced, I know of none other ever existing. The other commentaries confine themselves to the kārikās and leave out the prose portions altogether. Of such Haridāśa's work has deservedly secured the widest currency. It has been brought out in several editions, with or without further sub-commentaries or annotations,* and was translated for the first time into English by Professor E. B. Cowell. Among the rest the names of Sañkara Miśra†, Rāmabhadra Bhaṭṭāchārya†, Raghudeva Nāyālankāra, Jayarāma Nyāyapañchānana and Nārāyaṇa Tīrtha may be mentioned with honour.

The author of Kusumāñjalibodhanī, for so this commentary is named, was Varadarāja Miśra. In the colophons to the chapters he calls himself the son of Rāmadeva Miśra, and was most probably a native of Mithilā. The exact time of his life is difficult to ascertain, for the data are insufficient and uncertain. Mallinātha refers to this work in his commentary on Tārkikaraksā (page 46)—a fact which shows that Varadarāja lived earlier than the 14th century.

---

*E G with regular commentaries by M M Chandrakānta Tarkālankāra, M.M. Kāmākhyānātha Tarkavāgīśa and with occasional notes by M M. Mahesachandra Nyāyaratna and Pandit Ambādāsa Śāstrī

†In this connection it may not be out of place to add a short note, pointing out an error which has crept into the study of Nyāya-Vaiśeṣika Bibliography and is being repeated on every subsequent occasion In Aufrecht, *Cat Cat*, I., p. 517, in Stein, *Jammu Catalogue*, p 148, in Adhi, *Navadvipa Mahimā*, p. 63 and in Chakravartī, *History of Navya Nyāya in Bengal* (J A S B., 1915, pp 280—'1) we find it stated that Rāmabhadra Sārvabhauma was the son of Bhavanātha and Bhavānī This statement is erroneous and seems to have proceeded from an identification, perhaps a confusion, of Śankara Miśra and Rāmabhadra That Bhavanātha and Bhavānī were the names of Śankara's parents is a well known fact The confusion was due, it appears, to the notion that the work noticed by Rājendra Lāla in his *Notices* (no 525), by Hṛṣīkeśa in his *Catalogue of Calcutta Sanskrit College Mss.* (III, 318) and by Aufrecht in the *Oxford Catalogue p* 243 represented the labours of a single individual throughout As in the colophons this work is ascribed to Rāmabhadra the natural inference was that the details about parentage etc, occurring in the introductory verses, should also be connected with him. But the names of the parents as well as the statement that the author is simply giving utterance to the views of his father are strongly reminiscent of Śankara Miśra and Dr Gangānātha Jhā, in his preface to the Vādivinoda, does actually speak of it as Śankará's commentary, called Āmoda.

In his prefatory notice to the Tārkikarakṣā (page iii) the late Dr. Venis placed Varadarāja in the interval between 1050 and 1300 A.D. or more definitely about the first half of the 12th century. A greater precision on this matter is not attainable in the present condition of our knowledge. But a word may just be suggested here. Jñānapūrna, whose time could not have been later than the 13th century (assuming that this Jñānapūrna, pupil of Visnusvāmin, was identical with Jñānadeva, immediate successor to Visnusvāmin)* alludes in the beginning of his Laghudīpikā, a commentary on Tārkikaraksā, to Varadarāja as having lived long ago (पुरा). This would appear to furnish a plea for pushing back this date by some decades at least. Provisionally therefore, I would place Varadarāja somewhere in the 11th century A.D †

It therefore follows that this commentary which is always ascribed to Rāmabhadara in the colophons and contains introductory verses by Śankara Miśra is a medley of two distinct works, or more properly it is an earlier incomplete work, by Śankara Miśra supplemented by Rāmabhadra at a later date. In the private collection of Mss. belonging to Pandit Harihara Śāstrī of Benares I examined a copy of this work, wherein I discovered an explicit statement of this fact Thus we read on fol 6a, in the coruse of an explanation on kārikā I—तत्र चार्वाकस्येदमाकूतं—नहि कारणत्वं प्रत्यक्षं, दण्डादौ दृष्टेऽपि तत्र सन्देहात्। न हि तत्र कारणत्वं जातिः जातावसत्त्वात्, नाप्युपाधिः तस्य दुर्वचत्वात। न चान्वयव्यतिरेकज्ञानसहकृतेन्द्रियवेद्यं तद् व्यभिचारसाधारण्यात्। प्रमाणान्तरं च नास्मदभिमतं न वा संभवति लिङ्गादवतारादिति। इत्यन्तं शङ्करमिश्रकृतं ततः सार्वभौमीयम्। आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या श्रवणानन्तरं मननं कर्त्तव्यमिति बोधितम्। In the Governmen Sanskrit Library, Benares, there is a complete copy of Sankara Misra's commentary · It is greater in extent and is evidently a different work.

* Cf. for the date of Jnānadava Bhandarkar, *Vaishnavism*(1913) p. 77.

† Mr. Chakravartī's view (*loc. cit*). that Vardhamāna's was the first commentary extant on Udayana's works is thus rendered untenable.

Besides the work under notice Varadarāja had written an independent tract on Nyāya called Tārkikarakṣā (sometimes called Tarkakārikā), somewhat on the model of Udayana's Kusumāñjali, consisting of 160 kārikās distributed in 3 chapters (97+34+29) and of a commentary named Sārasangraha on the same. This work is referred to in the Bodhanī on page 118 and seems to have been his earlier production But the fact that an eminent man of the remote south like Mādhavāchārya quoted from it as an authority is a sure indication that its fame had travelled far and wide. Aufrecht mentions (Cat. Cat., I., pp. 107,560) another work by Varadarāja, viz. a commentary on Udayana's Kiraṇāvalī. But no MS. of it has yet come to my notice.

II

A description of the contents of the Bodhanī is hardly called for in this place For it would necessarily involve a detailed and systematic study of the Kusumāñjali itself—a task for which the brief introduction of an edition would not afford sufficient scope. Nevertheless it is desirable to say just a few words in regard to the place of Kusumāñjali in the history of Indian Philosophy and its relation to other works of a similar kind.

It is generally believed that Udayanāchārya, like his great predecessors Kumārila Bhaṭṭa and Śaṅkarāchārya, was an inveterate foe to Buddhism and that his Atmatattvāviveka, with its merciless logic, dealt to the cause of philosophic Buddhism as it existed in the 10th century a terrible blow from the effects of which it could never again recover. This is true, perhaps, but it is only a halftruth. In the days of Udayana Buddhism was already in a decaying

condition, and though it lingered for a few centuries more in some parts of the country, the stage of its pristine vigour and vitality, as represented latterly in the logical works of Dharmakīrti, Dinnāga, Prajñākara and Subhūti, had practically passed away. And it is hard to see how much Udayana's efforts contributed to its decline and fall. However, it is a point which our increasing knowledge of this dark period will in due course serve to clear up. It is certain, at any rate, that his service in the cause of pure metaphysics was signal. his vindication of the existence of self, against the nihilistic contentions of his opponents, was eminently successful, and it is doubtful if in the whole range of Indian Philosophy there is another work of its kind, with the same depth of insight and extent of learning. So with its sister work, the Nyāya Kusumāñjali, also. What he had done in the Ātmatattaviveka for the Self he did for Īśvara in the Kusumāñjali. It is a vigorous defence of the theistic position, of course from the Naiyāyika's point of view, conducted with wonderful ability, against all non-theistic arguments, both orthodox and heterodox.

This treatise forms indeed the crown and glory of the philosophical theism as represented in the Nyāya school of thought. Though earliest it was still the best work of its kind in this literature. Abhinava Gupta's Īśvarapratyabhijñā Vimarśinī is perhaps a still more brilliant work but it belongs to the Kashmir School of Śaiva philosophy. Gaṅgeśa's tract on Īśvarānumāna adds, as we know, a useful chapter to his Tattvachintāmaṇi, but it appears practically to be a re-affirmation of Udayana's theses—in fact, a summary of his work. The other philosophers of this school, specially those who came after Gaṅgeśopādhyāya,

busied themselves more particularly with the problems of formal logic in its epistemological and methodological implications, and had very little time to spare for the higher and more abstruse questions relating to God, the Soul, and its destinies, etc. The study of metaphysics was generally on the wane, and the problems which at one time had been deemed proper to its sphere of discussion were now relegated to the domain of Mysticism and Faith. The true relations between reason and faith were forgotten, at least confounded, and a divorce if not in theory, was effected between them in practice; and the original sense of Ānvīksikī itself was obscured under the stress of this over-triumphant rationalism. As a result of this we no longer find in the post-Gaṅgeśan literature the same joyous strain of earnestness and moral fervour with which we are made familiar on every page of Udayana's work, even in passages of the most controversial type. And those little pieces of Īśvaravāda which exist as usually appended as it were to the Nyāya works of this period recount some of the usually accepted theistic proofs and are devoid of freshness and inspiration.

That Varadarāja has really succeeded in illuminating many of the dark and obscure passages of the Kusumāñjali is beyond question. A random glance at any page of the work would suffice to convince one of the skill and masterly art with which he has treated his subjects but it is especially interesting to note that even in passages other than strictly philosophical his exposition is greatly helpful in understanding the text. By way of illustration we may call attention to two passages, *(a)* one in Stavaka 1, Kārikā 5, (*b*) and the other in Stavaka III.

(a) The first occurs in connection with the discussion regarding the necessity of assuming a principle of causation to account for the otherwise inexplicable fact of the contingency of phenomena. The Buddhists and Lokāyatas contesting this assumption and attempting to explain the fact by a set of five distinct theories, Udayana proceeds to show the untenable character of their position in each case. He does not mention his opponents by name, but to one familiar with the early history of the Buddhist and allied literatures it is apparent that the kārikā is intended to serve as a reply to some real *pakṣas* existing in the schools. Vardhamāna and Guṇānanda do not seem to be aware of this fact. Varadarāja, however, knew it well and has drawn copiously from the wrttings of Dharmakīrti to set the *pūrvapakṣa* in clearer light. As a result his explanation of the context is more luminous.

(b) In the third stavaka also there is a remarkable passage which Vardhamāna and Guṇānanda have totally ignored, and which Varadarāja has brought to notice. It is where the discussion turns on the justification of Prabhākara's views in regard to the character of verbal testimony. These Mīmānsakas distinguish between the vedic and non-vedic words, admitting the former as an independent proof and the latter as only a case of inference. In case of von-vedic words, they affirm, the true knowledge of their meaning is conditional on the knowledge that their speaker is a trustworthy person. Udayana boldly attacks this view of he Prābhākaras as contradicting the universal testimony of human experience, where we find that Śabda has an innate power to produce a knowledge of its *own* meaning independently, i.e. even when the speaker is not known to be trustworthy. For, he

adds: भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः। This is a caustic fling whose humour comes out plainly when we recognise the significance of the word Gauḍa as used in the phrase Gauḍa Mīmāsaka and the identity of the person intended. Varadarāja explains. वेदानुकारः स्वरविशेषः तेन सादृश्याद् वेदत्वाभिमानालम्बनमुक्तम्। मन्वादिवाक्येष्वित्यर्थसादृश्यात्। गौडो मीमांसकः पञ्चिकाकारः। गौडो हि वेदाध्ययनाभावाद् वेदत्वं न जानातीति गौडमीमांसकस्येत्युक्तमिति। This throws the whole passage into a new light. It shows that in the days of Udayanāchārya the vedic literature was generally ignored in Bengal; and Śālikānātha, author of Prakaraṇapañchikā, being a native of Bengal, is represented as absolutely ignorant of the Vedas, so much so that he is said to be reading the Manusmṛti, with accents, as Śruti. Now, Udayanás point of attack lay in something like this: In Bengal there being no true Veda which alone has a claim to अपौरुषेयत्व (non-human origin), human productions like Manusmṛti, etc., pass for Veda and are erroneously conceived as अपौरुषेय। And when a representative of the Prābhākara school, such as Śālikā, who happens to be a native of this province, reads this human (लौकिक) work (i e. Manusmṛti, which is पौरुषेय) as if it were not human (अपौरुषेय) and understands the meanings of sentences, are we not justified in saying that the sense (अर्थप्रतीति) of human sentences does not presuppose a knowledge of the trustworthiness of their author? The sense (अर्थनिश्चय) of the human sentences (e.g. of Manu) is not erroneous, for it remains unaffected by one's subsequent knowledge of the fact that the Manusmṛti is a human production.

Now this interesting passage shows that (i) Udayana was not an inhabitant of Bengal, as supposed by some

scholars, that (ii) Śālikānātha was probably a contemporary of Udayana, and that (iii) Śālikānātha was a native of Bengal.

III

It now remains to add a few words as to the history of this edition and the materials on which it is based.

During the winter of 1916-17 I set myself, on the suggestion of my beloved tutor the late Dr. Venis, to the search and examination of a number of private collections of manuscripts in Benares with a view to gather all the bibliographical resources available on the spot for the construction of a history of Nyāya Vaiśesika literature. In the course of these searches I happened to light upon some very interesting works, including a copy of the manuscript which has furnished material for the present edition, in the possession of Pandit Mukunda Śāstrī Puntamkar (since then obtained for the Government Sanskirt Library), which he kindly placed at my disposal and allowed me full liberty to utilise. All the works were excellent, and as coming from the pen of distinguished āchāryas were considered worthy of close and careful study. And it appeared that the best way to preserve them and to lay them before the public would be by publishing their contents.

But soon it was found that the task was more heavy than I had imagined. The works being extremely rare it was hard to secure copies for purposes of collation and comparison , and to attempt editing from a single manuscript was certainly risky. Consequently I was almost discouraged from the attempt. And had it not been for the great interest which the work evolved in me and for the inspiration and encouragement which

I constantly received from Dr. Venis I would have given up the attempt altogether.

As it is, however, I have spared no pains to ensure accuracy in the text and make the work useful to students, though none is more painfully conscious than myself of the many imperfections that are still present—for which I can only crave the indulgence of the reader.

The manuscript from which the edition is prepared is a very old one, copied in Śaka 1436 or 1514 A.D. and written in a quaint and cursive Nāgarī script. It consists of 87 leaves, with an average of 12 lines to a page, containing commentaries on the first three *stavakas* of the original text. The paper is country made and brittle to touch, and the size of the codex is 9·3″ × 4·2″. The manuscript belonged originally to the Library of Sarvavīdyānidhāna Kavīndrāchārya Sarasvatī whose name is written in bold hand on fols. 1a. and 87b. श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाश (by mistake for बोधनी) पुस्तकम्* (87b) !

In conclusion I must once more gratefully acknowledge my indebtedness to the memory of the late Dr. Venis, but for whose personal interest in the work and the subject matter with which it deals the present edition would not have been taken in hand. I must also express my great obligations to my other friends who have helped me with valuable suggestions regarding many doubtful points in the text of the commentary and in seeing the work through the press.

GOVERNMENT SANSKRIT LIBRARY,
BENARES.

GOPINATH KAVIRAJ

* For the history of this Kavīndrāchārya, see M M Haraprāsáda Śāstri, *Deccani Pandits of Benares* (Indian Antiquary, 1912, p, 11) see also the Introduction to the Catalogue of Kavindrāchārya's collection of Ms as published in the Gaekwada Oriental Series

Works and authors quoted in Bodhani :

आत्मतत्त्वविवेकः, p. 46.
उत्तरगीता, p. 90.
कीर्त्तिः (= धर्मकीर्त्तिः), pp. 7, 8, 9, 10.
सूत्रकारः (बृहस्पतिः), p. 44.
गौडो मीमांसकः, p. 123.
तार्किकरक्षा, pp. 117, 118.
न्यायसूत्रम्, p. 41, 72.
महाव्रतः, I. p. 44.
वाहटः, pp. 32—33 82-33.
वैशेषिकसूत्रम्, pp. 75-76, 97, 110—111.
शालिकानाथः, pp. 123, 127.
श्रुतिः, p. 91.
श्लोकवार्त्तिक, pp. 62, 74, 113.
सांख्यकारिका, pp. 38, 40.
सारसंग्रहः, p. 118.

ओम्

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायकुसुमाञ्जलिबोधनी

विद्वद्वरश्रीमद्वरदराजविरचिता ।

प्रथमः स्तबकः ।

विशदयितुमर्थतत्त्वं विनिहन्तुं चान्तरीयसन्तमसम्
मम मनसि सन्निधत्तां नरहरिशबलाकृति ज्योतिः ॥ १ ॥

विश्वं यो विदधात्यदृष्टसचिवः सत्सम्प्रदायो यतः
प्रामाण्यं लभते श्रुतिर्गुणवतो वक्तुर्यतो नान्यतः ।
यस्मिन् बाधकशङ्कयापि विगतं माता च मानं च यः
सिद्धो यः श्रुतिनीतिसंप्लवशतैस्तं मन्महे मानतः ॥ २ ॥

औदयने पथि गहने विदेशिकः प्रतिपदं स्खलति लोकः ।
तस्य कृते कृतिरेषा कुसुमाञ्जलिबोधनी जयति ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रकरणव्युत्पाद्यस्य परमात्मविषयन्यायस्य प्रसिद्धसमाराधनसाधनप्रसूनाञ्जलिसाधर्म्यप्रदर्शनेन पञ्चरूपोपसम्पत्तिलक्षणां विशुद्धिं निःश्रेयसात्मकं फलं च प्रतिपाद्य तथाविधन्यायव्युत्पादनेन परमात्मसमाराधनतया परिकल्पितेन परमात्मनिरूपणेन स्वारसिकश्रद्धायुक्तस्य स्वान्तःकरणस्याविहतश्रद्धावत्त्वमारिप्सितग्रन्थाविघ्नपरिसमाप्तिफलमाशास्ते—सत्पक्षप्रसरः—इति । सति प्रमाणसिद्धे प्रमाणाबाधिते च पक्षे सन्दिग्धसाध्यधर्मवति धर्मिणि प्रसरतीति सत्पक्षप्रसरः । तेनाश्रयासिद्धिकालात्ययापदेशासिद्धसाधनानां मूले निहितः कुठारः । सत्पक्षे प्रसरः प्रकर्षेण सरणं व्याप्त्या वृत्तिर्यस्येति भागतोऽपि स्वरूपासिद्धेरुद्धारः । कुसुमाञ्जलिस्तु शोभनः पत्रविकासो यस्येति स तथोक्तः । सतामन्वयव्यतिरेकविदामागमात्रगततत्त्वानां

वा परिमलः परिशीलनं भूयोदर्शनमिति यावत्, तज्जनितः प्रोद्बोधः भूयोदर्शने सहायकमाचरतानुकूलतर्केण निरस्तनिखिलोपाधिशङ्कं व्याप्तिज्ञानं, तत्र बद्ध उत्सवोऽपेक्षा येन स तथोक्तः गृहीतव्याप्तिक इति यावत्। यद्वा, तेन प्रोद्बोधेन स्वस्मिन् बद्धापेक्षः अनुमितुसतां गृहीतव्याप्तिकत्वादपेक्षणीय इत्यर्थः। अथवा, सामान्यव्याप्तिमत्तया परिशीलनस्य प्रोद्बोधो विशेषे पर्यवसानं, तेन बद्धः स्थिरीकृतः उत्सवः परमात्मोपासनेच्छा येनेति। एतदुक्तं भवति, आगमावगते परमात्मनि व्याप्तिवशेन भूयस्तत्संवादिप्रमित्युत्पादनेन तदुपासने श्रद्धां निश्चलामाबद्धवानिति। अनेन स्वरूपतो ज्ञानतश्च व्याप्यत्वासिद्धेः कण्ठतः कुण्ठनम्। अनध्यवसितसव्यभिचारयोर्विरुद्धस्य चार्थतो निरासः। अन्यत्र, सतां श्लेष्माद्यनुपहतघ्राणानां सौरभोद्गारेण विहितप्रीतिः स्वस्मिन् बद्धेच्छो वा। प्रतिप्रमाणैः प्रतितर्कैश्च विमर्दने पीडने सति न म्लायति न दूष्यते, तेषां हीनाङ्गत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः। अनेन प्रकरणसमः प्रतितर्कप्रतीघातश्च घातितः। अन्यत्र, करतलादिमर्दने न म्लानः तदभावादेव प्रत्यग्रापचित इत्यर्थः। यद्वा, पुष्पाञ्जलिसाधर्म्यप्रसक्तविमर्दनासहत्वनिवारणेन न्यायस्य तद्वैधर्म्यमनेन प्रदर्श्यते। यथा विमर्दने सति पुष्पाञ्जलिर्म्लायति नाय तथेति। अमृतं ब्रह्म, रसयतीति रसस्तद्विषया बुद्धिः, तस्य प्रस्यन्दः प्रवाहः ध्यानमिति यावत्। तेन यत् तस्य साक्षात्कारि ज्ञानं तद्द्वारं निर्वाणं वा, तदेव माध्वीकमिवाव्यवहितपुरुषार्थतया माध्वीकमिति गौणो वादः, तस्य भूर्हेतुः। श्रवणानन्तरं न्यायावधृतपरमात्मतत्त्वानां तत्त्वानुचिन्तनेन साक्षात्कार उत्पद्यते, ततोऽपवर्गः, इति स्थितिः। अथवा, अमृतं मोक्षः, रसः तद्गोचरेच्छा, तस्य प्रस्यन्दोऽविच्छेदेन प्रवाहः, स एव माध्वीक, तस्य भूर्भूमिरिति। श्रवणसञ्जातां मुमुक्षां नास्तिककुतर्कापादितशैथिल्यापनयेन वर्द्धयतीत्यर्थः। अनेन न्यायस्य फलवत्ताप्रदर्शनेन तद्व्युत्पादकस्य प्रकरणस्यापि प्रेक्षावदुपादित्साप्रयोजिकामभिमतफलसाधनतां सूचितवानिति। अन्यत्र, अमृतसमरसस्य प्रस्यन्दमानस्य मकरन्दस्य भूर्मिरिति। एवमनघः विशुद्धः, न्यायः नीयते ज्ञाप्यते विवक्षितार्थोऽनेनेति न्यायः परार्थानुमानं, स एव प्रसूनाञ्जलिः। यद्वा, न्यायाः प्रसूनानीव तेषामञ्जलिः। विधेयनिषेध्यविपर्यलिङ्गात्मककरतलद्वयगोचरत्वेन न्यायानामञ्जलित्वमिति। ईशस्य परमात्मनः परापररूपात्मनि पदयुगे निवेशितः। यद्वा, पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं तद्द्वयमागमप्रामाण्यलिङ्गं कार्यलिङ्गं च तद्विषय इति। अन्यत्र सुगमम्। यथा कुसुमाञ्जलौ भ्रमति भृङ्गः तथा स्वस्मिन् मदीयं साभिलाषमन्तःकरणमविघ्नं रमयतु। यद्वा, भृङ्गायमाण यथा मधुमत्यमधुमति च कुसुमे विवेकानवधारणेन चञ्चलश्चञ्चरीकः, तथा तत्त्वेऽतत्त्वे च वर्त्तमानं सन्दिहानमित्यर्थः

अमश्च क्वचिदतत्त्वमेव तत्त्वतयाध्यवस्यन् मदीयं चेतो रमयतु संशयविपर्ययनिरासेन तत्त्वास्पदं करोत्विति । अनघमिति व्यस्तपाठे चेतोविशेषणं, स्वारसिकश्रद्धावत्त्वेन निष्पापं चेत इति, क्रियाविशेषणं वा, अघ क्लेशः यथा तत्र स्याद् यथा च विघ्नो न स्यात् तथा रमयतु । अक्लिष्टमविहतश्रद्धायुक्तं यथा स्यात्तथा करोत्वित्यर्थः ।

केचित्तु न केवलं कुसुमाञ्जलिना न्यायो रूप्यते मननात्मकेन ज्ञानयोगेनेव कुसुमाञ्जलिप्रदानात्मकेन कर्मयोगेनापि परमात्मसमाराधनतया परिकल्पितेनाविघ्नपरिसमाप्तिराशास्यते इति व्याचक्षते । तत्र न्यायेनोपार्जितः प्रसूनाञ्जलिर्न्यायप्रसूनाञ्जलिरिति ॥ १ ॥

ननु देहादिव्यतिरिक्तस्य नित्यस्यापरस्यात्मनस्तत्त्वज्ञानं संसारनिदानतद्विपर्ययमिथ्याज्ञानादिनिवृत्तिद्वारेण निर्वाणकारणं वर्णयन्ति । यथाहुः—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायात्तदनन्तराभावादपवर्गः" (न्या. सू. १. १. २) इति । विवेचितश्चायमात्मतत्त्वविवेक इति किमनेन परमात्मनिरूपणेनेत्यत्राह—स्वर्गापवर्गयोः–इति । साक्षात्कृतपरमेश्वरप्रसादसहकृतमेव हि जीवात्मज्ञानमपवर्गमातनोति । तथाचामनन्ति—"द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं च" "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इत्यादि । गुडजिह्विकया रागिजनमावर्जयितुमत्र स्वर्गोपादानं, तेऽपि दुःखसन्तमससन्ततासु सुखखद्योतिकासु निर्विद्य मुमुक्षवो भविष्यन्तीति भावः । न चैकस्या एवोपास्तेः कथं परस्परविरोधिस्वर्गापवर्गहेतुत्वमिति वाच्यम् । उपासकसङ्कल्पादिसहकारिविशेषेण सामग्रीभेदादुपपत्तेः । यद्वा, अत्र पूर्वत्र सूचितयोर्विषयप्रयोजनयोः स्पष्टीकरणेनेश्वरोपास्तेरपवर्गहेतुत्वे श्रुतीः प्रमाणयतीति ॥ २ ॥

प्रकरणारम्भमाक्षिपति इहेत्यादिना किं निरूपणीयमित्यन्तेन । सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्त्तते न हि सिद्धे । सिद्धश्चायमात्मा सर्ववादिनाम् । तस्मादस्य न्यायविषयत्वासम्भवात् तद्विषयन्यायव्युत्पादकं प्रकरणं नारम्भणीयमिति तात्पर्यम् । इह परमात्मनि प्रकरणे वा किं निरूपणीयमिति सम्बन्धः, अर्थयमाना इत्यस्य चोपासते इत्यनेन । सर्ववादिसम्प्रतिपत्तिदर्शनं शुद्धेत्यादि । शुद्धः केवलः अद्वितीय इति यावत् । अतएव बुद्धः स्वप्रकाशः द्वितीयाभावे परप्रकाश्यत्वासम्भवात् । आदिविद्वान् स्वारसिकचैतन्यः, न तु बुद्धिवदिति; छायापत्त्या तथात्वे सत्यादिविद्धत्ताविरोधात् । सिद्धः कूटस्थनित्यः न तु प्रकृत्यादिवत् केनचिदपि रूपेण साध्य इति । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । तत्र विपरीतख्यातिरविद्या । अहमस्मीत्यभिमानोऽस्मिता । रागद्वेषौ

सुखदुःखतत्साधनविषयौ प्रसिद्धौ। प्रातैश्वर्यभङ्गभीतिरभिनिवेशः। धर्माधर्मसाधनमश्वमेधादिब्रह्महत्यादि कर्म। जात्यायुर्भोगा विपाकाः। तत्र जातिर्देवत्वमनुष्यत्वादिः। प्राणाख्यस्य वायोः कायावच्छिन्नः सम्बन्ध आयुः। स्वसमवेतसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः। आफलनिष्पत्तेरात्मनि शेते इत्याशयो धर्माधर्मरूपमपूर्वम्। एतैरपरामृष्टः सर्वदा सर्वथाऽसंसृष्टः। कथं तर्हि कर्माद्यभावे शरीरसम्बन्धः, कथं वा तदभावे सम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वं, कथं वानुग्राहकत्वमित्यत उक्तं—निर्माण-इति। जगन्निर्माणार्थं स्वेच्छामात्रनिर्मितानि संसारिचेतनवर्गनिर्मितानि वा शरीराणि व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावेनाधितिष्ठति[1]। सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति सम्प्रदायः वेदो घटपटव्यवहारश्च, तत्प्रवर्त्तको वक्ता प्रवक्ता च। वेदे कर्त्ता ग्राहयिता चान्यत्र। अनुग्राहकः स्वर्गापवर्गादिफलप्रदानादिनेति। लोकवेदविरुद्धैश्चिताभस्मोद्धूलनदेवदारुवद् द्विजवधूविप्लवादिभिरनुष्ठितैरलेपः लोकगर्हयाऽधर्मेण रहितः। क्लेशसलिलावसिक्तायामात्मभूमौ उप्तं कर्मबीजमधर्माङ्कुरमारभते। न च नित्यसर्वज्ञस्य क्लेशसम्भवः। स्वतन्त्रः कर्त्ता। महापाशुपताः महाव्रतचारिणः पाशुपताः। शिवः निस्त्रैगुण्यः। पुरुषोत्तमः पुरुषेभ्य उत्तमः। उत्तमत्वं च सर्वज्ञत्वमसंसारित्वं चेति स्वयमेव व्याख्यास्यति। पितामहः जगतामुत्पादकः। यज्ञपुरुषः यज्ञाधिदेवता। निरावरणः सर्वविषयचैतन्याच्छादकत्वेन स्वकर्मार्जितं शरीरमावरणम्; यद्वा, वस्त्रादिभिरिव शरीरं धर्माधर्माभ्यामाव्रियते पुरुष इति तावेवावरणं, तद्रहितः। सर्वज्ञः क्षणिकसर्वज्ञः। उपास्यत्वेन नोदितः[2] नोदनासिद्धमुपास्यत्वं हविःप्रतियोगित्व स्तुतिप्रतियोगित्वं चैव तस्य रूपं, न तु सर्ववित्सर्वकर्तृकत्वादिकमिति। लोकव्यवहारसिद्धः राजादिर्दृश्यमानश्चतुर्भुजादिरूपा प्रतिमा वा। यावदुक्तोपपन्नः मया यानि विशेषणान्युक्तानि तेषु यावदुपपन्नं तेनोपपन्नः। यद्वा, यावदुक्तेन यथाश्रुतेन नतु व्याख्यातेनोपपन्नः। यथा शुद्धः देहादिरहितः, बुद्धः बोधे कर्त्ता कर्म वा। आदिविद्वानित्यज्ञातलोकव्यवहारसिद्धः सर्वजनप्रसिद्धिगम्यः। सुगममन्यत्। जातिर्ब्राह्मणत्वादिः। गोत्र कूटस्थऋषिनाम्ना सङ्कीर्त्तनम्। प्रवरः वंश्यऋषिगणानुकीर्त्तनम्। चरणः बह्वृचत्वाद्यवान्तरजातिः। कुलधर्मः प्रतिकुलं व्यवच्छिन्नः शिखासन्निवेशादिः। यथा जात्यादयः संसारमभिव्याप्य प्रमाणसिद्धाः, एवमीश्वरोऽपि। किं निरूपणीयं, न किञ्चिदित्यर्थः॥

---

(1) For the term निर्माणकाय see Index.

(2) The usual reading is देशितः।

समाधत्ते—तथापि न्यायेति। तत्रैव हि सन्दिग्धविषयत्वनियमो न्यायस्य यत्र दृष्टमेव संशयनिरासः प्रयोजनम्। अयं तु विहितोपासनात्मकत्वाददृष्टरूपे स्वर्गापवर्गादिफल इति सिद्धेऽपि विषये प्रवर्त्तते इति भावः। विहितत्वप्रदर्शनार्थं—मननेति। मन्तव्य इति मननं विहितम्। मननाख्या चेय न्यायचिन्तेति। यद्वा, यद्युपासनेय न्यायचर्चा, न तु संशयनिरासफला, तर्हि श्रवणादिचतुर्विधायां कतमेयमित्यत उक्तं—मननेति। श्रवणानन्तरेति मननस्यावसरप्राप्तिं दर्शितेति। तद्व्याचष्टे—श्रुतो हीति। प्रज्ञा साक्षात्कारः, योगं योगफलं निःश्रेयसमिति॥३॥

ननु प्रमाणायत्तं मननं, प्रमाणं त्वीश्वरविषयं तत्तदादिविप्रतिपत्तिदूषितं कथं मननसाधनमित्याशङ्कां निरसितु परिच्छेदपञ्चकनिराकरणीया विप्रतिपत्तीस्तावद्दर्शयति—तदिह—इति। तदिति वाक्योपक्रमे, प्रकरणस्यारभ्यत्वादिति हेतो वा। इह प्रकरणे जगत्कर्त्तरि तद्विषये प्रमाणयुगले वा। निरस्यत इति शेषः। तत्र परमनास्तिकचार्वाकविप्रतिपत्तिं प्रथममाह-अलौकिकस्य-इति। अयमाशय-अलौकिकहेतुसिद्धौ तस्य साधनानुमानायत्तसिद्धित्वात्, तदनुमानस्य च ज्ञानमन्तरेणानुपपत्तेः, तस्य चास्मदादीनामसम्भवादुपदेशमूलेन भवितव्यम्, उपदेशश्च न विशिष्टमुपदेष्टारं विनेति लोकोत्तरः कल्प्येतापि। न त्वेवं सम्भवति, अलौकिकस्य परलोकसाधनस्यैवाभावात्। तदभावे च तदधिष्ठातुर्जगत्कर्त्तुरनुपपत्तेः कार्यत्वहेतुरपि शिथिलः स्यादिति। अस्त्वलौकिको हेतुस्तत्साधनोपदेशश्च, तथाप्युपदेशस्य नित्यत्वपुरुषान्तरपूर्वकत्वयोरपि सम्भवादसिद्धमासोक्तत्वम् अन्यथा सिद्धं वेति न विवक्षितपुरुषसिद्धिरिति मीमांसकादिविप्रतिपत्तिमाह-अन्यथा-इति। कार्यत्वहेतुरपीश्वरमन्तरेणास्मदादिभिरेवादृष्टद्वारं परमाण्वादिसाधने प्रेरणात्मकानुष्ठानसम्भवात् सिद्धसाधनमिति भावः। बाधितविषयं प्रमाणद्वयमित्याह-तदभाव-इति। ननु सत्यपि वेदकर्त्तरि न तत्प्रणीतत्वादागमः प्रमाणं तत्कर्त्तुरप्रमाणत्वात्। यद्यय प्रमाणं स्यात् तदा प्रमाणस्याप्रमातृत्वनियमादीश्वरस्याचैतन्यं स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गलक्षणप्रतिकूलतर्कप्रतिहतत्वान्न साधनमुपदेशः कार्यत्वं चेत्याह-सत्त्वेऽपि-इति। किञ्च, प्रमासाधनस्य प्रमाणत्वान्नित्यप्रमाश्रयस्य तदसम्भवादप्रमाणत्वम्; किञ्च, अनधिगन्तुः प्रमाणत्वान्नित्यसर्वज्ञस्य च तदसम्भवादप्रमाणत्वम्; किञ्च, ईश्वरज्ञानस्यास्मदादिप्रमानालम्बने सर्वविषयत्वाभावः, तदालम्बने च तद्विषयालम्बनस्यापि नान्तरीयकत्वादस्मदादिविभ्रमवदेवाप्रमाणत्वापात इति तर्काः। अत्र सत्त्वेऽपीति सत्त्वाभ्युपगमो बाधकाभावात् सम्भावनामात्रेण, न वस्तुत इति। अस्त्वनन्यथासिद्धादुपदेशाद् विशिष्ट उपदेष्टा। तथापि कार्यत्वस्य विपक्षे बाधकाभावेन

सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वम्, उपाधिसद्भावेनाप्रयोजकत्वं, व्याप्तिप्रमाणाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिरिति। जगत्कर्तृत्वादिविशिष्टे परमेश्वरे प्रमाणाभावादिति बौद्धमीमांसकचार्वाकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते–तत्साधक–इति। केचित् 'पूर्वमुपदेशलिङ्गकमनुमानमेव चिन्तितं न कार्यलिङ्गस्य प्रस्तावः, सम्प्रत्युपदेष्टरि सिद्धेऽपि जगत्कर्तरि प्रमाणाभावमेव वदन्तः प्रत्यवतिष्ठन्त' इति व्याचक्षते। अनेन विप्रतिपत्तिप्रदर्शनेन न्यायस्य सन्दिग्धविषयत्वमपि प्रदर्शितं भवति ॥

तत्र यथामतस्यालौकिकस्य हेतोः साधकानि सङ्कलय्याह—सापेक्षत्वात्–इति। अत्र तावत् सापेक्षत्वेन सत्येव हेतौ कार्यं भवति नासतीति सर्वलोकप्रसिद्ध प्रत्यक्षं हेतुमत्त्वे प्रदर्शितम्, अनुमानं च —विवादाध्यासितं हेतुमत् सापेक्षत्वात्। सापेक्षत्व च कादाचित्कत्वात्। अत्रोभयत्रापि व्यतिरेकेण गगन दृष्टान्त इति। ननु सापेक्षत्वेऽपि कादाचित्कत्वानुपपत्तिरपेक्षणीयस्य सदातनत्वेन कार्यस्यापि सदातनत्वप्रसङ्गात्। तथाच निरपेक्षादिव सापेक्षादपि व्यावृत्तेः कादाचित्कत्वहेतुरसाधारणः स्यादित्यत आह–अनादित्वात्–इति। नहि कारणस्य सदातनत्व, तस्याप्यपेक्षणीयान्तरसम्भवात्। न चानवस्था, कार्यकारणप्रवाहस्यानादित्वादिति। यद्वा, कारणान्तरानपेक्षत्वेऽपि भावस्योत्तरकोटिना प्रध्वंसमात्रेण कादाचित्कत्वोपपत्तेर्नेदं सापेक्षत्वव्याप्तमित्याशङ्कयाह–अनादित्वात्–इति। निरपेक्षत्वे कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गात् सापेक्षपरम्पराप्रवाहस्यानादित्वादिति। नन्वेकमेकजातीय वा किञ्चित् कारणमस्तु, तथाच विवक्षितकारणासिद्धेर्न तदर्थमुपदेशापेक्षेति तत्राह—वैचित्र्यात्–इति। विचित्रकारणाभावे कार्यवैचित्र्यं न स्यात्, अस्ति च तदिति। अस्तु तर्हि दृष्ट एव विचित्रो हेतुर्जगद्वैचित्र्यस्य, तथाच विवक्षितासिद्धिस्तदवस्थेत्यत्राह–विश्ववृत्तितः–इति। तावन्मात्रहेतुत्वे प्रेक्षावतो विश्वस्य पशुपुत्राद्यर्थं यागादौ प्रवृत्तिर्न स्याद्, दृश्यते चासौ, तस्माद्यागादिरपि कारणमिति। तर्हि यागादिस्वरूपमेव कारणमस्तु, तथापि विवक्षितासिद्धिरित्यत्राह–प्रत्यात्म–इति। यागादिस्वरूपस्यैव हेतुत्वे तस्य क्षणिकत्वात् कालान्तरभाविनः फलस्य भुक्तिर्न स्यात्। तस्मात् तेनान्तरा किञ्चिदपूर्वमनेन जनयितव्यम्। तच्च प्रत्यात्मसमवेतं, भोगं प्रति नियमदर्शनात्। तथा च तस्यास्मदादिभिरशक्यज्ञानत्वात् तदुपदेष्टा तदधिष्ठाता जगत्कर्त्ता चेश्वरः सिध्यतीति प्रथमपरिच्छेदार्थसंग्रहश्लोकतात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

तत्र तावत् सापेक्षत्वादित्येतदुपपादयन् विवृणोति—न ह्ययम्–इति। संसारः कार्यवर्गः। नैकविधः सर्वकालं नैकरूपः, कादाचित्क इति

यावत् । अनेकविध इति पाठे वक्ष्यमाणहेतुवैचित्र्योपयुक्ततया कार्यवैचित्र्यमुक्तम् । दुःखमयत्वं स्वतन्त्रप्रसिद्ध्या सर्वस्यापि दुःखत्वभावनार्थमुक्तं, न तु साधनोपयोगितया । यद्वा, दुःखमयत्वात् तत्रापि हेयं हानं हेतुनिवृत्त्या । तथाच हेतुमत्त्वमवश्याश्रयणीयमिति प्रदर्शनार्थमत्र कादाचित्कत्वेन सापेक्षत्वं साधितमिति । तदाह कीर्त्तिः—

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥ इति ॥ (1)

कादाचित्कत्वहेतोरन्यथासिद्धिं शङ्कते—अकस्मात्-इति ।

तदेतद् यथासम्भवं विकल्प्य निराकरोति—हेतुभूति-इति । अकस्माद् भवतीत्यत्र नामयोगिनोऽपि नञः प्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्य यदा कस्मादिति निर्दिष्टहेतुसम्बन्धो विवक्ष्यते तदा हेतुनिषेधः स्यात् । यदातु समासाभिप्रेत्य भवनसम्बन्धस्तदा भूतिनिषेधः । यदि पुनः स्वरसप्राप्तो हेतुसम्बन्धः पर्युदासवृत्तिश्चाश्रीयते तदा तदितरविधिपरत्वाद्धेतुतोऽन्यस्मात् स्वस्मादनुपाख्याच्च भवतीति स्यात् । अथवा, यदा हेतुविशिष्टभवनसम्बन्धो विवक्षितः न हेतोर्भवतीति तदा विशेषनिषेधस्य शेषविधिपरत्वादहेतुतो भवतीति स्यात् । अहेतुश्च स्वयमनुपाख्यश्चेति तयोरेव विधिः प्राप्नोति । यदा त्वश्वकर्णादिव्युत्पत्त्यनपेक्षं तदा स्वभावत एव भवतीति स्यात् । न चावश्यमत्र सर्वत्र ग्रन्थसंघटनायां यतितव्यं, तात्पर्यमात्रविकल्पनात् । पञ्चानामपि कल्पानां निराकरणहेतुरवधेर्नियतत्वत इति । अवधेः कार्यपूर्वक्षणवर्त्तिनः कस्यचिदन्यस्य नियतत्वात् किञ्चिदेकमवधीकृत्य दर्शनादित्यर्थः । यद्वा, अवधिः प्रागसदुत्तरकालसम्बन्धः, तस्य नियतकालत्वात् कादाचित्कत्वादिति यावत् । यद्वा, अनन्तरोक्तस्यावधेः सहेतुकोत्पत्तिनियतत्वादिति ।

तदेतदनिष्टप्रसङ्गप्रदर्शनमुखेन विवृणोति—हेतुप्रतिषेधः-इति । सर्वदा सत्त्वं स्यादिति शेषः । विपर्ययस्तु दृश्यत इति भावः । एतेनैतन्निरस्तं यदाहुः—

कार्यत्वं कारणत्वं च सम्बन्धः सोऽसतां कुतः ।
सच्चेत् कारणवैयर्थ्यमसच्चेदनवस्थितिः ॥

---

(1) Quoted also by Śālikānātha in Prakaraṇapanchikā, p. 66, by Vāchaspati in Nyāyavārtikatātparya Tīkā, p. 107 [8—9]

तथा

कुर्वत् कार्यमकुर्वद्वा कारणं कारणं भवेत्।
कुर्वच्चेदनवस्थानमकुर्वत्य (?) नवस्थितिः॥ इति।

पश्चादप्यसत्त्वं स्यादिति शेषः। अभवनाविशेषादुत्पत्त्यभावस्य पूर्वापरकालयोरविशेषादिति। एतेनैतन्निरस्तं यदाहुः

न चेदुत्पत्तिरुत्पत्तेर्नित्यत्वमनवस्थितिः।
उत्पत्तावित्यतः कार्यं कारणं चानिरूपितम्॥

उत्पत्तेः-इति। न ह्यसतः प्रभुत्वं नापि स्वस्य प्रभुत्वमिति। नन्वेकस्यैव कार्यकारणभावे को दोषस्तत्राह—पौर्वापर्य-इति। चो हेत्वर्थः। यस्मात् पौर्वापर्यनियमः कार्यकारणभावस्तस्मादिति। अथवेतश्च न स्वस्मादुत्पत्तिरित्याह—पौर्वापर्य-इति। तत्त्वस्य पूर्वापरभावस्येत्यर्थः।

निराकृतात् पक्षचतुष्टयाद् विविश्वानः पञ्चम पक्षं स्वभाववादपक्षमाशङ्कते—स्यादेतत्-इति। यथा घटादेर्देशविशेषसंसर्गासंसर्गनियमः, यथा वाकाशपरमाणवादेरशेषदेशव्यापित्वाव्यापित्वनियमः, यथा वानेककारकसाध्यस्यापि कार्यस्य कस्मिंश्चिदेव कारके समवायो न कारकान्तरेष्विति देशनियमो हेत्वभावेऽपि सङ्गच्छते, तथा कश्चिद् घटादिर्नियतकालसंसर्गः स्वभावत एवाकाशादिर्वदिति कालनियमोऽप्यहेतुक एव सङ्गंस्यत इति। अत्राप्यवधेर्नियतत्वत इत्येतद्वेोत्तरयति—न निरवधित्वे-इति। न, किञ्चिदवधिमनुपादाय कादाचित्कत्व निरूपयितुमशक्यं, कदाचिदित्यस्यैवाभावे कादाचित्कत्वव्याघातात्। तन्नैवं कादाचित्कत्वम्। न हि कस्मिंश्चिदेव देशे सत्त्व कारणापेक्षामनिरूप्य निरूपयितुं शक्यते। किन्तु निरूपितं सत् स्वाभाविकं सहेतुकं वेति विमृश्यते। अस्ति चात्र सर्वत्रापि नियामको हेतुः, तथाचोन्मोचिता प्रतिबन्दीति भावः। ननु कालविशेषसंसर्गमात्रं, तच्च गगनादिवन्निरवधित्वेऽपि भविष्यति। तस्मान्न तत्स्वरूपानुप्रवेशित्वमवधेरित्याशङ्कयाह—न हि-इति। इतः पूर्वं नासीदिदानीमस्तीति पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसत्त्वं कादाचित्कत्वम्। तच्च कालानवच्छेदे न सम्भवतीति कालावच्छेदात्मकं सावधित्वं कादाचित्कत्वस्वरूपान्तर्गतमेव। तेन निरवधित्वे कादाचित्कत्वं व्याहन्यत एवेति भावः। नन्वेवमपि कादाचित्कत्वेन सावधित्वे सिद्धे हेतुमत्त्वे किमायातं, न हि तयोः पर्यायत्वमित्याशङ्कयाह-सावधित्वे-इति। सावधित्वाभ्युपगमे हेतुरेव स्वीकृतः स्यादिति। अन्येषां भावानामपि तत्कालनियतत्वादभावेन सह तुल्ययोगक्षेमत्वं भवेदित्यभिप्रायवानाह-न-इति।

विपर्ययेऽनिष्टमाह—अन्यथा—इति। आश्रयनिरूपणीयत्वनियमाभावेऽप्यनुर्वविप्रकर्षिणा केनचिद् भावेनैवाभावो निरूप्यत इति अभावकारणत्वमादिना तन्निरूपणार्थो भावस्तावदवश्याभ्युपगन्तव्य इति। ततः किं नित्यत आह—तथाच—इति। प्राक्कालनियतत्वेनाविशेषादिति। ननु सन्निध्यविशेषेऽपि प्रागभाव एव हेतुर्न भावा अवर्जनीयसन्निधित्वात् तर्हामित्यत्राह—इतर—इति। तदवधेः प्रागभावैकावधिकस्य कार्यस्य तस्मादवधेर्वेति शङ्कते—सन्तु—इति। कार्यपूर्वक्षणे न केचिद् भावाः सन्तीति नायं स्वभाववादः किन्तु सत्स्वपि तेषु कार्येण ते नापेक्ष्यन्त इति। तदेतद् विकल्प्यानिष्टप्रसङ्गेनेष्टसिद्ध्या च दूषयति—नापेक्ष्यन्त—इति। कथमनियतस्ववधित्वमङ्गीकुर्वतस्तदेवानिष्टत्वेनापाद्यते—गर्दभमप्यवधीकुर्यात्—इति। उच्यते। यदि यस्य कस्यचिदानन्तर्यं धूमस्य स्वभावः तदा नित्य यस्य कस्यचिद् भावाद् धूमस्य सदातनत्वापत्तेरकामेनापि नियतोऽवधिरङ्गीकार्यः, तथाच नियमो दूषणमिति नियामकाभावादिति। अनियतत्वाविशेषे दहन एवावधि नें रासभ इति नियामकाभावादित्यर्थः। नियमस्य—इति। इदमेव हि कार्यस्य कारणापेक्षत्वं नाम यत्तस्मिन् सत्येव भवतीति। यदि नियमातिरिक्त उपकारो नाङ्गीक्रियते तर्हि स्वभाववाद एव सिद्धः स्यादित्यत्राह—ईदृशस्य—इति। चश्चेदर्थे। दहनादिषु सत्स्वेव धूमादयो भवन्तीतीदृशस्वभाववादश्चेत् स तदास्माभिरिष्यत एवेति। तदेवमन्यथासिद्धिं निराकृत्य सम्प्रति चार्वाकाङ्गीकृतं प्रमाणमाशङ्कते—नित्य—इति। अस्यार्थः। यथा नित्यानामाकाशादीनामाकाशत्वादयः स्वभावविशेषा निरपेक्षा अपि तैस्तैराकाशादिभिर्नियतास्तथानपेक्षमेव कार्यं केनचिदेव कालेन संसृजति नान्येनेति नियम्यत इति न सदातनत्वप्रसक्तिः। अनपेक्षत्वसम्प्रतिपत्त्यर्थं नित्यग्रहणम्। अनेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रयोगं सूचयति, कादाचित्कत्वस्वभावनियमो निर्हेतुकः स्वभावनियमत्वात् नित्यस्वभावनियमवदिति। अनेन कादाचित्कत्वहेतोस्तुल्यबलत्वाभिधाने सत्प्रतिपक्षत्वमन्यथा वाधः स्वपक्षसाधनं वेति। केचित् पूर्वमपि नियतदेशवदिति प्रयोगः सूचितः तस्मिन् देशनियमस्य कारणापेक्षत्वं परिहर्तुं दृष्टान्तान्तरेण प्रत्यवतिष्ठन्ते। नित्यस्वभावनियमस्य कारणापेक्षायामसम्भवादित्यपीनरुक्त्यं मन्यन्ते। तत्तु पौर्वापर्यापरामर्शविलसितमित्यनादरणीयमिति। उक्तमेवोपपादयति—नहि—इति। तत्त्वमाकाशत्वं, सर्वस्य कालादेः। तदुक्तम्—

नित्यसत्त्वा भवन्त्यन्ये नित्यासत्त्वाश्च केचन।
विचित्राः केचिदित्यत्र तत्स्वभावो नियामकः॥

अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथानिलः।
केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावात् तद्व्यवस्थितिः॥ [1]

तत् परिहरति—न सर्वस्य-इति। स्वस्य भावः न च स्वस्मादन्यदपि स्वमेव येन तस्यापि भवनस्य स्वभावो भवेत्, तेन सर्वस्य भवदाकाशत्व स्वभावतामेव जह्यादित्येतदेव स्पष्टयति—न ह्येकम्-इति। न ह्येकमेव धर्मि चानेकेषां स्वकीयो भावस्त्ववितुमर्हति। न ह्येकमनेकस्वभावो नामेति सम्प्रदायवतां पाठः। तत्र न ह्येकमाकाशत्वादिकमनेकेषां कानादीनां स्वभावो भवति, स्वभावत्वव्याघातात्। स्वस्यैव भवतः स्वभावत्वादित्यर्थः। तर्ह्यत्रापि सर्वदा भवने कदाचिद्भवनत्वस्वभावत्वव्याघातः सुवच इत्याह—नन्वेवम्-इति। सिद्धान्ती पूर्वोक्तमेव परिहारं स्मारयति—न तुल्यः-इति। कादाचित्कत्वसिद्धौ हि तद्विपरीतकल्पनायां व्याघातः। तत्सिद्धिश्च निरवधित्वे तावन्न सम्भवति कादाचित्कत्वनिर्वचनव्याघातस्योक्तत्वात्। अतएव नानियतावधित्वेऽपि कादाचित्कत्वसिद्धिः। यस्य कस्यचित् सर्वदा सम्भवान्नियतावधित्वेन कादाचित्कत्वाभ्युपगमे तु सम्प्रतिपत्तिरुत्तरम्। एवं च नानुमानस्य बाधविरोधादयो दोषा इति। एव तान्त् सापेक्षत्वादिति हेतुर्विवृतः॥ ५॥

अथानादित्वादिति हेतुमवतारयितुं निराकरणीयामाशङ्कामाह—स्यादेतत्-इति। अयमत्र भावः-यथा निरपेक्षत्वे कादाचित्कत्वं न सम्भवति तथा सापेक्षत्वेऽप्यपेक्षणीयस्य सदातनत्वेन कार्यस्यापि तथात्वापत्तेः। तस्मान्निरपेक्षाद् गगनादिव सापेक्षादपि व्यावर्त्तमानं कादाचित्कत्वमसाधारणत्वान्न सापेक्षत्वसाधकमिति। अक्षरार्थस्तु—उत्तरस्यानुपलभ्यमानोत्तरावधेर्भावस्य पूर्व एवावधिरस्तु, पूर्वस्यानुपलभ्यमानपूर्वावधेरुत्तरएवावधिरस्तु, मध्यमस्योपलभ्यमानोभयावधेरुभयं पुनः उत्तरश्चावधिरस्तु, तथा दर्शनात्। ननु सर्वस्याप्येव विद्वय वक्तव्यम् अन्यतरावधेस्तदितरावधिव्याप्तत्वादित्यत आह—त्वयापि इति। एतदेवावधित्वं त्वयाप्यङ्गीकार्यं प्रागभावप्रध्वंसयोरेकावधित्वस्य सिद्धत्वात् प्राक्प्रध्वंसाभाववत्। अनुपलभ्यमानैककोटिकेषु भावेष्वपि पूर्वैकावधित्वमुत्तरैकावधित्वं वा स्यात्। अत्रानुपलभ्यमानप्राक्कोटेर्भावस्य पूर्वावधिविरह एव साध्यः। अवशिष्टस्य दृष्टान्ततयोपन्यासः। अथवायमर्थः। उत्तरस्य प्रध्वंसस्य पूर्व एवावधिरवच्छेदकः नोत्तरः, भावोन्मज्जनप्रसङ्गात्। पूर्वस्य प्रागभावस्योत्तर एवावधिर्न

---

(1) *cf* Sarvadarśanasangraha (Poona Ed.), p. 4. Vardhamāna's Kusumāñjaliprakāśa (Ben Ed), I, p. 19.

पूर्वः, पूर्ववत्प्रसङ्गात्। मध्यमस्य प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्मध्यमध्यासीनस्य कार्यस्योभयबलात्त्वया सिद्धान्तिनाप्येवमेवं व्यवस्थितमभ्युपगन्तव्यम्। ततः किमित्यत आह—तद्वत्—इति। तथाचानुपलभ्यमानप्राक्कोटेः कारणस्यानादित्वप्रसङ्गात् तदनपेक्षामलभमानानां कार्याणामपि सदातनत्वप्रसङ्गः। इत्युभयत्रापि समानो वाक्यशेषः। यद्वा, अयमत्र भावः। यस्य कार्यस्य योऽवधिर्दृश्यते पूर्व उत्तर उभय वा तत्तदवधिकमेवास्तु, दुर्लङ्घ्यत्वाद्दर्शनस्य। न चान्यतरावधेरितरावधिव्याप्तिरभावेन व्यभिचारात्। तत्र विधात्रयेऽपि कार्यस्यावधिमत्त्वेनैव कादाचित्कत्वं सिध्यति, सदातनत्वप्रतिपक्षमात्ररूपत्वात् तस्य। तथाचानुपलभ्यमानपूर्वावधेः कार्यस्योत्तरावधिमात्रेणैव कादाचित्कत्वे सिद्धे न तेन कारणपरम्परानुमानमित्यन्यथासिद्धिः। सर्वस्यापि कार्यस्य पक्षीकरणाद् भागे बाधितविषयत्व चेति। हेतुमवतारयति—न स्यादनादित्वात्—इति।

तदेतत्प्रसङ्गमभिधाय विपर्यये पर्यवसानमिति व्याचष्टे—प्रवाहो नादिमानेषः—इति। अनुपलभ्यमानपूर्वकोटेः कारणस्य पूर्वावधिविरहे तस्यानादित्वात् कादाचित्कत्वव्याघातः स्यात्। तस्मात्तस्यापि कश्चित् पूर्वावधिरस्ति, एवं तस्यापीति कारणप्रवाहोऽयमादिमान्न भवति। पश्चिमे तु व्याख्यानेऽनुपलभ्यमानपूर्वावधेरपि कार्यस्य पूर्वावधिसापेक्षत्वम्, अन्यथा तत्कार्यस्यानादित्वप्रसङ्गादिति परिहारार्थः। नन्वस्तु कारणप्रवाहोऽनादिस्तथाप्येकजातीयं कार्यमेकजातीयात् कारणाद् भवतीति नियमो नास्ति, विजातीयेभ्य एव तृणादिभ्य एकजातीयाग्नेरुत्पत्तिदर्शनात्। न चैवमाकस्मिकः कार्यजातिनियमः विजातीयेष्वपि कारणेषु एकशक्त्यङ्गीकारादेव तदुपपत्तेरित्यत आह—न विजाति—इति। विविधा जातिर्यस्य तद् विजाति। एका शक्तिर्यस्य तदेकशक्ति, विजाति चैकशक्ति च कारणं विजात्येकशक्ति, तद्वान् कारणप्रवाहो न भवति। नैकजातीयस्य विजातीयं कारणमिति चार्वाकस्य निरासः, न च तदेकशक्तिकमिति प्रसङ्गान् मीमांसकस्येति। कारणवैजात्ये कार्यसाजात्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् तृणादिभ्यो भवतोरवान्तरजातिभेदोऽस्तीति तत्रैव तेषामुपयोगः। स चावान्तरजातिभेदस्य तृणादेश्च कार्यकारणभावोऽवगतेरन्वयव्यतिरेकैर्गम्यः। तदुक्तं—तत्त्वे—इति। तत्त्वे कार्यकारणभाव इति। यद्वा, तत्त्व इति साध्यानङ्गीकारप्रदर्शनम्। ततः परमनिष्टप्रसञ्जनं विजात्येकशक्तिमत्त्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽन्वयव्यतिरेकयोर्यत्नवता भवितव्यम्। तदन्वेष्टव्यौ कार्यकारणभावावधारणाय, तौ तु न लभ्येते इति भावः। सूक्ष्मजात्यभ्युपगमे सर्वत्र तदाशङ्कया दृश्यजातीययोर्व्याप्तिग्रहः स्यादिति चेत्, तत्राप्येतदेवोत्तरं—तत्त्वे—इति। अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे याथात्म्ये

यत्रवान् भव। सम्भाव्यमानेऽपि जातिभेदे दृश्यसामान्यविशेषाक्रान्तयो-रन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिं गृह्णीष्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र प्रवाहो नादिमानित्येतद् विवृण्वन्नस्योत्तरैकावधित्वेऽभिसंहित प्रसङ्गमाह—प्रागभाव-इति। एवमुत्तरैकावधिर्भावोऽनादिः स्यादिति। चार्वाकस्तु नेदमनिष्टप्रसञ्जनमित्याह—अनुपलभ्यमान-इति। सिद्धान्ती त्वनिष्टतामापादयति-न तावन्मात्र-इति। उत्तरैकावधिस्वभावत्वे कारणस्यानादित्वेन तस्मिन्नहनि कार्योत्पत्तिवत् पूर्वद्युरपि तमेव भावमवधि कृत्वा तदुत्तरस्य कार्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः, तम तरेणापेक्षणीयाभावात्तस्य च तदानीमपि सत्त्वात्। एवं पूर्वद्युरपि सत्त्वप्रसङ्गात् कार्यस्य तद्वेव सदा-तनत्वमायातं यन्निरवधिपक्षमापादितम्। प्रागभावे तु प्राक्कोटिकल्पनायां भावोन्मज्जनप्रसक्तिर्बाधिका, भाधिका च न काचिद् युक्तिरिति भावः। नन्वनादित्वेऽपि कारणस्य यस्मिन्नह्नि कार्यं दृश्यते तस्मिन्नेवाह्नि भवन कार्यस्य स्वभाव इत्याह—तदहरेव-इति। निराकरोति-न-इति। अहर्ना-मावच्छेदकोपाधिभिन्नः कालः, तस्याप्युपाधेर्यदि न्यायेनानुपलभ्यमान-प्राक्कोटिकारणत्वसम्भवेन पूर्वमपि सत्त्वात्तदहोऽपि सत्त्वमेव स्यात्, ततश्च तदहर्भावस्वभावत्वेऽपि सदातनत्वप्रसङ्गो दुस्तर इति भावः। उपसंहरति—तस्मात्-इति। यस्मात् कार्यस्य परिदृश्यमानकादाचित्कत्व-व्याघातप्रसङ्गः, तस्मात् तस्यानुपलभ्यमानप्राक्कोटेरपि कारणरूपस्य पूर्वावध्यपेक्षित्वमेव तस्य तस्यामीत्यनादित्व कारणप्रवाहस्य युक्तम्। न त्वपूर्वस्य पूर्वमविद्यमानस्य कारणस्योत्पत्त्यनभ्युपगमे कादाचित्कस्य कार्यस्य सम्भव इति। पश्चिमे व्याख्याने तु—न तावन्मात्र-इति। उत्तरैका-वधिस्वभावत्वे कार्यस्य तदहर्वत् पूर्वद्युरपि तदेकावधिस्वभावत्वाविशेषा-दुत्तरेद्युर्जायमानस्य कार्यस्य सत्त्व स्यात्। तच्च नोपलभ्यत इति। तस्मात् तस्यापि-इति। अनुपलभ्यमानपूर्वावधेरपि कार्यस्येति। सुगममन्यत्। न विजात्येकशक्तिमानित्येतदवधारयितु शङ्कते-व्यक्त्यपेक्षया-इति। जात्य-पेक्षया कारणनियमस्य भङ्गे व्यक्त्यपेक्षया नियमभङ्गः सुकर इति गूढो-ऽभिसन्धिः। न-इति। कारणस्य जातिनियमाभावे कार्यजातिनियमो हेत्वभावेन व्याहन्येतेति। विजातीयेभ्योऽपि भवतः कार्यस्य जातिनियमः स्वभावादेव भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र कार्यस्येप स्वभावो यद् भिन्नजातीये-भ्योऽपि भवतः प्रतिनियतजातीयत्वमिति, उत कारणस्य यदसत्यप्येक-जातीयत्वे नियतजातीयकार्यजनकत्वमिति विकल्पं मनसि कृत्वा प्रथमे दूषणमाह—यदि यतः कुतश्चित्-इति। घटजातीयस्यापि पटजातीयत्वं घटस्य पटस्य च घटाद्येकजातीयत्वं हेतोस्तत्र कार्यत्वस्य विशेषादिति।

(1) The reading appears to be corrupt.

द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति—एवम्–इति। नियतजातीयेन कार्येण यतः कुतश्चिद् भवितव्यमिति यस्य यस्य कस्यचित् कारणस्य स्वभावस्तदापि तत्कारणस्वभावप्रयुक्तजातीयत्व सर्वदा तत्कार्याणां भवेत्। तत्र यदि यस्य कस्यचित् कारणस्यानेकजातीयजनकत्वं स्वभावस्तदा सर्वस्यापि तत्कार्यस्य प्रत्येकं सर्वजातीयत्वं भवेत्। यत्रैकजातीयत्वे तर्हि सर्वस्याप्येकजातीयत्व भवेदिति। यद्वा, पूर्वं यतः कुतश्चिद्भवतस्तज्जातीयत्व स्वभाव इति भवनोद्देशेन तज्जातीयस्य भावविधिमाशङ्क्य यतः कुतश्चिद् भवतोऽनेकजातीयस्वभावत्व विधीयते, एकजातीयस्वभावत्वं वा। पूर्वत्रैकस्यैव सर्वजातीयत्वं भवेत्, यतः कुतश्चिद् भवनाविशेषात्; उत्तरत्र सर्वस्याप्येकजातीयत्व भवेत्, तत एव हेतोरिति परिहृतम्। पश्चात्तु तज्जातीयस्य यतः कुतश्चिद्भवनं स्वभाव इति तज्जातीयोद्देशेन यतः कुतश्चिद् भवनविधिमाशङ्क्य तज्जातीयस्य सर्वस्यापि यतः कुतश्चिद् भवनस्वभावत्व वा स्यात्, नियतजातेः कस्यचिदेव वा। पूर्वत्र सर्वस्माद् यतः कुतश्चिद् भवदेकमेव सर्वजातीयं भवेद्, उत्तरत्र सर्वस्मादपि यतः कुतश्चिद् भवदनेकमेकजातीयं भवेदिति परिहार इति। अत्र व्याख्याद्वये ग्रन्थार्थयोरौचित्यविशेषोऽवहितानां सुगम इति। न च नित्यजातिनियमतद्धेत्वनपेक्षत्वं कार्यजातिनियमस्य वाच्यम्। हेत्वनपेक्षव्यक्तिप्रयुक्तत्वात् तस्येति कारणवैजात्यवादी स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—कथं तर्हि–इति। पूर्वपक्षस्थ एव विजातीयेषु कारणेष्वेकशक्तित्वमाशङ्क्य कार्यानुपलब्धिलिङ्गभङ्गप्रसङ्गं न निराकरोति—एकशक्तित्वात्–इति। अनुमानद्वयभङ्गेऽपि हेतुस्तदभावेऽपि तज्जातीयेति लिङ्गद्वयं समाधित्सुः शङ्कते—यावद्दर्शनम्–इति। कार्यदर्शनानुसारिणी शक्तिकल्पना विजातीयेष्वपि यथाकार्यदर्शनं व्यवतिष्ठते। ततश्च कार्यात् क्लृप्तशक्तिकमेवान्यतमदनुमीयते। समस्ततद्व्यतिरेके च कार्यव्यतिरेक इति भावः। तत्र निमित्ते वा शक्तिः कल्प्यते दृष्टे वेति विकल्पं हृदि निधायाह—निमित्तस्य–इति। यस्मिन् सत्येव यद् भवति तत् तस्य निमित्तं, इह तु न तथाविधनिमित्तं दृश्यते। ये तु दृश्यन्ते तृणादयः न ते निमित्त, तद्व्यतिरेकेऽपि कार्यव्यतिरेकाभावात्; अन्वयमात्रेण शक्तिकल्पनायां रासभादिष्वपि प्रसङ्गः। तेन च ये निमित्ततया दृष्टास्तेषु शक्तिकल्पनमिति। नायं समाधिरिति। नन्वस्ति तृणादिष्वपि दृश्यमानस्थूलजातिभेदेषु सूक्ष्मा काचिदेका जातिः, ततः कार्यजातिनियम इत्याशङ्क्याह—एतेन–इति। कार्यकारणनिवृत्तिभ्यां कारणकार्यनिवृत्त्यनुमानभङ्गप्रसङ्गेनेति। यद्यस्ति जातिः किमिति नोपलभ्यते इत्यत्रोक्तं—सूक्ष्मात्–इति। अतिदिष्टमेव तु स्पष्टयति—अवह्नेः–इति। धूमप्रयोजकसूक्ष्मजातिमतोऽप्यवह्नेरिति शङ्कते—कार्य–इति। निमित्तासमवायिनो भिन्नाभिन्ने इति शेषः।

तृणादीनं तु निमित्तकारणत्वात् तद्वैजात्येऽपि न कश्चिद् दोष इति भावः। न-इति । यदि निमित्तसमवायिभेदेऽपि तज्जातीयमेव कार्यमनुवर्त्तते ततस्तयोरकारणत्वमेव स्यादिति । नन्वस्तु कार्यान्वयादेव तयोः कारणत्वमिति तत्राह—न हि-इति । तत्कारणत्वं नान्वयमात्रं किन्तु तत्स्थैव कारणे कार्यभावः; व्यतिरेकोऽप्यङ्गमित्यर्थः। किञ्च, समवाय्यभेदेऽपि अतज्जातीयकार्यदर्शनान्न तद्भेदाभेदौ कार्यभेदाभेदयोर्निदानमित्याह— न च-इति । ननु मा भूत् कार्यमात्रभेदस्य समवायिभेदो निबन्धनं, किन्तु द्रव्यस्य सतः कार्यस्य प्रकारोऽयं यत् समवायिमात्रभेदेन भेद इति । अतो न गुणादिभिर्व्यभिचार इत्यत्राह—न च कार्यद्रव्यस्य-इति । न च दुग्धमेव दध्यारभते न तदवयवा इति वाच्यं कार्यद्रव्यस्यानेकद्रव्यारभ्यत्वनियमात् दधिकाले दुग्धानुवृत्त्यभावाच्च । न च दुग्धाम्लद्रव्याभ्यामेवारम्भः विजातीयानां सहारम्भानुपपत्तेः । तेन दुग्धावयवा अम्लसंयोगाद् विनष्टदुग्धकार्या दध्यारभन्ते इति न समवायिभेदनिबन्धनः कार्यद्रव्यभेदोऽपीति ।

एतेन-इति । मदाद्यपोहात्मनैकजातीयानामेव तृणादीनाम् अन्यान्यापोहात्मना एकजातीयं कार्यं प्रति कारणत्वमिति जात्यपेक्षयैव नियम इति बौद्धादयः, तान् प्रत्याह-एतेन-इति। कार्यादिना कारणादीनामनुमानप्रसङ्गेनापोहजात्यपेक्षयापि कार्यकारणभावो निरस्त इति । तमेव प्रसङ्गं स्मारयति-कार्ये-इति। तृणादित्रयमात्रानुगतान्यनिवृत्तेरभावात् प्रत्येकमन्यनिवृत्तेर्व्यभिचारादनन्यमात्रनिवृत्तेश्च मृदादिष्वपि भावात् कार्यकारणयोरविनाभावो न सिध्येत्, तदसिद्धौ च स्वभावनियमोऽपि न सिध्यतीति। यद्वा, एतेन विजातीयेभ्योऽप्येकजातीयकार्यदर्शनेनापोहवादेऽपि कार्यकारणभावनियमो निरस्तः। तृणाद्यनुगतायास्तदितरनिवृत्तेरनुपलम्भात् तस्याः सूक्ष्मायाः शक्तेर्वाभ्युपगमेन नियमाङ्गीकारे कार्यकारणयोः स्वभावतद्वतोश्चाविनाभावस्य दुर्ग्रहत्वेनासिद्धेरिति । तस्मादियतजातिशक्तिव्यावृत्तीनामभावात् कार्यजातिनियतिं प्रति नियतजातीयस्वभावेन कारणेन भवितव्यमिति नियमस्य भङ्गात् कार्यस्य यया कयाचिद् व्यक्त्या भवितव्यमित्येव नियमः स्यादित्युपसंहरति—तस्मात्-इति । सिद्धान्त्याह—न-इति। एवशब्दो भिन्नक्रमः, तृणादेः फूत्कारेणैवेत्यादि योजनीयः। प्रकारनियमः सहकारिनियमः । फूत्कारादिस्तृणादीनां नियमान्नियतसामग्रीव्यङ्ग्याया जाते भेदोऽस्ति । नहि सामग्री भिद्यते न भिद्यते च कार्यमिति संभवति। तथा च प्रयोगः—तार्णाद्यग्नयोऽग्नित्वावान्तरजातिभेदवन्तः विलक्षणसामग्रीजन्यत्वात् तैलवर्त्त्या विलक्षणसामग्रीकप्रदीपादिवदिति। न च साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याह-दृश्यते च-इति। प्रदीपादौ कार्यभेददर्शनादवान्तरजातिभेदोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति । ननु कार्यावान्तरजातिभेदस्य

दुरूहत्वात् कथं ततस्तृणादिविशेषानुमानमित्यत्राह— यस्त्वम्—इति। तमवान्तरजातिभेदं तृणादिजन्यमन्वयव्यतिरेकयोर्यत्नतो नैवाकलय्य तृणादिकारणविशेषमनुमिनोति। यस्त्वलसो दुरूहमवान्तरजातिभेदं नवगच्छति स सामान्यमात्रात्सामान्यमात्रं तन्निवृत्तेश्च तन्निवृत्तिमनुमिनुयात् का नो हानिरिति। ननु यदि तृणादीनामनुपलभ्यमानमवान्तरजातिभेदं प्रत्युपयोगाभावाग्निमात्रदर्शिनस्तृणाद्यनुमानसिद्धिः, एवं तर्ह्यनुपलक्ष्यमाणधूमाद्यवान्तरजातिभेदं प्रत्येव दहनादीनामुपयोग इत्यपि सम्भवान्न धूमादिमात्राद्दहनाद्यनुमानसिद्धिरित्याह—एवं तर्हि-इति।

एतेन धूमादिविशेषस्य दहनाद्यपेक्षत्वसंभावनाप्रतिपादनेन दहनादिव्यतिरेकान्न धूमादिमात्रव्यतिरेकोऽपि सिद्ध्यतीत्याह-एतेन-इति। एवं चानुमानमात्रोच्छेद एव स्यादित्याह-तथा च-इति। शिंशपाया वृक्षत्वं स्वभाव इत्येतद्वृक्षे शिंशपात्वानुपलब्ध्या लिङ्गेन शिंशपाव्यतिरेकोऽनुमानात् सिद्ध्यति, तेन व्यतिरेकासिद्धौ स्वभावस्यासिद्धेरनुमानमात्रोच्छेद एव इति। परिहरति-न-इति। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां गृहीतान्वयव्यतिरेकं बीजत्वादिजातीयमङ्कुरादिकार्ये न प्रयोजकं कारणं किंतु तद्विशेषः कुर्वज्जातीयत्वमिति वदतो बौद्धस्यैष प्रसङ्गो बाधक इति तस्याप्रामाणिकं कारणगतं विशेषमिच्छतोऽप्रामाणिकस्यैव कार्यगतस्यापि विशेषस्य संभावनया तस्यैव तत्कारणप्रयोज्यत्वं, न तु तद्विजातीयस्येति शङ्कावशादनुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। एतच्च क्षणभङ्गे स्फुटीभविष्यति। अस्माकं पुनः परिदृश्यमानजातीययोरेव कार्यकारणभावं नियच्छतां कार्यगतविशेषसंभावनायामपि तज्जातीयमात्रात्तज्जातीयानुमाने न कश्चिद्विरोधः। न च तृणादिजन्योऽन्यवान्तरजातिभेदोऽप्रामाणिकः येन तदङ्गीकारे सर्वत्रानाश्वासः स्यादिति। किं पुनः-इति। किमाक्षेपे। विशेषे स्वे स्वे कार्यविशेषे नियतत्वेनाभ्युपगमादिति। अनुवृत्तं तु न किञ्चिद् दृश्यते इति भावः। न-इति। समवाय्यसमवायिनिमित्तानामनुवृत्तरस्तितावत् सामान्यप्रयोजकम्। अनुवृत्तैव च सामग्री तत्तत्सहकारिभेदवशात्पाकजतादिविशेषोत्पत्तौ निबन्धनमुद्भूतस्पर्शतेजोऽवयवतत्संयोगपवनास्ताश्चैताश्च सामान्यसामग्रीति न कुत्रचिद्विरोध इति॥

अथ वैचित्र्यादिति हेतुमवतारयितुं शङ्कते-तथापि-इति। यद्यपि कार्यस्य नियतजातीयकारणनियमस्तथापीति। कथं तर्हि कार्यवैचित्र्यमित्यत आह—दृश्यत इति हीति। न चात्र दृश्यते स्वरूपसहकारिवैलक्षण्यमिति भावः। अत्र हेतुमवतारयति-वैचित्र्यात्-इति। कथं साध्यमेव कारणवैचित्र्यं हेतुरित्यत आह-कार्यस्य-इति॥

व्याचष्टे—एकस्य—इति। न तावदेकमेव कारणम्, एकस्य क्रमत्वेन कार्यक्रमानुपपत्तेः। अनेन कालकृतवैचित्र्य कारणवैजात्ये हेतुर्दर्शितः। यद्वा, प्रथमसंग्रहश्लोकानुपन्यस्तमेव कार्यक्रममध्येवाशङ्कितस्य कारणैकत्वस्य निराकरणायोक्तासंग्रहोक्तं वैचित्र्यमवतारितमिति। समस्यापि शक्तिभेदात्कार्यवैचित्र्योत्पत्तिमाशङ्क्याह—शक्तिभेदो न च—इति। धर्मिव्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पदुःस्थत्वात्तस्येति भावः। यद्वा, भावादभिन्नः शक्तिभेदो न कारणं भावमात्रकारणत्वेन समानयोगक्षेमत्वादिति। एकप्रसरेण योजनाभेदे तु कारणवैचित्र्यस्वीकार इति भावः। ननु स्वभाव एवायं भावस्य यत्सम च विषमं कार्यं करोतीति तत्राह—अभिन्नस्वभाव—इति। य एवास्यैकस्मिन् जनयितव्ये स्वभावः स एवान्यस्मिन् जनयितव्येऽपि, स्वभावस्य दुर्लङ्घ्यत्वात्। ततश्चाभिन्नस्वभावस्य कथं विलक्षणकार्यनिर्माणमिति भावः। अभिन्न इत्यस्य पूर्वशेषत्वे त्वयमर्थः। स्वभावः कार्यान्तरे जनयितव्येऽपि नापैति यावद्भावभावित्वात् स्वभावस्येति॥

आद्यं पादं विवृणोति—न तावत्—इति। नैकस्मात् क्रमवत्सहकारिविधुरादनेकं क्रमवत् कार्यं भवतीति शेषः। अक्रमात्—इति। क्रमवत्सहकारिवैधुर्येणारम्भवायितक्रमादिति। यद्वा, कार्यस्य भेदस्तावत् कारणभेदात् स्यात् यथा घटपटयोः, तदभावेऽपि कालभेदाद्वा यथा दुग्धदध्नोः। अत्र तु पूर्वः कल्पो न भवति कारणस्यैकत्वाभ्युपगमादित्यभिप्रेत्योत्तर आह—न तावत्—इति। सहकार्यभावे न कालक्रमायोगादिति। अत्र तु नानेककार्यं भवतीति यथास्थित एव ग्रन्थः सङ्गच्छत इति। शङ्कते—क्रमवत्—इति। तस्य कारणस्य तत् कार्यं तथा क्रमवद् यथा ह्येकस्य यौगपद्यम्। अनेकेषामेककालता हि यौगपद्य, तत् कथमेकस्य भवेत् तत्रापि स्वभावत एव युगपत्कार्याणि कुर्वन् दृष्टान्त इत्यर्थः। एव वदता चार्वाकवराकेण सहकारिवाद एवाभ्युपगतः स्यादिति प्रतिपादयन्नाह—अयमपि—इति। यावत्कार्यकारणसमर्थस्वभावो भावो जातः स तावन्त्यपि कार्याणि तदैव कुर्यात् समर्थस्य क्षेपायोगात्। ततः स क्षणान्तरे अर्थक्रियाभावादसत्त्वमेवेति यदा बौद्धः क्षणभङ्गं ब्रूयात् तदैव परिहारः संगच्छते। एकस्यैव स्वभावतः क्रमेणानेककार्यकरणमुपपद्यत इति। अपि चेति समुच्चयो बौद्धस्यैष शिरसि संप्रहार इत्येतदपेक्ष्येति। सहकारिसन्निधिक्रमेणैकमेव तत्तत्कार्यं करोतीति सहकारिवादः, न तस्याय बाध इति। कथमबाधकं यावता स्वेतरनिरपेक्षमेकमेव क्रमेण कार्याणि करोतीत्युक्तिः सहकारिवाद बाधेतैवाति आह—पूर्व—इति। पूर्वपूर्वमुत्पाद्योत्तरोत्पादनं हि क्रमः, अन्यथा यौगपद्यप्रसङ्गात्। तत्र स्वेतरनिरपेक्षस्य कार्योत्पादने पूर्वोत्पादनमपेक्ष्योत्तरोत्पादनमित्येवमात्मकः क्रमो बाध्येत। क्रमाङ्गीकारे च

पूर्वपूर्वमुत्पादनमुत्पाद्यमानं वापेक्षमाणस्य कार्यकरत्वमिति स्यात्। तत्र स्वेतरापेक्षालक्षणसहकारिवादः सिद्धः स्यादिति ॥

द्वितीयपादं व्याचष्टे—नाप्यनेकम्—इति। नानेकमप्यविचित्रमेकजातीयं कारणं विचित्रस्य कार्यस्येति। कुतो नैवमित्याशङ्क्य किं तत् कारणं दहनैकजननस्वभावम् अदहनैकजननस्वभावम् उभयजननस्वभाव वेति विकल्प हृदि निधाय प्रथमे दोषमाह—यदि हि—इति। असावदहनाभिमतो नादहनः स्यात् किन्तु दहनसामग्रीजन्यत्वेन दहन एव स्यादिति भावः। द्वितीयेऽप्याह-दहनो वा-इति। अदहनसामग्रीजन्यत्वादिति। तृतीयेऽप्याह-उभयात्मक-इति। उभयमप्युभयात्मकं भवेदिति। विपर्ययस्तु दृश्यत इति। शक्तिभेदो नचेत्येतदवतारयितुं शङ्कामाह-शक्तिभेदात्-इति। नानात्वादेकस्यैव कार्यवैचित्र्योपपत्तेर्न पूर्वोक्तदोष इति। न-इति। सा हि शक्तिर्धर्मिणो भिन्ना वा स्यादभिन्ना वा भिन्नाभिन्ना वा। प्रथमे, शक्तिरेव कारणं स्यात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् कार्यस्य। न द्वितीयः, शक्तेरेवापलापात्। न तृतीयः, प्रमाणाभावात् तद्व्याघाताच्च। तेन भेदाभेदाभ्यामिति ग्रन्थश्च प्रत्येकसमुदायपरो योजनीयः। यद्वा, दहनादहनजननशक्तिमतः कारणाज्जातस्य कार्यस्य दहनादहनात्मकत्वप्रसङ्गेन विरुद्धधर्मसंसर्गादभेदः स्यात् एकसामग्रीजन्यत्वेनाभेदश्च स्यादिति शक्तिभेदानुपपत्तिरिति श्लोकशेषं विवरीतुं शङ्कते—असङ्कीर्ण—इति। नाय दहनादहनाद्यात्मकत्वप्रसङ्गदोषोऽस्तीत्यर्थः। न-इति। यदि हि स्वाधीनमस्यादहनस्यादहनत्वं तदा दहनस्यादहनप्रसङ्गो वक्तुं न शक्येतापि, न चैवं, किन्तुकारणगतादहनजननस्वभावायत्तम्। तथा च दहनस्यापि तदेकसामग्रीकस्य तत्त्वमदहनत्वं दुर्वारमिति। एतदेव श्लोकशेषेणोपपादयति नहि-इति। तस्मिन् दहने जनयितव्ये नासौ भावो दहनजननस्वभावो न भवति, स्वभावभेदाभ्युपगमे तु कारणवैजात्यं स्यादिति भावः। उपसंहरति-तस्मात्-इति। यस्तु कार्यवैचित्र्यात् कारणवैचित्र्यमभ्युपगम्यैव क्षणभङ्गित्वाद् भावानां स्वरूपत एव वैचित्र्य न त्वेकस्यैवानुयायिनः सहकारिनिबन्धनं वैचित्र्यमिति बौद्धो मन्यते तं प्रत्याह-न च-इति। न च तत्कारणं स्वभावतः स्वरूपतस्तथा विचित्रं, तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति। यद्वा, प्रदीपवत् स्वभावत एव विचित्रमस्तु कारणं किं सहकारिवैचित्र्येणेत्युक्तमिति चेत् तत्राह-न च-इति। प्रदीपे तिमिरापहारादिकार्यभेदस्य तैलवर्त्यादिसहकारिभेदनिबन्धनत्वादित्यर्थः। क्षणभङ्गवादेऽपि सहकारिवैचित्र्यमादरणीयमित्याह-न च क्षणोऽपि-इति। न चान्त्यक्षणोऽपि सहकार्यनपेक्षस्तथा विचित्रकार्यसन्ततिहेतुर्भवति। सोऽपि हि यदृच्छया

सिद्धसहकारिमध्यमध्यासीन एव विचित्रकार्ये हेतुः, अन्यथा कुसूलनिहितबीजः कर्षावलः कृतार्थः स्यादिति ॥ ७ ॥

अथ विश्ववृत्तित इत्येतदवतारयितुं शङ्कते-अस्तु-इति। ततोवेश्वरसिद्धिरिति। अवतारयति-न, विश्ववृत्तितः-इति। अस्यानन्यथासिद्धिं दर्शयन् विवक्षितसाधकत्वमुपपादयति-निष्फला-इति। यागादौ तावद्विश्वस्य जगतः प्रवृत्तिर्दृश्यते, नेयं विफला, नापि दुःखैकफला, विश्ववृत्तित्वादेव। नापि दृष्टपूजादिफला स्वरूपतो हेतुत्वात्। परैर्विप्रलब्धत्वात् परविप्रलिप्सया वा प्रवृत्तिरित्यपि न युक्तम्। ईदृशविप्रलम्भासम्भवात् तस्माद् यागादौ विश्ववृत्तिरनन्यथासिद्धा तस्यापि तावत् कारणत्व कल्पयति। न तु दृष्टमेव सहकारिचक्र कारणमित्यर्थः। तदेतद् व्याख्यास्यन्ननन्यथासिद्धि तावत् प्रतिजानाति-यदि हि-इति। भूतानां परिणतिः कार्य, तत्परम्परा-उत्तं बीजमङ्कुरं जनयति, तत् सस्य, तद्व्रीह्यादिकमिति पूर्वं पूर्वं दृष्टमेवोत्तरोत्तरं प्रति कारणमिति यद्युच्येतेति। यद्वा, भूतानां सहकारिणां परिणतिः साकल्यम्। इष्टं यागादि श्रौत कर्म, पूर्त्तं खातादि स्मार्त्तमिति। अत्र हेतुत्वेन संग्रहं व्याचष्टे—न हि—इति। शङ्कते-लाभ-इति। दुःखात्मकयोरपि श्रौतस्मार्त्तयोर्लाभादिदृष्टसिद्ध्यर्थमयं प्रवर्तत इति दूषयति-लाभादयः-इति। तेऽप्यदृष्टनिबन्धना इत्यर्थः। कुत इत्यत आह—न हि-इति। न हीयं यागादौ प्रवृत्तिः स्वरूपेणैव लाभादिहेतुः, तेषां प्रवृत्त्यानन्तर्यनियमाभावात्, तेनादृष्टद्वारेणैव हेतुत्वमिति भावः। यतो वा-इति। स किमर्थं लम्भयति पूजयति वेति शेषः। तत्र प्रवृत्तिरपि नादृष्टमन्तरेणोपपद्यत इति भावः। शङ्कते-ख्यात्यर्थम्-इति ननु पारलौकिकं किञ्चिल्लिप्समानः पूजयति ददाति वेति। अनुरागो वा किमर्थ इत्यत्रोक्त-जनानुराग-इति। परिहरति-न-इति। ख्यात्यनुरागार्थयोर्दानपूजयोर्यथाक्रम नर्मनीतिसचिवयोर्व्यवस्थितत्वादत्र च तदभिसन्धिविरहान्न तादर्थ्यमिति। पुनः शङ्कते-त्रैविद्य-इति। वैदिका यागादिकर्त्तारो विप्रलम्भकादृष्टार्थमेव भावयन्तोऽदृष्टार्थमिवाचरन्ति, तेऽपि तेन नर्मसचिवप्राया इत्यर्थः। परिहरति-न-इति। नीतिनर्मसचिवा हि दृष्टोपयोगिनः, नैव त्रैविद्याः, अतस्तेषु पूजादि न दृष्टार्थमिति। ननु तेषां पूजादिकमनुतिष्ठतः किञ्चिद् दृष्टमेव सुख जायते, ततस्तदर्थमेव पूजानुष्ठानमित्याह-सुखार्थम्-इति। न-इति। न हि तात्त्विकं किञ्चिद् दानादिजन्यं सुखमस्ति, पारलौकिकसुखाध्यवसायादेव हि तदनुष्ठायिनस्तदा प्रीतिरिति भावः। शङ्कते-लोक-इति। अनादिना लौकिकाचारेण कर्त्तव्यतया सिद्धत्वादफलमपि दानादि क्रियते, वैदिकविधानेन सिद्धसन्ध्योपासनवत्। तद्विधायकवाक्येषु फलाश्रवणाज् जीवनादिकर्माधिकारलाभाच्च विधित

एव अनुष्ठानसिद्धौ फलकल्पनायां प्रमाणाभावादफलमेव सन्ध्योपासनादिकमिति भावः। गुरुमतमेतत्-इति। निष्फलं कर्मेति प्राभाकरगुरोरयं राद्धान्तः, नासद्गुरोः, तस्य निष्फलोपदेशासंभवात्। तत्राप्युपात्तदुरितक्षयादिफलमस्तीति राद्धान्तः। यद्वा, गुरु श्लाघ्यं तन्मतमित्युपालम्भगर्भः, न तु गुरोर्हितोपदेशिनः कस्यचिन्मत—तस्मादप्रस्तुतमिदानीं न वक्तव्यमिति। तस्माद् यागादिकर्तृपूजादेर्दृष्टहेत्वभावादयं धार्मिक इति बुद्ध्या तदाचार इत्यभ्युपगन्तव्यम्। तेन यागादेस्तदनुष्ठातृपूजादेश्चामुष्मिक फलं सिद्धमिति रहस्यम्। तुरीयपादमवतारयितु शङ्कामाह—वृद्धैः-इति। बालानां प्रवृत्तिरिति शेषः। न-इति। विप्रलम्भका यत्र परं प्रवर्त्तयन्ति न तत्र स्वयमपि प्रवर्त्तन्त इति। स्वैरेव विप्रलब्धाः प्रवर्त्तन्त इति मन्दाशङ्कां निराकरोति—न च-इति। आत्मवञ्चनमशक्यमप्रयोजनं चेति भावः। तर्हि सर्वेऽपि पूर्वैर्विप्रलब्धाः प्रवर्त्तन्त इत्याह—तेऽपि-इति। सर्वेषामेवमभ्युपगमेनैव विप्रलम्भकमूला प्रवृत्तिः। अन्यथा सर्वदानेऽन्यथोपदिश्य प्रवर्त्तको विप्रलम्भकः, न चात्र तादृशः कश्चित्, अतः प्रमाणमूलत्वमेवोपपन्नमिति भावः। पुनः शङ्कते—इद प्रथमः-इति। विप्रलिप्सातिशयेन हि स्वयमप्यनुष्ठानोपपत्तिरिति भावः। तदतिशयप्रदर्शनार्थमुक्तं—धूर्त्तः-इति। किमसौ-इति। धूर्तो विप्रलम्भकस्तावदुपदेशमात्रेण विप्रलभन्ते। कश्चित्तु केचिदल्पायासमाध्येषु कर्मसु स्वयमनुष्ठायापीति संभाव्येत। न तु सर्वस्वदक्षिणादिसाध्ये वैदिककर्मकलापानुष्ठाने कश्चिद् विप्रलम्भक इत्युत्प्रेक्षितुमपि क्षममिति। अस्तु वा तथाविधो धूर्त्तः कश्चित्, नत्वेकस्यास्य प्रेक्षावद्भिर्बहुभिरनुविधानं संभवतीत्याह—कथं च-इति। यदि वा सर्वप्रेक्षावदनुविहिताचारस्तथाविधः पुरुषः, किमस्य विप्रलिप्सायां भवतः प्रमाणमित्याह—केन वा-इति। न केवलं प्रमाणाभावः, प्रमाणबाधितेव तस्य विप्रलिप्सेत्याह-न हि-इति। तस्माद् वैदिकेषु कर्मसूपदेशानुष्ठानाभ्यां परान् प्रवर्त्तयन् सकलप्रेक्षावदनुविहिताचारो लोकोत्तरः कश्चिदिति निश्चेतव्यम्। न च तस्मिन्ननाश्वासो युक्त इति भावः। विश्ववृत्तेर्भ्रममूलत्वमप्यत एव निरस्तं वेदितव्यम्। चोदयति-अथ-इति। बाह्याभिमतेषु चैत्यवन्दनादिषु विश्वप्रवृत्ति दृष्टोपान्तरापेक्षं दृश्यते, ततः साप्युक्तप्रकारेणान्यथासिद्धा तेषामामुष्मिकफलत्व कल्पयेदिति भावः। न-इति। ज्योतिष्टोमचैत्यवन्दनयोर्न तुल्यत्वं, दृष्टहेतुसंभवाच्चैत्यवन्दनादिपरिग्रहस्य, तदभावाच्चेतरपरिग्रहस्य। अयं च विशेषः प्रपञ्चयिष्यते द्वितीये परिच्छेदे। हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रहणधारणार्थानुमानादितत्र विश्ववृत्तिरभिमताऽसावन्यत्र नास्तीति भावः। किञ्च, यत्र यत्र प्रतारणं तत्र सर्वत्रापि पूर्वसिद्धे कस्मिंश्चिदनुष्ठाने प्रतीयमाने ततः प्रकारान्तरमाश्रित्य प्रतारयितुरात्मनोऽर्थप्रदा

नादिसुकरोपायोपदेशमात्रेण प्रतारणं भवति, न तु स्वयमनुष्ठानेन। यथा रोगापगमहेतौ भेषजभेदानुष्ठाने पूर्वसिद्धे प्रतारणं 'मम हस्ते किञ्चित् प्रदीयतामिदानीमेव सर्वं शमयिष्यामि' इति। इह दुःखात्मके कर्मणि स्वयमनुष्ठायैव परमनुष्ठापयति, तस्मान्न प्रतारणेयमित्याह—अनादौ-इति। एवं सत्याप्तप्रणीतत्वेन वेदानामेव प्रामाण्यात् तद्विरोधिनां बौद्धाद्यागमानां प्रमाणविरोधनिबन्धना पाषण्डत्वप्रसिद्धिः सिध्येत्, न त्वन्यथेत्याह-अन्यथा-इति। अन्यथा-यदि वैदिकमनुष्ठानं प्रतारणायत्त भवेदित्यर्थः। यद्वा, यदि वञ्चकः स्वयमप्यनुतिष्ठेत् ततो बौद्धागमानां प्रतारणपरत्वे प्रमाणाभावादाप्तोक्तत्वसिद्धौ प्रमाणं विरोधासंभवात् तन्निबन्धना पाषण्डत्वप्रसिद्धिर्न स्यादिति। अनादावित्यादेरपरा व्याख्या—कस्यचिदनुष्ठाने प्रागसिद्धे ह्यनुष्ठानमात्रस्यैवाज्ञानादिप्रलिप्सोपदेशमात्रेण प्रतारणानुपपत्तेरवश्यमनुष्ठानायैव प्रतारणं स्यात्। प्रागेव तु ज्योतिष्टोमानुष्ठानसिद्धौ प्रकारान्तरोपदेशमात्रेण स्वयमनुष्ठायैव प्रतारणं संभवति। नन्वनुष्ठानायैवेति विपरीतं किमिति न स्यादित्यत आह—अन्यथा-इति। चैत्यवन्दनादीनां प्रमाणमूलत्वे प्रमाणविरोधासंभवात् तदागमानां पाषण्डत्वप्रसिद्धिर्न स्यादित्यनुष्ठानागोचरेण कर्मणेति केचित् पठन्ति। तत्रायमर्थः—यदि वैदिकानुष्ठानात् पूर्वसिद्धं किञ्चिदनुष्ठानं स्यात् ततः पश्चात्तनं वैदिकमनुष्ठानं तत्र प्रतारणपरं स्यात्। न तु पूर्वसिद्धानुष्ठानागोचरेण कर्मणा प्रतारणं संभवति, सर्वत्र पूर्वसिद्धानुष्ठानविषयत्वात् प्रतारणस्येति। अयं च प्रथमव्याख्याया सङ्गच्छेत ॥ ८ ॥

प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरित्यत्रापूर्वसद्भावहेतुः कालान्तरे फलोपभुक्तिरपूर्वस्यात्मसमवाये हेतुश्च भुक्तेः प्रत्यात्मनियमः संगृहीतः। तत्रापूर्वसिद्धौ तस्यात्मसमवायः शक्यसाधन इति तत्सिद्धिहेतु तावद् भुक्तिमवतारयितुमाशङ्कते—अस्तु-इति। अत्रैवकारोऽपूर्वव्यवच्छेदार्थः, जगद्वैचित्र्यस्यामुष्मिकफलस्येत्यर्थः। परिहरति—न-इति।

एतदेव विभजते—चिरध्वस्तम्-इति। फलाय कालान्तरभाविन इति शेषः। अपूर्वसिद्धावपि तस्य प्रत्यात्मसमवायः न तु प्रतिभूतमिति कथं सिध्येदित्यत्र प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरिति हेतु व्याचष्टे—सम्भोग-इति। अपूर्वसंस्कृतेष्वपि शरीरेन्द्रियादिभूतेषु नित्यत्वविभुत्वाभ्यां सकलशरीरप्राप्तानामात्मनामपूर्वेणाविशेषितत्वे संविभज्य भोगः प्रतिनियतभोगो न सिध्येद्, दृश्यते चासौ, तस्मादात्मसमवाय्यपूर्वमिति ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यातत्वेन पूर्वार्धार्थं निगमयति—तस्मात्-इति। तत्र शङ्कते-ईदृशानि-इति। क्षणभङ्गुराण्यपि कर्माणि स्वकारणवशादीदृशान्येव

सिद्धानि येनापूर्वजननमन्तरेण कालान्तरभावित्वेन नियतानामेव फलानां साधनानि स्युः। तेषां कालान्तरफलानुगुणं किञ्चिद् रूपमस्तीत्यर्थः। ईदृशशब्दविवक्षितं रूपं तद्विकल्पयति-तदिदम्-इति। न तावद् दृश्यमानं रूपं फलानुगुणं क्षणिकत्वात्; अतस्तदतीन्द्रियमभ्युपगन्तव्यम्। तच्चातीन्द्रियममीषां कर्मणां स्वरूपं वा सहकारिभेदो वेति। न तावत् पूर्वः कल्पः, ऐन्द्रियकत्वातीन्द्रियत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गभेदप्रसङ्गेनैकत्वव्याघातादित्यत आह—न तावत्—इति। द्वितीयस्तु सिद्धसाधनमित्याह-द्वितीये तु-इति। कर्मणां फलोत्पत्त्यनुगुणोऽतीन्द्रियः सहकारिभेद एवापूर्वम्। तु शब्दोऽभ्युपगमसूचनार्थः। अत्र कश्चिद् विपश्चिदन्यो व्याचष्टे—समस्तस्यैव श्लोकस्यार्थं निगमयति—तस्मादस्त्यतिशयः कश्चिदिति। आत्मसमवेत इति शेषः। ईदृशानीति भूतानि। ईदृशान्येवात्मसमवेतमपूर्वमन्तरेणास्मदाद्यनुपलक्षणीयरूपविशेषविशिष्टानि जायन्ते। येन भूतानि नियतोपभोगसाधनानीति। सुगममन्यत्। स्वभोगो निर्विशेषाणामिति विवरीष्यन् तद्विपरीतं चोदयति—सिध्यतु-इति। सत्य, यागादिपूर्वमन्यमस्ति, तच्च भूतधर्म एवास्तु न त्वात्मधर्मः गुरुत्ववेगादिवदिति। ननु रूपादय एव भूतधर्मा दृश्यन्ते कथं तदतिरेकिणोऽपूर्वस्य भूतधर्मत्वमित्यत आह—अवश्यम्-इति। त्वया नैयायिकमानिनापि कश्चिदतीन्द्रियः कार्योदयानुकूलो भूतधर्मः शक्त्यादिपदवेदनीयोऽङ्गीकरणीयः, तथाऽपूर्वमपि भूतधर्मो भविष्यतीति भावः। शक्तिर्वा कथमङ्गीकरणीयेत्यत आह—कथमन्यथा-इति। मन्त्रादिभिर्दाहादिकार्यप्रतिबन्धस्तावद् दृश्यते, स चान्यथानुपपद्यमानः शक्तिं कल्पयतीति। तदेव विभजते—तथा हि-इति। यादृशादग्नेः पूर्वं दाहो जातः तादृशादेव दृष्टवैकल्यरहितादेव न जायते दाहः। तेन दृष्टस्य व्यभिचारादद्दृष्टं किमपि कार्यान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयमिति भावः। तत्र दृष्टादृष्टयोरन्यतरवैगुण्येनान्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह—तत्र-इति। तावन्मात्रार्थत्वादिति। दृष्टकारणसमवधानमात्राद्यर्थत्वाददृष्टस्येति। एतदेव कुत इत्यत आह-अन्यथा-इति। यदि दृष्टकारणसाद्गुण्यातिरेकेणादृष्टस्य कार्यं प्रति व्यापारोऽङ्गीक्रियते तर्हि कर्मणि सत्यपि कार्यविभागः कदाचिन्न जायेत अदृष्टवैगुण्यसंभवादिति। उभयवादिसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनान्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह—न च-इति। किमिति कारणं न भवतीत्यत आह-तुच्छ-इति। विधिरूपविरहस्तुच्छत्वमिति। ननु विधिरूपेण तुच्छत्वेऽपि स्वरूपेण सतः कथं कारणत्वानुपपत्तिरित्यत आह—प्रतिबन्धक-इति। उत्तम्भकप्रयोगकाले प्रतिबन्धकस्य सत्त्वात् तेन प्रतिबन्धकाभावेन विनापि कार्योत्पत्तेर्व्यभिचारादकारणमभाव इति। इतश्चाकारणमभाव इत्याह-प्राक्-इति। न तावत् प्रागभावः कारणं प्रध्वसे

व्यभिचारात्, न च प्रध्वंसः प्रागभावे व्यभिचारात्, नात्यन्ताभावः इतरत्र व्यभिचारात्, न च समुच्चयेन प्रत्येक व्यभिचारात् असम्भवाच्च, नापि विकल्पेन अनियतहेतुकत्वप्रसङ्गादिति। तथाचान्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारादिति। एवं कार्यान्यथानुपपत्तिं शक्तिसद्भावे प्रमाणयित्वा प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिमपि प्रमाणयति—अकिञ्चित्करस्य—इति। दृष्टेऽग्न्यादिस्वरूपे प्रतिबन्धादर्शनाददृष्टमनभ्युपगच्छतो मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं न संभवतीति। अस्तु किञ्चित्करस्ततः किमित्यत आह—किञ्चित्करत्वेऽपि—इति। यत् किञ्चित् करोति सैवास्माकं शक्तिरिति। सिंहावलोकितन्यायेन कार्यार्थापत्तिमेवोपसंक्रम्याह—मन्त्रादि—इति। प्रयुज्यमाने मन्त्रादौ प्रतिबन्धके तदितराभावोऽस्त्येव, तथापि कार्यं न जायत एवेति। अथवा मन्त्रप्रयोगे मण्यादिप्रतिबन्धकाभावे सत्यपि कार्यस्यानुदयः। एवं मणिप्रयोगे मन्त्राभावेऽपि। एवमेकतरमण्यादिप्रतिबन्धकप्रयोगे तदितरमण्यादिप्रतिबन्धकाभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदय इति। न तूभयथाप्यन्वयव्यभिचारान्नाभावः कारणमिति। अर्थापत्तिभ्यां साध्यसिद्धिं निगमयति—अतोऽतीन्द्रियम्—इति। तत्र यस्यापकुर्वतामिति प्रतिबन्धकार्थापत्तेरुपसंहारः, यस्मिन्नित्यादिना इतरस्य इति। तथाच सति शक्तिवादिनो न कश्चित् पूर्वोक्तदोष इति भावः॥ ९॥

सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यते भावः—इति। अत्र पूर्वार्द्धेन कार्यार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिरुपपाद्यते, उत्तरेणोत्तरस्याः। अयमर्थः—येन हेतुना भावः कारणं भवति तेनैवाभावोऽपि। न भावो भाव इत्येव कारणं किन्तु कार्येणानुविहितान्वयव्यतिरेक इति, तच्चाविशिष्टमभावस्यापीति सोऽपि कारणम्। तुच्छत्वादकारणत्वे तत एव कार्यत्वमपि न स्यात्, क्रियते च प्रध्वंस इत्याह—कार्यवत्—इति। यथा नियतोत्तरभावित्वेनाभावः कार्यं, तथा नियतपूर्वकालवर्त्तित्वेनाभावः कारणमपीति भावः। विसामग्री सामग्र्यन्तर्गतकारणविगमः, सामग्रीवैकल्यमिति यावत्। मन्त्रादिश्च तथा तदभावस्य सामग्र्यनुप्रवेशात्। तेन मन्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वाभावादकिञ्चित्करत्वं न दोषाय। कस्तर्हि प्रतिबन्धक इत्यत्रोक्त—तद्धेतुः—इति। मन्त्रादिप्रयोक्तारः प्रतिबन्धकाः, ते तु किञ्चित्करा एवेति भावः॥ १०॥

कारिकां व्याचष्टे—न हि—इति। तुच्छत्वमत्र प्रमाणमुक्तमित्यत्राह—न हि विधीति। किमत्र तुच्छत्वं ?—यद्यलीकत्वं तदसिद्धं, यद्यन्यरूपेणासत्त्वं तत्तर्हि भावस्याप्यविशिष्टं भावाभावयोरितरेतरानात्मकत्वात्। अत ईदृशं तुच्छत्वमनैकान्तिकमिति। शङ्कते—कारणत्वस्य—इति। स्पष्टम्। न—इति। कारणत्वस्याभावत्वेन व्याप्तत्वादभावत्वनिवृत्तौ कारणत्वमपि

निवर्त्तेत इति वक्तुं शक्यत इति। ननु न वयं तावत्त्वमात्रेण कारणत्वं ब्रूमः येनैवमुपालभ्येमहि, किन्तु कारणत्वनिदानमन्वयव्यतिरेकौ, तौ चाभावस्येति तत्राह–अन्वय–इति। नन्वाकाशादिवदवर्जनीयसन्निधितया नाभावः कारणमित्याह–अभावस्य–इति। न तावदाकाशादिर्नित्यत्वविभुत्वाभावादवर्जनीयसन्निधिरभावस्तथाप्यवर्जनीयत्वे भावस्यापि तत्तुल्यत्वमित्याशयवानाह–तुल्यम्–इति। ननु अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवतः कारणत्वम्, अभावस्तु कार्यविरोधिनं स्वप्रतियोगिनं प्रतिबन्धकमुत्सारयन् सन्निधत्ते न तु कार्यार्थमित्याह–प्रतियोगिनम्–इति। तर्हि भावोऽपि कार्यविरोधिनं स्वाभावमुत्सारयन् सन्निधत्त इति शक्यते वक्तुमित्याह–तुल्यम्–इति। अथ भावस्याभावाभावात्मकत्वेन न स्वरूपव्यतिरिक्तमभावोत्सारणं नाम किञ्चिदस्ति कार्यं, तेन कार्यप्रयुक्त एव भावसन्निधिरिति चेत्तर्हि अभावस्यापि भावाभावात्मकत्वान्न स्वव्यतिरेकेण भावोत्सारणं नाम कार्यमस्तीति शङ्कोत्तराभ्यामाह–भावस्य–इति। उपसंहारव्याजेन कार्यवन्नत इत्येतद् विवृणोति–तस्मात्–इति। यथा प्रमाणबाधितत्वादेको नियमोऽनुपपन्नस्तथा अपरोऽपि, द्वयोर्नियमयोर्बाधितत्वाविशेषात्। यद्वा, कार्यत्वकारणत्वयोः प्रमाणसिद्धत्वाविशेषादिति। यत्तूक्तम् उत्तम्भकप्रयोगे सत्येव कार्योत्पत्तेर्व्यतिरेकव्यभिचारः प्रतिबन्धकाभावस्येति तत्राह–प्रतिबन्धक–इति। यादृश इति उत्तम्भकरहिते प्रतिबन्धे, सतीति प्रतिबन्धोत्तम्भकप्रयोगकालेऽपि कार्यप्रतिपक्षः प्रतिबन्धको नास्तीत्यर्थः। कीदृशस्तर्हि प्रतिबन्धकः यदभावात्तदा कार्यमुत्पद्यत इति। अत उक्तम्–असत्प्रतिपक्षो हि–इति। उत्तम्भकापरपर्यायस्वप्रतिपक्षाभावविशिष्टो हि मन्त्रादिः प्रतिबन्धकः, तदभावश्च कारणमित्युक्तेऽपि तत्रोत्तम्भकाभावविशेष्यस्य मन्त्रादेः, सत्त्वेऽपि विशेषणमात्रस्योत्तम्भकाभावस्याभावः, नतु विशिष्टस्य। स चोत्तम्भकाभावाभाव उत्तम्भकमन्त्र एव। तस्मादुत्तम्भकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्याभावादन्यैव सामग्री। न हि प्रतिबन्धकोत्तम्भकाभावविशिष्टा तत्सद्भावविशिष्टा च सामग्री न भिद्यत इति च संभवति। अत्र स चोत्तम्भकमन्त्र एवेति सामग्रीभेददर्शनायोक्तम्। यद्वा, सत्त्वकार्यस्योत्तम्भक एव मन्त्रो न तु प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धकत्वविघातमात्रहेतुरिति दर्शयति। यद्वा, न परं सामग्रीभेद एव किन्तु भाव एव सामग्री स्यादिति दर्शयितुमिति। न इति। न केवलं विशेषणमात्रस्येति शेषः। न चोभयोः सत्त्वमसत्त्व वा कारणं, किन्त्वसत्प्रतिपक्षप्रतिबन्धकाभावः स, चाविशिष्टः सर्वत्रेति न सामग्रीभेद इति भावः। विशेष्ये विशेषणाभावेन न केवलं विशेषणमात्रस्यवाभावः किन्तु विशिष्टस्यापीत्येतद् दृष्टान्तेनोपपादयति–न हि–इति। दण्डिनि सत्यदण्डत्वं

विशेषणमेव नास्ति। तद्विशिष्टस्त्वदण्डः पुरुषोऽस्तीति। न हि यत्तु युक्तमि-त्युपपादितं दृष्टान्तीकरोति–यथा हि–इति। केवलदण्डसद्भावे विशेषण-मदण्डत्वं विशेष्यः पुरुषश्चोभयं नास्ति। सदण्डपुरुषसद्भावे तु विशेषण-मदण्डत्वं नास्ति विशेष्यस्त्वस्ति पुरुषः। द्वयाभावे तु विशेषणमस्ति, नास्ति विशेष्यम्। अत्र सर्वत्र केवलस्य केवलविशिष्टस्य पुरुषस्याभावः समान इति पक्षे निगमयति–तथा–इति। कार्योत्पत्तिसमयेषु सर्वेषु केवलोत्तम्भक-सद्भावप्रतिबन्धोत्तम्भकसद्भावद्वयाभावेषु प्रत्येकं समुच्चितयोश्च विशे-षणविशेष्ययोरभावात् केवलस्योत्तम्भकाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकस्या-भावोऽनुवृत्तः। अत्र च प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे विशिष्टाभावः प्रतिपाद्यः निदर्शनत्वेनेतरयोरुपादानमिति। प्रकृतं विधात्रयमवलम्ब्य चोदयति–अथ–इति। केवलोत्तम्भकवती काचित् सामग्री, अन्या तु स्तम्भकोत्तम्भकवती, द्वयाभाववती चान्येति सामग्रीत्रयं कार्यस्यास्तु किमिति सर्वत्रैकरूप्यं प्रयासेन साध्यत इति। परिहरति–कार्यस्य–इति। एकैकव्यतिरेकेऽपि कार्योत्पत्तेस्त्रयाणामप्यकारणत्वप्रसङ्गादिति। तृणा-रणिमणिन्यायमाशङ्क्याह–जाति–इति। ननु सामग्रीभेद एव तत्र प्रमाण-मस्तीत्यत आह–भाव–इति। एवं सामान्यव्यभिचारं परिहृत्य प्राक्प्रध्वं-सादिविशेषव्यभिचारं परिहरति–प्राक्–इति। कुत इत्यत आह–यस्मिन्–इति। यस्मिन् केवलप्रतिबन्धके सति संसर्गिणि कार्यं न जायते तस्मिन् सत्यसंसर्गिणि जायत इत्यभ्युपगमे संसर्गाभाव एक एव कारणम्। प्रागभावादयस्तु तद्विशेषा इति नानियतहेतुकत्वमिति। ननु संसर्गाभावः कारणमित्युक्तेऽपि संसर्गप्राक्प्रध्वंसादिविकल्पेनानियतहेतुकत्वं, तत्रापि संसर्गाभावस्वीकारेऽनवस्थेति चेत्, न। न ह्यत्र संसर्गस्याभावः कारणं यतो विकल्प्येत, किन्तु संसृज्यमानस्य मन्त्रादेः। न हि संसर्गः प्रतिबन्धकः संसृज्यमानस्यैव मन्त्रादेस्तथात्वादिति।

यत्तूक्तमितरेतराभावस्य सत्त्वेऽपि कार्यानुदयादिति तत्र प्रथम-व्याख्यानेन यानुपपत्तिरुक्ता तां निराचष्टे–यस्तु–इति। प्रतिबोधनीयस्ता-दात्म्याभावविलक्षणं संसर्गाभावम्। तद्द्विविधो ह्यभावः–इदमिह इदानीं वा नास्तीति संसर्गतया यत्र प्रतियोगी निषिध्यते स संसर्गाभावः। तत्र संसर्गाभावभेदाः प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावाः, तेषामेव संसर्गितामापन्न-प्रतियोगिनिरूप्यत्वात् ततश्चेतरेतराभावस्याप्रसक्तिरिति। नन्वस्तु तादा-त्म्याभावसंसर्गाभावयोर्विशेषः, तथापि प्रागभावादित्रयानुगतायास्तादात्म्या-भावव्यावृत्ताया जातेरभावात् कथं त्रयाणामुपसंग्रहः, कथं वा तदनुप-संग्रहे व्यभिचाराच्छक्यावधारणं कारणत्वमित्याह–तथापि–इति। विनापि जातिमेकोपाध्युपगृहीतानां त्रयाणां कारणत्वमवधारयामः, उपाधिश्चात्र

संसर्गितापन्नप्रतियोगिनिरूप्यत्वमित्याशयवानाह–माभूत्–इति। तथापि न तावन्मात्रेण कारणत्व शक्यावधारणमिति चेत्। न, भवतोऽपि बीजे सत्यङ्कुरो जायते तदभावे तु न जायते इत्यत्र व्यतिरेकादौ यदि बीज-प्रागभावो विवक्षितः प्रध्वंसे जायेताथ प्रध्वंस इतरत्र जायेतेत्यादिप्रसङ्गः बीजाभावमात्रविवक्षायां तादात्म्याभावेऽप्यङ्कुरानुदयप्रसङ्ग इत्यभिहिते च तादात्म्याभावव्यावृत्तस्य प्रागभावादित्रयानुगतस्य च संसर्गाभावत्व-स्याङ्गीकार एव परिहार इति इतरेतराभावस्य सत्त्वेऽपीत्यत्र द्वितीय-व्याख्यानोक्तामनुपपत्तिमनुभाष्य दूषयति—अनेन–इति। प्रतिबन्धके सति कार्यं न जायते न तस्मिन् सति जायत इति प्रतिपादिते कथमनेनैतन्निरस्त-मित्यत्रातिदेशमेव भावकारणवादसाम्येन विशदयति—यथा हि–इति। बीजजातीये सत्यङ्कुरोत्पत्तिरित्युक्तेऽर्थात्तदभावे तदनुत्पत्तिरिति सिद्धे एकस्मिन् बीजे सति बीजजातीयान्तराणामभावादङ्कुराख्येन कार्येण न भवितव्यमिति न प्राप्नोति तथैतदपि। प्रतिबन्धके सति कार्यानुदयस्त-दभावे सति कार्योदय इत्यत्रापि एकस्मिन् प्रतिबन्धके सति सजातीयान्त-राणामभावाद् भवितव्यं कार्येणेत्येतदपि न प्राप्नोतीति। कुत इत्यत आह–अनुकूलवत्–इति। कार्यानुकूले कारणे सति यथा तज्जातीयान्तराणा-मभावो न तस्य कार्यं निषेधति तथा प्रतिकूलेऽपि कस्मिंश्चित् प्रतिबन्धके सति प्रतिबन्धकान्तराभावोऽपि न कार्यं विधत्ते अकिञ्चित्करत्वान्निषेधे विधौ चेति द्रष्टव्यम्। अथ प्रतिबन्धकत्वान्यथानुपपत्तिं दूषयितु प्रतीकेना-नुभाषते–यत्तु–इति। सङ्ग्रहं व्याचक्षाणो दूषयति–तदपि–इति। पूर्वार्थाप-त्तिसमुच्चयेऽपि सामग्रीवैकल्यं सामग्र्यन्तर्भूतानामन्यतमस्य विगमः प्रति-बन्धकः। उभयवादिसिद्धिप्रदर्शनार्थो मुख्यशब्दः। स च प्रतिबन्धोऽत्रा-भावकारणत्वस्थितौ मन्त्रादिरेव स्यात्, अभावाभावस्य भावात्मकत्वात्। न त्वसौ मन्त्रादिः प्रतिबन्धकः। अतो मन्त्रादेरकिञ्चित्करत्वेऽपि न प्रतिब-न्धकस्याकिञ्चित्करत्व भवति प्रतिबन्धकस्य किञ्चित्करापेक्षायामनवस्था-प्रसङ्गात् प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्चेति। के तर्हि प्रतिबन्धका इत्यत्राह—तत्प्रयोक्तारः–इति। मन्त्रादिप्रयोक्तारः पुरुषाः प्रतिबन्धकाः, ते च मन्त्रा-दीन् प्रयुञ्जानाः किञ्चित्करा एवेति नानुपपद्यमानं किञ्चिदस्तीति।

कार्यानुत्पादः प्रतिबन्धः, तं च कुर्वन्तो मन्त्रादयः प्रतिबन्धका इत्ये-कदेशिनां मतमुपन्यस्य निरस्यति–ये तु–इति। तस्य कालान्तरप्राप्तिरिति सामग्रीसमवधाने हि कार्यस्य प्रागभावो विनश्यति। सति तु प्रतिबन्धके पश्चात्तनमपि काल व्याप्नोति। तेन प्रागभावस्य पाश्चात्यकालप्राप्तिः प्रति-बन्धकाधीनेति। न–इति। तस्यानुत्पाद्यत्वात्–इति। प्रागभावस्यानादित्वे-नानुत्पाद्यत्वादिति। कालस्य स्वरूपत–इति। मुख्यतस्तावत् कालस्यैकत्वात्

कालान्तरमिति न संभवति यत्प्राप्तिर्मन्त्राद्यधीना भवेदिति । नन्वौपाधिककालभेदप्राप्तिर्मन्त्राद्यधीना स्यादित्याशङ्क्याह—तदुपाधेः—इति। अत्र हि पक्षे कालान्तरप्राप्तिर्नाम्नावच्छेदकोपाध्यन्तरप्राप्तिरित्यवशिष्यते । तत्र कालोपाधिः सूर्यगत्यादिर्मन्त्रमन्तरेणापि स्वकारणाधीनः, तत्प्राप्तिश्च प्रागभावस्यानुत्पाद्यत्वेन स्वयमेव सिद्धेति किमत्र मन्त्रादिना क्रियत इति। ननु कालमात्रभेदोपाधेर्मन्त्राद्यनपेक्षत्वेऽपि प्रागभावव्यवच्छेदककालान्तरोपाधिर्मन्त्रादिकमपेक्षते । न हि सूर्यगत्यादिमात्रभेदितः कालः प्रागभाव व्यवच्छिनत्ति कार्योत्पत्त्युत्तरकालमपि तस्य भावादित्याह—प्रागभाव-इति। अस्ति हि मन्त्रादेः पूर्वमपि प्रागभावावच्छेदककालोपाधिः, यदि पूर्वमपि प्रागभावस्तदवच्छेदकश्च कालस्तदुपाधिश्च कश्चिन्न स्यात् तर्हि तदानीं प्रागभावव्यवहारो न स्यादिति । यद्यनादित्वात् कार्यप्रागभावो नोत्पाद्यः कथं तर्हि कारणाभावात् कार्याभाव इति कार्यकारणभावयोः कार्यकारणभावव्यवहारः ।

कालभेदे व्यपदेशश्च लौकिकानामिति शङ्कामुपपादयन्नाह—तस्मात्-इति। प्रागभावस्यानुत्पाद्यत्वादौपचारिकः प्रयोग इत्यर्थः। अथोपपादितं कार्यानुत्पादस्य प्रतिबन्धकत्वमुपसंहरति-इति-इति। कार्यानुत्पादविपरीतः प्रतिबन्ध इत्यय न प्रतिबन्धत्वोपपादनमार्गः किन्तु पूर्वापदर्शित पर्वेति। एवमेकदेशिनं निराकृत्य शक्तिवादिनमेव प्रत्याह—न चेदं-वचू- इति। मन्त्रादेः प्रतिबन्धत्वं तत्प्रयोक्तृणां प्रतिबन्धकत्वमित्यनभ्युपगमे शक्तिस्वीकारेऽपि त्वदुक्तानेकदूषणानां न निस्तार इति। प्रतीकाराभावमेव दर्शयितु यथासंभव विकल्पयति-तथा हि-इति। शक्तिविनाशः प्रतिबन्धः इति प्रथमः कल्पः, यावद्भावभावित्वाच्छक्तेर्विनाशः तस्यास्तु कार्योदयानुकूल इति द्वितीयः, कार्यप्रतिकूलधर्मान्तरजननमिति तृतीयः, अकिञ्चित्करत्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति चतुर्थः। अत्रानन्तर्यादन्तिम पक्षं दूषयति—तत्र-इति। अतिप्रसङ्गाद्विवचनानुपपत्तेश्चेति भावः। तदनन्तरं कल्प दूषयति—विपरीत-इति। विपरीतधर्माभावस्य कारणत्वं तावत् प्रसज्येत। तत्र च प्रागभावादिविकल्पावकाशः पूर्ववदेव स्यादिति। प्रथमद्वितीयकल्पावेकप्रसरेण दूषयति-तद्विनाशः—इति। शक्तितद्धर्मयो विनाशे सति पुनरुत्तम्भके सति कार्यदर्शनात् तेन तयोरुत्पत्तिरङ्गीकार्या, तथा चानियतहेतुकत्व, पूर्व शक्तिमदुत्पादकेन तयोरुत्पत्तेरिति। ननु स्वरूपोत्पादकोत्तम्भकयोर्विजातीयत्वेऽप्येकशक्तित्वेन तुल्यत्वे संभवति नानियतहेतुकत्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याह— न च-इति। कारणमाह—विजातीयेषु इति । निषेधात्मविजात्येकशक्तिमानित्यत्रेति । ननु नोत्पादकः कार्य शक्तिं तद्धर्मं वा जनयति, केवलं स्तम्भकस्य स्तम्भनशक्तिं निरुणद्धि,

तेन नानियतहेतुकत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह—न च—इति । तदनुत्पादेति । पूर्वं प्रतिबन्धकविनष्टयोः शक्तिधर्मयोः पुनरुत्तम्भकेनाजनने तयोरनुत्पाद एव स्यात्, ततश्च कार्यस्याप्यनुत्पादप्रसङ्ग इति भावः । उत्तम्भकेनानुत्पादेऽपि नानुत्पादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—कालविशेषात्—इति । यदुत्तम्भकेन तदुत्पाद्यते तदेवेति ॥

अपूर्वस्य भूतधर्मत्वे सहजा शक्तिर्भूतधर्मत्वे दृष्टान्तः स्यात् दुरपह्नवत्वात् तस्या इति पूर्वपक्षमाह—अत्रापि—इति । अत्र च भूतानामेव स्वहेतुवशेनातीन्द्रियातिशयशालिनामुत्पन्नानां ... नियामकानुपपत्तावपि यागादिजन्यातिशयभाजां शरीरादिभूतानां तदुपपत्तेस्तेऽप्यवधीयतामपूर्वं प्रोक्षणादिवच्च तत्तन्मनीति भावः । ... सद्भावे प्रमाणमाह—दृश्यते हि—इति । व्रीहीन् प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीहयः कर्मत्वेनावगम्यन्ते । क्रियाजन्यफलभागित्वं च कर्मत्वम् । अतः प्रोक्षणादिना व्रीह्यादिषु संस्कारापरनामा कश्चिदतिशयो जन्यत इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणमिति । तदनुग्राहकं तर्कमाह—अन्यथा—इति । यदि तदगतः कश्चिदतिशयो नाधीयेत प्रोक्षितानामेव ... नान्येषामिति न स्यादप्रोक्षितेभ्यः तेषामविशेषादिति । ... दृष्टपरिग्रहानामेव कार्योपयोगोऽस्तु, अन्यथादृष्टकल्पनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—न च—इति । सन्तु तर्हि प्रोक्षणादिप्रध्वंसादयः कालान्तरभाविफलजनकाः सहकारिण इत्याशङ्क्याह—नापि—इति । तथा कालान्तरभाविकार्यकारिण इत्यर्थः । अतिप्रसङ्गपरिहारमाशङ्कते—तेषाम्—इति । यागादिप्रध्वंसानामेव फलसाधनत्वे तेषामनन्तत्वेन फलविनाश्यत्वाभावादुत्पन्नेऽपि फले पुनः ... फलोत्पादप्रसङ्गेन फलप्रवाहोऽनन्तः स्यात्, तत्र च कर्मान्तरोपयोगो ऽपवर्गश्च न स्याताम्; अतो यागादिजन्यमपूर्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति । तर्हि कल्पितमप्यपूर्वं किञ्चित् स्वर्गादिफलमुत्पाद्य नानन्तरमेव नश्यति सहस्रसंवत्सरादिभोगश्रुतेः, तेन परिमितफलप्रवाहस्तदापि न स्यादित्याह—अपूर्वः—इति । यदि तु परिमितफलप्रवाहजननत्वमपूर्वस्य स्वभावः स तर्हि प्रध्वंसस्यापि भविष्यतीति शङ्कोत्तराभ्यामाह—अथ—इति । तावता—इति । परिमितफलोत्पादकत्वाभ्युपगमेनापूर्वान्तरेणापूर्वमेवाङ्गीकृतं स्यादित्याशङ्क्य फलविनाश्यत्वाविनाश्यत्वाभ्यां विशेषोऽस्तीत्याह—तावता—इति ॥

स्यादेतत्—इति । यदि प्रोक्षणादयो विशेषणानि भवेयुः तदा कार्यान्वयिन एव विशेषणत्वात् कार्यकाले तेषामसत्त्वेन विशेषणत्वायोगात् तद्विशिष्टस्य कारणत्वं न सिध्येत् । तेषां तूपलक्षणत्वे[1] बुद्धिसन्निधापितानामेवल्लक्ष-

(1) For explanation of the two terms cf Siddhantak'a (English Translation by A. Venis, note 1, pp 92–93).

वच्छेदेन विशेष्यविषयबुद्धिजननद्वारेण कार्योपयोग इत्यविद्यमानत्वेऽपि न कश्चिद् दोषः। अविद्यमानस्यैवोपलक्षणत्वे तदुपलक्षितस्य कार्यविशेषोपयोगे च दृष्टान्तः-यथा-इति। अविद्यमानेनैव हि गुरुणा कुरुणा च प्राभाकरं कुरुक्षेत्रत्वोपलक्षिते टीकाक्षेत्रे तेषु कार्यविशेषेषूपयुज्यते-यथा-इति। तद्वदिति। उपलक्षणत्वे प्रोक्षणादीनां कार्यान्तरोपयोगिव्रीह्युद्देशेन विधानेन तत्कार्येऽपि साधनत्वावगमात् कार्योत्पत्तिं यावत् स्वरूपेण वा स्वोत्पादितातिशयद्वारेण वा तेषां सत्त्वमङ्गीकार्यम्। अन्यथातिप्रसङ्ग। इति। कथं तर्ह्यसत एव गुर्वादेरुपलक्षणत्वेन कारणत्वमित्यत्राह—व्यवहार-इति। न तावद् गुर्वादिना टीकादौ किञ्चित्कार्यं क्रियते किन्तु तदीयत्वेन व्यवहारमात्रमेव तत्रास्ति, तदपि तेन न क्रियते किन्तु गुर्वादिज्ञानेन तज्ज्ञानमप्यासत्त्यादिकारणाधीनं न त्वनुत्पादितव्यापारध्वस्तेन गुर्वादिना जन्यते; प्रत्यक्षज्ञान एव ह्यर्थः कारणं नान्यत्रेति भावः। अथ गुर्वादिनापि टीकादौ तत्तत्कार्यानुगुणः कश्चिदाधीयतामतिशयः, न तेन संस्कारवादिनामस्माकं काचित् क्षतिः, भवतस्तु साध्यविकलो दृष्टान्तः स्यादित्यभिप्रायेणाह—अस्तु वा-इति। यदि वा प्रोक्षणादीनामतिशयमन्तरेणोपलक्षणत्वेन कारणत्वं स्यात् चेत् तदा यागादीनामपि तथात्वप्रसङ्गादपूर्वं दत्तजलाञ्जलि स्यादित्याह—यद्वा-इति। ननूपलक्षणत्वेन यागादीनां फलसाधनत्वोपपत्तावपि प्रमाणबलादेव तत्रापूर्वसिद्धिरित्यत्राह—न च-इति। स्रगादयो हि स्वगुणेन प्रयत्नादिना सन्निधापिता भोगाय भवन्ति। तथा पश्वादयोऽप्यपूर्वाख्येन गुणविशेषेण सन्निधापिता इत्यपूर्वसिद्धेः प्रोक्षणादिभ्यो यागादीनां नाविशेषः। इच्छा-इति। क्वचिद् ज्ञानेच्छाप्रयत्नैः समुदितैरुपगृहीताः पश्वादयो भोगाय भवन्ति। क्वचित् त्वन्यतमेन यथा निदाघतप्तस्य मेघच्छायादयः, न तेन तदतिरिक्तापूर्वसिद्धिरिति। यदीच्छादिव्यतिरेके अपि भोगः स्यात् ततस्तदतिरिक्तं सिध्येत्। न त्वेवमस्तीत्याह—न च-इति। इच्छाभावे भोगत्वमेव न स्यात्, इष्टत्वलक्षणात् सुखस्येति। स्वगुणाकृष्टत्वं नाम स्वगुणोत्पादितत्वं विवक्षितं तथा न सिद्धसाधनं पश्वादीनामिच्छाद्यनुत्पाद्यत्वादित्याशङ्क्याह—नापि-इति। मनो हि नित्यत्वान्न केनचिदुत्पाद्यतेऽथ च भोगसाधनमिति तेनानैकान्तिकमिति। तर्हि कार्यत्वे सति भोगसाधनत्वादिति हेतुं विशेषयिष्याम इत्यत्राह—नापि इति। अस्माभिरुपलक्षणत्वेनापादिता यागादयो ह्यात्मगुणास्तत्तत्संकल्पप्रयत्नाद्यात्मकत्वात् तेषाम्। अतस्तैरेव जन्मान्तरीयैरैहिकैर्वा पश्वाद्युत्पत्तिसिद्धेर्न तदतिरिक्ततज्जन्यापूर्वसिद्धिरिति। ननु चिरविनष्टा यागादयः कथं कालान्तरभाविनः पश्वादेः साधनं यतस्तैः सिद्धसाधनं स्यादित्याह—असताम्-इति। तर्हि अभिमन्त्रणादिष्वपि कालान्तरभाविने फलाय संस्कारमभ्युपगच्छेत्याह-तत्-इति।

उक्तमर्थमुपसंहरन् प्रमाणयति—तस्मात्—इति। प्रध्वंसेन सिद्धसाधनं मा भूदित्युक्तं—भाव-इति। प्रमादिकृतेनोपादानेनानैकान्तिकं मा भूदित्याह—प्रमाणत-इति। श्रुतिप्रमाणादित्यर्थः। न च कृष्यादौ साध्यवैकल्यमित्याह-अन्यथा-इति। कथमित्याह-बीजादीनाम्-इति। परिकर्मितायामुर्व्यामुप्तं बीजावयवि पाथःपवनसंयोगात् क्रियोत्पत्त्यावयवानां विभागेनासमवायिकारणसंयोगविनाशाद् विनश्यति। एवमापरमाण्वन्तं विभागात्, तेषु च यवकलमादिविजातीयाङ्कुरारम्भकनियामिकाया जातेरभावात्, कलमबीजावापे कलमाङ्कुर एव यवबीजावापे यवाङ्कुर एवेत्येवं कार्यजातिनियमानुपपत्तिः। अतिशयाङ्गीकारे कृष्याद्याहितातिशयास्ते ते परमाणवस्तं तं कार्यविशेषमारभन्त इति नियमोपपत्तिरिति भावः॥ १०॥

तदेवं प्रोक्षणादिजन्यातिशयवद् यागादिजन्यमपूर्वं भूतधर्मोऽस्त्विति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमारभते-अत्र-इति। यदि तावत् प्रोक्षणादयः कञ्चिदतिशयमादधतीति साध्येत ततः सिद्धसाधनम्, यद्युद्देश्यगतमादधतीति ततोऽनैकान्तिकता, ततः पुंस एव संस्कार इष्यताम्, कृष्यादावपि भूतैरेव पाकजादिगुणविशेषैः कार्यनियमोपपत्तौ नाप्रसिद्धातिशयकल्पनेति साध्यवैकल्यमिति भावः॥

कथं व्रीह्याद्युद्देशेन तत्र प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः पुरुषं संस्कुर्वीतेत्याशङ्कां निराकुर्वन्ननैकान्तिकतामेव स्फारयति-यथा हि-इति। व्रीह्याद्युद्देशेन तत्रैव प्रयुज्यमान इत्युपस्कारः कथं पुरुषसंस्काराणां व्रीह्याद्यसम्बद्धानामेव तत्सहकारित्वमित्यत आह—यथा च-इति। यथा हि कारीरीजनितसंस्कारानाधारा एव जलधरास्तदाधारयजमानात्मसंयोगादेव गगनं सञ्चरन्ति वर्षन्ति च, तथा व्रीह्यादयोऽपि संस्कृतात्मसम्बद्धाः कार्योपयोगिन इति। ननु पुरुषसंस्कारपक्षे यदा तस्य पातकादिदोषः तदा तस्मिन् संस्काराधानायोगाद् वैफल्यमेव प्रोक्षणादेः स्यात्। व्रीहिसंस्कारत्वे तेषामदुष्टत्वान्नाय दोष इत्यत्राह—यथा च-इति। कर्तृदोषे यथैकत्र कर्तरि फलस्य संस्कारस्याभावः तथापरत्र व्रीह्यादिष्वपि कर्तृत्ववैगुण्ये क्वचिदपि न संस्कार उत्पद्यत इत्यर्थः। यद्वा, एकत्र कारीर्यामपरत्र प्रोक्षणादावपि उभयत्र पक्षद्वये कर्मद्वये वाप्यागमिकत्वस्य तुल्यत्वाददुष्टानामेवाधिकारः। अत्र कर्मसाधनयोरुपादानं दृष्टान्तार्थम्। यद्वा, कृमिकीटकाद्युपहतेष्वपि व्रीहिषु व्रीह्यन्तरोपादानं न स्यादसंस्कृतत्वाविशेषादित्यत आह—यथा-इति। कर्मादिवैगुण्य इव व्रीह्यादिदोषेऽपि फलाभावश्रुतेस्तुल्यत्वेन व्रीह्यन्तरोपादानमुपपद्यत इत्यन्या

व्याख्या। ननु पुरुषसंस्कारपक्षे प्रोक्षणादीनां कार्यादिवदनियतफलत्व
प्राप्नोति, तत्राह—यथा च—इति। कार्यादिवैगुण्यनिमित्तं हि कारीर्यादि-
नियतफलत्वं, तच्चाविशिष्टं प्रोक्षणादिष्वपि। उभयं ह्यागमेन फलाय
विधीयत इति। अतः प्रोक्षणादिष्वपि वैगुण्यनिबन्धनः फलाभावोऽवि-
शिष्ट इति।

ननु यदि भाविप्रयोजनार्थं व्रीहयः संस्क्रियन्ते तदा तेषां स्वकार्या-
न्तरोपयोगो युज्यते। यदि तु पुरुषः संस्क्रियेत तदा न यदेकस्मादपूर्वं
तदेतरत्तदर्थमिति न्यायात् सक्तुवत् विनियोगभङ्गेन व्रीह्यादेः प्रोक्षणादि-
शेषतैव स्यात्, तत्र च प्रोक्षणादिनिर्वृत्त्येव कृतार्थानां व्रीह्यादीनां
कार्यान्तरोपयोगो न स्यात्। बर्हिषि हविरासादयतीति हविरासादने
विनियुक्तस्य बर्हिष इत्याह—न तर्हि—इति। अथ व्रीहिभिर्यजेतेति व्रीहीणां
यागसाधनत्वेन विधानात् कृतकार्याणामपि यागार्थमुपादानमिति चेत्
तत्राह—उपयोगे वा—इति। तदा हि प्रोक्षितैर्यष्टव्यमिति नियमाभावाद्
व्रीहिजातीय व्यक्त्यन्तरमुपादीयेत प्रोक्षिताप्रोक्षितयोर्व्रीहिव्रीहिपोर्वा
विशेषाभावादिति। सिद्धान्त्याह—न—इति। वैचित्र्यमेवाह—केचित्—इति।
कस्मैचित् कार्याय यल्लक्षीकृत्य या क्रिया प्रयुक्ता तज्जनितः संस्कारः
कश्चित्पुरुषाधारोऽपि तदुद्देश्यव्यापारसहकार्येव कार्यं करोति, कश्चित्तु
तन्निरपेक्षः। तत्र च विधिरेव प्रमाणमिति। तत्रोभयमिद्धं निरूपयति—
यथा हि—इति। श्येनेष्ट्यादिक्रियाकार्याभिचारकर्मजनितसंस्कारो हि कर्त्रा-
त्मसमवेतत्वेन भ्रातृव्यदेहानाधारोऽपि उद्देश्यदेहापेक्षत्वात्सम्बद्धस्य तस्यै-
वात्मनो मरणादिदुःखं जनयति नान्यस्य, नापि तस्यैव भवान्तरीयसम्बद्ध-
स्येति। दार्ष्टान्तिकमतिदिशति—एवम्—इति। एव भवन्ति उद्देश्यसहकारिणो
भवन्ति इत्यर्थः। कथं तर्हि—इति। व्रीहीनिति द्वितीयया तावत् कर्मत्वमव-
गम्यते, तच्च प्रोक्षणादिक्रियाजन्यफलभागित्वमन्तरेण नोपपद्यत इति।
प्रोक्षणादि—इति। प्रोक्षणक्रियायास्तावज्जलसंयोगः फलं, तत्फलं च
संस्कारः, तेन संस्कारानाधारत्वेऽपि क्रियाफलजलसंयोगभाजां व्रीहीणां
कर्मत्वोपपत्तिः, नाप्यनीप्सितकर्मत्वम् आग्नेयाद्यपूर्वेषु उपयोक्ष्यमाणत्वा-
दित्यर्थः।

पूर्वपक्षी स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—ननु—इति। तत्र किञ्चित्करमित्यत्र
संयोगादिकरत्वात् सिद्धसाधनतां निराकर्तुं कालान्तरभाविफलानुकूल
किञ्चिदित्युपस्कर्त्तव्यम्। अतएवानैकान्तिकं प्रदर्शयन् वक्ष्यति न हि ते
कालान्तरभावि फलानुगुणमिति। वैश्वानरेष्टिर्हि पुत्रे तेजस्वितां करोति,
पितृयज्ञश्च पितॄन् तृप्तिमिति। न—इति। अनैकान्तिकतामेव लौकिकोदाहरणेन

विशदयति-किञ्चित्-इति । प्रमेयगतं तु प्राकट्यं निराकरिष्यत इति भावः । कृषि-इति । ते अपि हि प्रोक्षणादिवददृष्टरूपसंस्काराधानद्वारेण कार्यकरे स्यातामिति । न-इति । परिणतिर्निष्पत्तिः सहकारीति वा । इममेव प्रकारमुदाहरणान्तरेणाप्यतिदिशति-तथा च- इति । लाक्षारसावसिक्तबीजपूरादिबीजजनिततत्कुसुमारुणिमापि न संस्काराधानद्वारा लाक्षारसावसेकेन जायते, किन्तु दृष्टेनैव रूपविशेषजननद्वारेणेति(1) व्याख्यातमिति । तेनैतन्निरस्तं यदाह महाव्रतः—

"कुसुमे बीजपूरादेर्यल्लाक्षाद्यवसिच्यते ।
शक्तिराधीयते तेन काचित्तां किं न पश्यसि" ॥(2)

यदुक्तमन्यथा कृष्यादयो दुर्घटाः प्रसज्येरन्निति तदुत्तरमुत्तरमर्धं संग्रहस्य व्याचष्टे-अत एव-इति । यत एव दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना न न्याय्या(3) अत एव यवबीजारम्भकाः परमाणवः पूर्वं कलमबीजारम्भकपरमाणुव्यावृत्तैः पाकजविशेषैः कलमबीजविलक्षणं यवबीजमारब्धवन्तः प्राचीनैस्तैरेव तज्जातीयैर्वा विशिष्टाः परमाणवो यवाङ्कुरमेवारभन्ते नान्यमिति । ननु व्यावर्त्तकगुणविशेषसिद्धौ हि त एव विशेषका भवेयुः, तत्सिद्धिरेव कुतस्त्येत्यत आह—यथा हि-इति । यथा हि तद्द्रव्याणां जात्या व्यावृत्तिस्तथा तदारम्भकपरमाणूनां गुणविशेषैर्व्यावृत्तिरिति । दृष्टान्तमात्रेणापरितुष्यन् प्रमाणमाह-न हि-इति । तत्तद्द्रव्येषु दृश्यमानविलक्षणगुणा एव तत्तदारम्भकपरमाणुषु गुणविशेषमावेदयन्ति । अन्यथा कार्यगाश्च न स्युः कारणविशेषगुणपूर्वकत्वात् कार्यविशेषगुणानामिति । उपसंहरति—तस्मात्-इति । भूमावुप्तबीजस्याङ्कुरजननानुगुणमवान्तरकार्यमतिशयः, तत्रोच्छूनत्वमाद्यातिशयः, उच्छूनतमत्वमन्त्यः यतोऽङ्कुरो जातः, उच्छूनतरत्वलक्षणस्तु मध्यमः [illegible]गृहीत इति । ननु महाप्रलये सकलकार्यविनाशाभ्युपगमात् पाकजविशेषा अपि विनश्येयुः, कथं तदानीं परमाणवो नियतजातीयकार्यमारभेरन्नित्यत्राह—कल्पादौ-इति ।

(1) cf Nyāyalīlāvatī (Bombay Ed.), p. 74
स च तज्जनितरूपद्वारेणैवोपपद्यमानो नान्यत् कल्पयिष्यति ।

(2) See Nyāyalīlāvatī, pp 72[21]—73[10]

(3) cf Nyāyakusumāñjali, p. 42[20]; Nyāyakandalī, p. 145[23], Vaiśeshika Upaskāra under 5·2·13·

कार्यदर्शनीयस्य पाकजविशेषस्यादृष्टसंस्कारवत् प्रलयेऽप्यविनाशः (1)। यद्वा, तदानीमप्याग्नेयादिपरमाणुसंयोगात् पाकजविशेषोत्पत्तिरिति भावः। यद्युभयत्राविशेषः तर्हीदानीमपि कृषीवलापेक्षा न स्यादित्यत्राह— इदानीम्-इति। बीजादिरूपेण सन्निविष्टानामारब्धबीजमृत्सलिलाद्यवयविनां परमाणूनां यथाङ्कुराद्यारम्भकभावस्तथोपसर्पणमसदादिभिरिदानीमिति। कथं तर्हि कल्पादौ कृषीवलाद्यभावे बीजादिसमवधानमित्यत्राह-तदानीम्-इति। यथोक्तमणुमनसोश्चाद्यं कर्मेति। अदृष्टकारितानीति। इदानीमप्यदृष्टादेवोपपत्तेः किं कृषीवलेनेत्यत्राह—न च-इति। हेतुमाह-कृष्यादि-इति। तत्र कृषीवलस्य कायसंक्षोभसाध्यानां दुःखात्मकानां भोगानां कृष्यादिकर्मलभ्यभृत्यादिभोगानां चोच्छेदः स्यात्। अव्यवस्था नामाप्रसङ्गातिप्रसङ्गौ, सा च स्यात्। कृतकृषेरपि सस्याधिगमो न स्यात्, स्याच्चेतरस्येत्यर्थः। यद्वा, अदृष्टस्यैव हेतुत्वे केवलं कृषीवलभोग एव न स्याद् यस्य व्रीहितण्डुलादयोऽपि दृष्टहेतवो न स्युरिति। अयमत्र भावः- यत्र दृष्टकारणानि सन्ति तत्र तदुपहारेणैवादृष्टस्योपयोगः न स्वतन्त्रस्य, तेन हेतुत्वमवश्यमास्थेयमिति। दृष्टकर्मव्यवस्थयैवादृष्टानि भोगसाधनानीत्युपसंहरति—तस्मात्—इति(2)। पाकजादय इत्यादिशब्दव्याख्यानं सस्थानविशेषेति। अत्र पाकजविशेष पूर्वबीजादिसजातीयाङ्कुरारम्भे हेतुः। संस्थानविशेषः कार्यसन्निवेशविशेषहेतुरिति। तेषु पाकजविशेषेषु तत्कारणपरम्परायां च न कचिद् दृष्टकारणव्यतिरेकेण शक्तिरङ्गीकार्येत्याह-ते च-इति। नोदनादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव क्रियाहेतुत्वमिति दर्शितम्। यथायथम्-इति। क्वचित्तु पाकजविशेषस्याविशेषेऽपि मरणादिरूपकार्यविशेषदर्शनात् तदतिरिक्तशक्तिभेदोऽङ्गीकार्य इत्यत्राह-निमित्तभेदाश्च-इति। पाकजानां निमित्तकारणानि भिन्नानि दृश्यन्ते, तेन निमित्तभेदहेतुकः पाकजेऽपि विशेषोऽस्ति यतः कार्यविशेष इति भावः। निमित्तभेदं कार्यविशेषं च निदर्शयति—तद्यथा-इति। यदाहुः बाह्याः—

---

(1) In contrast with this peculiarly Vaiseshika doctrine of पाकजविशेष in atoms maintained for explanation of differences in products at the beginning of a world-cycle, read the views of the Naiyāyikas on *Pitharapāka* cf. Nyāya Vārtika (Benares Ed.), p 352[16]-[18].

सर्गादौ शालिजातिव्यक्तिहेतुरदृष्टविशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय शाल्यादयो निर्वर्त्यन्ते. तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तांस्तान् परमाणून् तथा तथा सङ्घातयति यथा यथा शाल्यादिजातिव्यक्तिरिति। See also Nyāyavārtikatātparyaṭīkā, pp 354[26]—355[3]

(2) cf Jīvanmukti viveka (Poona Ed.), pp 107, 184.

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम् ।
हरिद्राग्निवह्निना सद्यो व्यापादयति चर्वितम् ॥ इति ॥

सर्पिःक्षीरयोश्च पार्थिवत्वात् पाकजोत्पत्तिः संभवतीति । यस्तु पार्थिवेषु पाकजविशेषादेव कार्यविशेषः, अन्यादिषु तदभावात्कथंकारमङ्गीकार्यत्याह-यत्र हि-इति । केचिदाप्याः परमाणव उद्भूतद्रवत्वं कार्यमारभन्ते, केचित्त्वनुद्भूतद्रवत्वं करकादिकम् । तैजसाश्चानुद्भूतस्पर्शमुद्भूतोत्वयं च प्रदीपं चक्षुर्दर्शनं चारभन्ते । वायवीयाश्च स्तिमितादीति । किञ्च, पार्थिवेष्वपि केषुचित् पाकजाभावेऽपि कार्यविशेषः प्रतिमादिषु दृश्यत इत्याह-कथं च-इति । विशेषाभावात् पाकजदृष्टरूपादिविशेषाभावादित्यर्थः । ननु प्रतिष्ठादिजनितेन प्रतिष्ठापकात्मसमवेतेनैव धर्मेण सहकृतः पूजादिधर्मैः तद्व्यतिरेकश्चाधर्मं प्रसूते, ततश्च न प्रतिमादावतिशयोऽङ्गीकार्य इत्याशङ्क्याह—न च-इति । साहायकं सहायकारित्वं, यजमानः प्रतिष्ठापकः, अन्यः पूजकादिः । उपयोगे वा-इति । क्वचिदन्यधर्मस्यान्यधर्मं प्रत्यङ्गीकारे नियामकाभावात् सर्वस्य धर्माधर्मजातस्य सर्वपुरुषसाधारण्यप्रसङ्ग इति ॥ ११ ॥

अर्द्धद्वयेन शङ्काद्वयं परिहरति—निमित्तभेद-इति । निमित्तभेदः सहकारिभेदः, तस्मादेवोद्भवातिविशेषोपपत्तिः प्रतिष्ठादिजनितापूर्ववदात्मसंयोगादेव देवतानां सन्निधानादाराधनीयाः प्रतिमादय इति स्वमतेन परिहारः । परमतेन तु तत्र देवतासदृशप्रतिमादर्शनजनितेन प्रत्यभिज्ञानेन पूर्वैः प्रतिष्ठापिता सेयं प्रतिमेति वा प्रत्यभिज्ञानेन सहकारिभेदेनार्थक्रियाविशेषः संभवतीति ॥

पूर्वार्द्धं तावद् विवृणोति–उपनायक-इति । दृष्टकारणसंयोजनद्वारेणादृष्टस्योपकारकत्वात् परमाणूनां परस्परसंयोजकक्रियाहेतुरदृष्टमुपनायकादृष्टमुच्यत इति । ततः किमित्यत आह—तेषाम्-इति । पाकजविशेषाभावेऽपि तत्तद्विशेषसहकृतानां परमाणूनां विशेषादेव कार्यविशेषप्रादुर्भाव इति अतिशयान्तरकल्पनातः क्लृप्तादेवादृष्टविशेषात् कार्यविशेषकल्पना साधीयसी, दृष्टं च केवलादृष्टस्यैव सामर्थ्यमग्न्यूर्ध्वज्वलनादिष्विति भावः । तथापि चेदपरितोषस्तत्राह-यथा-इति । दृष्ट एव वैद्युताग्निसंयोगादिर्निमित्तभेदस्तत्र तत्रानेय इति । उत्तरमर्द्धं व्याचष्टे—प्रतिमादयस्तु-इति । तेन तेनेति तत्तच्छास्त्रोक्तेनेत्यर्थः । पूर्वमनाराधनीयस्यैव पश्चादाराधनीयत्वे दृष्टान्तः—विष्टदष्टेति(1) । मूर्च्छामूर्षितचैतन्ये हि

(1) The usual reading is दष्टमूर्च्छितम् ।

वपुषि व्युत्क्रमेण प्रत्यवायाभावेऽपि पश्चादाराधनीयो राजेति । ननु सर्वगतत्वाद् देवतानां नित्यमेव सन्निधानं किं प्रतिष्ठाविधिना तत्राह—सन्निधानं च-इति । नो दर्शनं देवतावादिनामास्तिकानामित्यर्थः[1] । कथमिद नास्तिकस्य मीमांसकस्योत्तरं स्यादित्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वेत्येतदुत्तरतया व्याचष्टे—अन्येषाम्-इति[1] । यो नामुनेयं प्रतिष्ठापितेति प्रतिष्ठामनुसन्धातुमीष्टे तस्य प्रतिष्ठा प्रत्यभिज्ञासहकारिणी, इतरस्य तु पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञा । तथात्व पूजातिक्रमाभ्यां धर्माधर्मजनकत्वमिति । अभिमन्त्रितस्य पयःप्लवादेर्विषरोगादिप्रतीकारान्यथानुपपत्त्या शक्तिकल्पनमाशङ्क्य तत्राप्युक्तमेव प्रकारमतिदिशति-एतेन-इति ।

तत्रापि हि तत्तन्मन्त्रप्रतिपाद्यगरुडादिदेवतापरिग्रहादभिमन्त्रितत्वप्रत्यभिज्ञानाद्वा प्रोक्षणादिवदभिमन्त्रणासहकाराद्वोपपत्तिरिति । गूढाभिसन्धिः पृच्छति—घटादिषु-इति । तुलातप्तमाषादिष्विति । गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह-कुशल-इति । इतरः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-न हि सा-इति । तुलारोहणाङ्गत्वेन विहिताभिमन्त्रणादिसामग्री न तावदभिशस्तसमवेतं जयस्य पराजयस्य वा निमित्त किञ्चिद् दृष्टलघुत्वं गुरुत्व वा विघटयति ज्ञापकत्वेनाकारकत्वात् तस्यादर्शनाच्चेति भावः । नाप्यदृष्टम्-इति । विघटयतीत्यनुषङ्गो ज्ञापकत्वादेव । किञ्च, धर्मविघटने सदाभङ्गप्रसङ्गः, अधर्मविघटने सदा विजयप्रसङ्गः । उभयविघटनं त्वेकस्याः सामग्र्या न सम्भवतीति वक्ष्यमाणन्यायोऽत्राप्यनुसन्धेय इति । नन्वभिशस्तसमवेतमर्थतथात्वज्ञापकं किञ्चिददृष्टमुत्पादयति, तेन तद्द्वारा ज्ञापकोऽयं विधिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—नाप्यदृष्टमुत्पादयति-इति । न चैकस्मिन् धर्ममितरस्मिन्नधर्ममिति सम्भवति, सामग्र्यभेदे कार्यभेदानुपपत्तिरिति भावः । प्रतिमादौ तत्तद्देवतासन्निधानादिसम्भवात् पूजातिक्रमलक्षणसामग्रीभेदेन धर्माधर्मजननसम्भवाच्च सम्भवेदपि परिहारस्तुलाद्याभिमानिकदेवताभावात् सामग्र्याश्चैकरूपत्वेन धर्माधर्महेतुत्वायोगात् संस्काराधानमेवाङ्गीकार्यमिति पुनः प्रत्यवस्थानमिति ।

---

(1) Here is an interesting note from Guṇānanda's commentary: नः नैयायिकानां दर्शनम् । तदनुयायी सिद्धान्तः । एतच्च भगवतोऽपि आहार्यसंशयवदाहार्याभिमानमभ्युपेत्य; अभिमानस्याशुविनाशित्वेऽपि तदाहितसंस्कारस्यान्यत्र तथात्वमवसेयम् । अन्येषां देवताचैतन्ये विप्रतिपन्नानामिति केचित् । तन्न, कर्मफलीभूतेन्द्रादेर्देवतात्वाभावेऽप्यभिमानस्यैव तत्र प्रयोजकत्वे बाधकाभावात् । तस्मादन्येषां भगवति जन्यज्ञानमनभ्युपगच्छतामित्यपरे (Ms, fol. 24b[9–12]) ।

सिद्धान्ती स्वाभिप्रायमुद्घाटयति—जयेतर-इति। वृत्तिरभिव्यक्तिः, सा च सहकारिलाभ इति स्वयमेव व्याख्यास्यति। अभिशस्तसमवेतयोर्जयेतरनिमित्तधर्माधर्मयोरभिव्यक्तिद्वारेणार्थतथात्वं ज्ञापयति परीक्षाविधिरतोऽत्रापि न संस्कारकल्पनेत्यत्रापि पूर्वोक्तमेव परिहारं स्मारयति—यद्यपि-इति। परीक्षाविधिनापि धर्मसत्यादिषु शरीरवदभिमानिनीनां सन्निधिः क्रियते। सन्निहिताश्चाभिशस्तस्तेयादिकर्मविभावनानुरूपं तुलानमनोन्नमनादिकं लिङ्गमभिव्यञ्जन्ति। ततो जयः पराजयो वेति। यद्यप्यभ्युपगमः सिद्धस्तथाप्यत्र मीमांसकस्यासम्प्रतिपत्तेरभ्युपगम्यैवान्यथा परिहार उच्यत इति। श्लोकं व्याचक्षाणस्तमेव परिहारमाह—तेनापि-इति। तद्विभावकमभिशस्तकृतस्तेयाद्यनुमापकं कार्यं नमनोन्नमनादि जनयति। कथमनेन धर्माधर्माभिव्यक्तिरित्यत्राह—कर्मणश्च-इति। सहकारिलाभे फलोत्पत्त्या कर्माभिव्यज्यते, तेनाभिव्यक्तिहेतुत्वात् सहकारिलाभोऽभिव्यक्तिरुपचर्यत इति। कथ लोकपालार्चनादिकर्मणां क्षणिकत्वेन साहित्यानुपपत्तेः सहकारितेत्यत्राह-तद्य-इति। कर्मक्षणानां स्वरूपतः साहित्याभावेऽपि तद्विषयज्ञानद्वारा तत्साहित्यात् सहकारित्वोपपत्तिः। तत्र निष्पापत्वेन प्रत्यभिज्ञानं जयनिमित्तं कर्माभिव्यनक्तीतरच्चेतरदिति विवेकः। सुगूढमपि पापं चरद्भिरात्मनः पापकारित्वं ज्ञायत एवेत्यत्र स्मार्तं वचनमुदाहरति-यदाहुः-इति। एव तावत् संग्रहो व्याख्यातः। इदानीं तु न तावज्जयपराजयमात्रफलमनेनानुष्ठितं कर्मास्ति यदनेनाभिव्यज्येत, तादृशकर्मणामश्रुतत्वात्। न चानुष्ठितं स्तेयादि पराजयहेतुस्तस्य नरकादिफलत्वात्, न च विज्ञायमानेन विजयहेतुः कश्चिद्धर्मोऽनुष्ठितः किन्तु स्तेयादिरनुष्ठितः, न चाननुष्ठानस्य किञ्चित्फलमस्तीति तत्रापरितुष्यन् परिहारान्तरमाह—अथवा-इति। प्रतिज्ञानुरूपशुद्धिसहकृतेन परीक्षाविधिना धर्मो जन्यत इति। ननु किञ्चिदुद्दिश्य विहितात् कर्मणो धर्मो जन्यते न त्विह किञ्चिदुद्दिश्यारोहणविधिरस्तीत्यत्राह-निमित्ततः—इति। मिथ्याभिशस्ततां निमित्तीकृत्य विधिरस्ति। न चाविहितस्य फलश्रुतिः सम्भवतीति निषेधलक्षणमधर्महेतुत्व, न चात्राविशुद्धो नारोहेदिति निषेधः श्रूयते इत्यत्राह—पराजय-इति। अप्रस्तुतोऽपि निषेधः कल्प्यते, अविशुद्ध प्रत्यारोहणस्यानिष्टहेतुत्वान्निषिद्धस्यैव च तथात्वादिति।

तदेवम्भूतसमवायिनी शक्तिः सहजाऽऽधेया वास्तीति न किञ्चित्प्रमाणमस्तीत्युक्तम्। इतरस्तु वादजल्पयोरन्यतरेण कथाप्रवृत्तिं कृत्वा तयोर्न स्वपक्षसाधनमन्तरेण परसाधनस्य दूषणमात्रेण पर्यवसानमिति मन्वानः पृच्छति—अथ-इति। गूढाभिसन्धिः प्रतिब्रूते—न किञ्चित्-इति। अज्ञातपराभिसन्धिः पुनः पृच्छति—तत् किमस्त्येव—इति। निषेधकमात्रे

त्वस्तित्वमेवावशिष्यत इति। गूढाभिसन्धिरेव सम्प्रतिपत्तिमुत्तरमाह–बाढम्–इति। यद्येवमपसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यत्र स्वाभिसन्धिमुद्घाटयितुमाह–न हि–इति। अस्मत्सिद्धान्तानभिज्ञो भवानिति भावः। पुनरप्यनभिज्ञः पृच्छति–कोऽसौ–इति। आशयमाविष्करोति—कारणत्वम्–इति। शक्तिमत्त्वैव कारणत्वमिति मन्वानः पृच्छति—किं तत्–इति। ज्ञातपराभिसन्धिराह—पूर्वकाल–इति। पूर्वकालनियतत्वमित्येव वक्तव्ये नियतजातीयत्वाभिधानं जात्यपेक्षयैव नियम इति स्मारयितुमिति। अन्यथा कारणत्वं निरूपयति—सहकारि–इति। यस्य सहकारिवैकल्यप्रयुक्तः कार्यप्रागभावः न तु स्वरूपप्रयुक्तः, यः सहकारिषु सत्सु करोत्येवेत्यर्थः। न त्वभावादकारणत्वमिति। तर्हि कारणत्वातिरिक्तमदभिमतातीन्द्रियशक्तिनिषेधः किंप्रमाण इत्याह—तत इति। एकत्र हि सिद्धस्यान्यत्र निषेधः न त्वत्यन्तानुपलब्धस्येत्याशयवानाह–न काचित्–इति। अविदितपराशयः पृच्छति–तत् किम्–इति। विधिरस्तित्वम्। यदि निषेधो नास्ति तर्हि विधिरेव स्यात् भावाभावयोरितरेतराभावात्मकत्वादिति। न हि निषेधवद् विधिरपि निष्प्रमाणः सिध्यतीत्युत्तरमाह–सोऽपि–इति। निषेधे प्रमाणं नास्तीत्युक्तं न तु निषेधो नास्तीति भावः। तर्हि साधकबाधकयोरभावाच्छक्तेरस्तित्वनास्तित्वयोः सन्देह एव स्यात्। एवमपि भवदभिमतं न सिध्येदित्यभिप्रायवानाह—तर्हि–इति। कथमुत्तरं कथमेवम्–इति। न तावानेव सन्देहहेतुरपि तर्हि धर्म्युपलब्धिरपि। ततश्चानुपलब्धे शक्तिरूपे धर्मिणि कथं सन्देह इति। यदि शक्तेर्बुद्धावनारोह एव तर्हि तत्सत्त्वासत्त्वविषयो विवादः कथमावयोर्भवेत् तस्यापि सामान्यतो ज्ञाते धर्मिणि विशेषविषयत्वादित्याह—विवादः—इति। सुहृद्भावेनोत्तरमाह–अनुग्राहकत्व–इति। अत्रोभयसिद्धसहकारिपदार्थमधिकृत्य तद्विशेषविषयो विवादः कथं तर्हि शक्तिविषय इत्यत्रोक्त—अनुग्राहकत्वेन–इति। सहकारिविशेषो भवदभिमतया शक्त्या सहानुग्राहकत्वेन साम्यात् शक्तिपदास्पदं भवति। ततश्च सहकारिविशेषविषय एव विवादः शक्तिविषय इत्युच्यते। नन्वसावपि सहकारिभेदः सम्प्रतिपन्नश्चेत् न विवादगोचरः, असम्प्रतिपत्तौ सुतरां शक्तिवत् बुद्धावनारोहादतः पुनरपि विवादविषयाभाव इत्यत्राह—तत्रापि–इति। दहनादेरधिकः प्रतिबन्धकापाकरणीयः कश्चिदनुग्राहकः सम्प्रतिपन्न इति न तस्य बुद्ध्यनारोहदोष इति। तर्हि सम्प्रतिपत्तौ न विवाद इत्येतत् तदवस्थमित्यत आह—यदि–इति। प्रतिबन्धकापाकरणीयः कश्चिदधिको मीमांसकस्यापि सम्प्रतिपन्न इति कृत्वा यदि वयं न विवदामहे ततः सोऽधिकः प्रमाणसिद्धः प्रतिबन्धकाभाव एव भविष्यतीति। अस्मदभिप्रेतस्यैवानुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य ततोऽधिकभावे निःसाधको मीमांसकोऽपि न विप्रतिपत्स्यत इति

एवं व्याचक्षते। सम्प्रतिपन्नाग्न्याद्यतिरिक्तसहकार्यपेक्षं कार्यमिति मीमांसको यदि ब्रूयात् नास्माकमत्र विवाद इत्याह—तत्रापि इति। यदि च नैयायिकोक्त प्रतिबन्धकाभावादेः सहकारित्वं मीमांसकोऽङ्गीकुर्यात् तदा प्रतिबन्धकाभावसहितायाः सामग्र्याः कार्यव्यभिचाराभावात् तदतिरिक्तकल्पनं निष्प्रमाणकमिति निःसाधनो मीमांसको न विप्रतिपत्तुमर्हतीत्याह—अस्मदभिप्रेतस्य च—इति। ततश्चाय विवादविषयोऽवशिष्यत इत्याह—अतः—इति। तस्याभावादेरनुग्राहकत्वमनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकित्वे व्युत्पादितम्, अतः शक्तिनिषेधो नाम न कश्चिदन्योऽर्थः प्रमाणसाध्योऽस्तीति शक्तिविषयेयं कथोपरम्यत इति।

नन्वेवमपि भूतधर्मत्वमपूर्वस्य न सिध्यतु, चेतनधर्मत्वविनिगमना कुतस्त्येत्याह—तथापि—इति। अत्र संभोगो निर्विशेषाणामित्येतदुत्तरयति—उच्यत—इति। अदृष्टविशेषविशिष्टेष्वपि शरीरादिभूतेषु सर्वात्मनां सर्वत्र सर्वदा सन्निधानाविशेषादिदमस्यैव शरीरं नान्यस्येति नियामकाभावेन प्रतिनियतभोगासिद्धेः चेतन एव संस्क्रियत इति निर्णीयत इति। तदेवोपपादयति—न हि—इति। तच्छरीरं यस्यैवेति दृश्यते तदपूर्वविशिष्टमपि तस्यैवेति नियमो न स्यादिति। तदनियमे दोषमाह—तथा च—इति। ननु भूतधर्मत्वेऽप्यपूर्वस्य कञ्चिच्चेतन प्रत्यसाधारण्यं भविष्यति। ततस्तद्विशिष्टं शरीरादि तस्यैवेति नियमः स्यादित्यत्राह—न च—इति। भूतधर्मा हि रूपादयः सर्वान् प्रति ज्ञानजनकत्वेन साधारणा दृश्यन्त इति। शङ्कते—द्वित्वादिवत्—इति। द्वित्वादयो हि भूतधर्माः केनचिदेव ज्ञायन्ते नान्येनेति। असाधारण्येन दृष्टान्ता इति। न—इति। द्वित्वादेरपि शरीरादिना तुल्ययोगक्षेमत्वात् भूतधर्मत्वेनासाधारणत्वस्यासिद्धत्वादिति। तुल्यतामेवाह—नियत—इति। यस्यापेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वादयस्तस्यैव ते स्वविषयां बुद्धिं जनयन्ति नान्यस्येति नियतचेतनगुणोपगृहीतत्वेनैव तेषामसाधारण्यं, न तु भूतधर्मत्वमात्रेण, स्वयमविशेषादिति। रूपादिभ्यो द्वित्वादीनां स्वगतविशेषाभावादिति। यद्वा, स्वरूपेणासाधारण्यादित्यर्थः।

यद्यपि द्वित्वादीनां स्वयमविशेषः तथापि नियतचेतनगुणोपग्रहाभावे किं बाधकं येन नियमस्य नियतगुणोपगृहीतत्वेन व्याप्तिः सिध्येदित्याशयेन पृच्छति—तथापि—इति। यदि द्वित्वादयो नियतचेतनगुणानुगृहीता भवेयुः तर्हि तेषां चेतनधर्मेण स्वविषयज्ञानेन सह यः कार्यकारणभावः स भज्येतेत्याह—कार्यकारण—इति। स्वविषयज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः बाधकमित्यर्थः। कुत इत्यत आह—शरीरादीनाम्—इति। चेतनधर्मजनकत्वस्य तद्धर्मोपगृहीतत्वेन व्याप्तिप्रदर्शनादित्यर्थः। व्याप्तिमेवोदाहरणे दर्शयति—तद् यथा—इति। न ह्यनिष्टे प्रवृत्तिप्रयत्नः, न चाज्ञातविषयेच्छा, नापि तदविषयस्य

सुखहेतुत्वमित्यादि। ततश्च द्वित्वशरीरादीनां नियतत्वं चेतनगुणोपग्रहणेन व्याप्यत इति। ततस्तत्सिद्धिः–इति। सन्तु तर्हि प्रकृते शरीरेन्द्रियाणां प्रतिनियतभोगसाधनत्वेऽपि नियतचेतनगताः सम्प्रतिपन्ना एव नियामका इत्याह—प्रकृत–इति। शरीरादेः पूर्वं बुद्ध्याद्यभावेन बुद्ध्यादिभिः शरीरनियमः, तेन नियतेषु शरीरादिषु बुद्ध्यादयोऽस्य भवन्ति, तैश्च तन्नियम इति इतरेतराश्रयप्रसङ्गादात्मसमवेतमपूर्वमेव नियामकमङ्गीकर्त्तव्य, तदनङ्गीकारे नियमानुपपत्तिमुपसंहरति—तथा च–इति। चेतनामतिशयेनाङ्गीकृतः सातिशयान्यपि भूतानि साधारणानि न शरीरादेः पूर्वं बुद्ध्यादयः सन्ति। तस्मान्न शक्तिनियम उपपद्यते। अत्र प्रयोगः—भोक्तुः स्वगुणोत्पादिताः शरीरादयः कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् स्रगादिवत्। न च बुद्ध्यादिभिः सिद्धसाध्यता शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् तदभावादिति। एतेन–इति। भोक्तृसमवेतमेवापूर्वं भोगान्नियच्छति नान्यसमवेतमिति प्रतिपादनेनेत्यर्थः।

कथं निरस्तमिति दर्शयितु तन्मतमेव तावदुपन्यस्यति–एवं हि तत्–इति। तन्मते हि पुरुषो न किञ्चित् करोति न केनचित् क्रियते। यथाहुः—

‘न प्रकृतिर्न विकृतिः कूटस्थः पुरुषः’ (सां० का० ३) इति।

कूटस्थमपरिणामिचैतन्यमेव रूप स तथोक्तः। तदप्याहुः—‘तद्विपरीतस्तथाच पुमान्’ (सां० का० ११) इति। अत्र चकारोऽप्यर्थः। व्यक्ताव्यक्ताभ्यामनेकत्वात् कार्यत्वे साधर्म्येऽपि निर्गुणत्वचैतन्यादिभिस्ताभ्यां विधर्मस्यर्थः। अपरिणामिन्यप्रतिसङ्क्रमा चितिशक्तिरिति। कथं तस्याकारणत्वे सर्ग इत्यत्र कारण तत्स्वरूपं चाह–आदिकारणम्–इति। सर्वमपि तया क्रियते, न तु सा केनचित्। तदाहुः–‘मूलप्रकृतिरविकृतिः’ (सां० का० ३) इति। अचैतन्यादेव परिणामित्वम्। तच्चाहुः–‘त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतन प्रसवधर्मि व्यक्त तथा प्रधानम्’ (सां० का० ११) इति। केन रूपेण तस्याः परिणाम इत्याह—ततः–इति। ततः प्रकृतेर्महदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रमहाभूतात्मनां त्रयोविंशतेस्तत्त्वानां सर्गः। यद्यपि प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कार इत्यादिक्रमात् परिणामस्तथापि प्रकृतेर्मूलकारणत्वात् तत इत्युक्तम्। ननु पुरुषार्थाय हि प्रकृतिः, पुरुषार्थश्च भोगोऽपवर्गश्च, भोगो विषयानुषङ्गस्तद्वियोगश्च यैः पुरुष उपयुज्यते विभज्यते च त एव शब्दादयः परिणामभेदाः सन्तु, कृतमितरेण महदादिपरिणामेन। न च विषयसम्बन्धार्थः तत्संसर्गः नित्यचैतन्यरूपस्य पुरुषस्य स्वभावतः तत्सम्बन्धोपपत्तेरित्याशङ्क्याह—न हि–इति। चितिश्चैतन्यमात्ररूपः पुरुषः यदि पुरुषस्वभावानुबन्धी विषयानुषङ्गो भवेत् ततः स्वभावस्यानुच्छेद्यत्वेनानिर्मोक्ष. स्यादिति।

तर्हि प्रकृतेरेवैष स्वभावोऽस्तु यद्विषयपाशैः पुरुषं बध्नाति तत्राह—नापि-इति। तदीयत्वं तादर्थ्यं, तदीयभोगोपकरणसम्पादकत्वमिति यावत्। तत्स्वभावत्वे प्रकृतेर्नित्यत्वेन कदाचिदपि निरुपाधित्वानुपपत्तेरनिर्मोक्ष एव पुंस इति। तर्ह्यनित्यस्य घटादेर्विषयस्यैव चैतन्यसम्बन्धित्वस्वभावोऽस्त्वित्यत्राह—नापि-इति। विषयस्यैवाव्यवधानेन तदीयत्वं चेतनीयत्वं चैतन्यसम्बन्धित्वं स्वभाव इत्यभ्युपगमे यावत्सत्त्वं सर्वस्याप्यवभासप्रसङ्गात्। कस्यचिद् दृष्टत्व कस्यचिददृष्टत्व कस्यचिन्नोपपद्येतेति। अस्तु तर्हि बाह्येन्द्रियपरिणामः, ततो दृष्टादृष्टत्वव्यवस्थासिद्धेः कृतमन्तःकरणैरित्यत्राह-नापीन्द्रिय-इति। बाह्येन्द्रियमात्रद्वारा घटादेश्चैतन्यसम्बन्धाभ्युपगमे त्विन्द्रियसम्बद्धेऽपि क्वचिद् विषये कदाचिज् ज्ञानोत्पत्तेर्व्यासङ्गो विलम्बो दृश्यते, स न घटत इति। तर्हि तदर्थं मनोऽप्यङ्गीक्रियतां किमहङ्कारकल्पनयेत्यत्राह—नापीन्द्रियमनोद्वारा—इति। पूर्ववदत्रापि घटादिस्तदीय इत्यनुषञ्जनीयम्। कश्चिद्धि नरः स्वप्ने वराहोऽहं व्याघ्रोऽहमिति चात्मानं मनुते। तस्य नरस्यापि—इति सतः नरत्वे विद्यमानेऽपीति यावत्। नरत्वेनात्मोपधानं नरोऽहमित्यभिमानो न दृश्यते। न तावदत्र बाह्येन्द्रियवृत्त्यभावान्नरत्वाभिमानानुदयः जाग्रदवस्थायामपि तस्य तन्निरपेक्षत्वदर्शनात्। न च स्वप्नदशायां मनो न व्याप्रियते, तस्माद् विद्यमानेऽपि नरत्वे तदभिमाने च बाह्येन्द्रियनिरपेक्षे मनसि व्याप्रियमाणे च तस्मिन् यद् व्यापारविरहो नरत्वाभिमानानुदयो भवति सोऽपीन्द्रियमनोऽतिरिक्तो नरत्वाभिमानहेतुरङ्गीकार्यः, स एवास्माकमहङ्कारपदाभिधेय इति। यद्वा, स्वप्नदशायां वराहाद्यभिमानविषयः कश्चिदभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः। अन्येषां व्याख्या-यदीन्द्रियं मनश्चोभयं द्वारं तर्हि यदा स्वप्ने मनोद्वारा विषयसम्बन्धः तदैवेन्द्रियद्वारेणापि स्यात्, ततश्च यथा तत्र वराहोऽहमिति मनसाभिमानः तथेन्द्रियेण नरोऽहमित्यभिमानोऽपि भवेत्। न चासावस्ति, तस्मान्नोभयं द्वारमिति। सेयमसङ्गतत्वादनादर्त्तव्येति। नरत्वेनार्थोपधानाभावादिति केचित् पठन्ति। तत्र यथा वराहोऽहमिममर्थं जानामीत्यभिमन्यते तथा नरोऽहमिममर्थं जानामीत्यर्थोपधानं नास्ति। तस्मान्नियतविषयाभिमानव्यापारवानन्यः स्वीकर्त्तव्य इत्यर्थः। तर्ह्यहङ्कारोऽप्यस्तु कृतं महतेत्यत्राह—नापि-इति। पूर्ववदनुषङ्गः सुषुप्त्यवस्थायामहङ्कारपर्यन्तेन्द्रियव्यापारविरामेऽपि शरीरधारणनिमित्ताश्वासप्रश्वासहेतोः प्रयत्नसन्तानस्यानुवृत्तेस्तदतिरिक्तं किञ्चिदस्ति यत् प्रयतमानं शरीरं बिभर्त्ति, स महानिति। तस्य महतः स्वरूपमुपसंहारव्याजेन दर्शयति-तद् यदेतासु-इति। तत्तस्मान्न केवलं सुषुप्तौ किन्तु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु सप्रयत्नं यदनुवर्त्तते यदाश्रयश्च स्मृतिहेतुः संस्कारस्तदन्तःकरणमुपारूढ इन्द्रियमनोऽहङ्कारव्यापारपरम्परया तत्र प्रतिफलित इति यावत्। तदाहुः—

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः।
कृत्स्नं पुरुषस्यार्थं प्रकाश्य बुद्धौ प्रयच्छन्ति॥ (सां०का० ३६) इति।

गुणविशेषा इन्द्रियाणि गुणविकारत्वात् पुरुषस्य कृते विषयं परम्परया बुद्धौ प्रयच्छन्तीत्यर्थः। सोऽर्थः स्वच्छस्येव स्फटिकस्य लाक्षादिश्चैतन्यमात्रस्यात्मन उपरञ्जको भवति। अन्तःकरणसन्निधानात् तदारूढैः स भिन्न इव भातीति यावदिति। यदि बुद्धेरेव व्यापारो न चात्मनश्चेत् तस्य कथं तर्हि चेतने कर्तृत्वाभिमानः योऽहं जानामि स एव करोमीति, कथं वा कर्तरि चैतन्याभिमानः योऽहं करोमि स एव जानामीति, तत्राह-भेदाग्रहाद्-इति। कर्तृचेतनयोर्भेदाग्रहादन्यतरस्मिन्नन्याभिमानः यथा नैयायिकानां शरीरात्मनोरिति। तच्चोक्तम्—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्।
गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः॥ (सां० का० २०) इति।

लिङ्गं बुद्धिः प्रकृत्यनुमापकत्वात्, धर्माधर्मयोरप्यन्तःकरणमेवाश्रय इत्याह-तत्रैव-इति। यदि धर्मादयो बुद्धेर्गुणाः कीदृशस्तर्ह्यात्मेत्याह-पुरुषस्तु-इति। सर्वथा-इति। अनुभवतद्वासनातत्फलैः कर्मतद्वासनातत्फलैश्चेत्यर्थः। बुद्धितत्त्वस्यासाधारणं व्यापारं दर्शयिष्यन् सर्वेषां तावत् कारणानां यथास्वमसाधारणान् व्यापारानाह-आलोचनम्-इति। संमुग्धवस्तुमात्रदर्शनमालोचनं, तच्च चक्षुरादीनामिदमिति बाह्यप्रावण्यात्मकः परिणतिभेदः यत् नैयायिकैर्निर्विकल्पकमित्युच्यते। विकल्पस्तु संमुग्धदृष्टस्य विशेषणविशेष्यभावेन विवेचनं, तन्मनसो व्यापारः। अभिमानः अहं जानाम्यहं करोमीत्यादिरूपः, सोऽहङ्कारस्य। कृत्यध्यवसायः स बुद्धेरिति। नन्वीदृशः कृत्यध्यवसायः कृतिसमवायं विषयसम्बन्धं चैतन्यं वापेक्षते, स कथमनेवंविधाया बुद्धेर्धर्मो भवेदित्यत आह—स हि-इति। तानेवांशान् विभजते—पुरुषोपरागः—इति। कथमेतत्त्रय बुद्धेर्धर्म इत्याशङ्क्य संमुग्धमुदाहरणं दर्शयति-भवति हि-इति। भवतु, कथं तावता अंशत्रयसिद्धिरित्यत्र निष्कृष्यांशान् दर्शयति-तत्र-इति। दर्पणमुखयोरिव बुद्धिचेतनयोर्भेदाग्रहादेकत्वाभिमानः पुरुषोपराग इति। इदमा प्रतिनिर्दिष्टस्य विषयस्य यद्ग्राहकेव बुद्धिराभाति स चेतनोपराग इत्यर्थः। तेन मयेत्यभिमानः कथं बुद्धेर्धर्मः स्यादिति शङ्का निरस्ता भवति। चेतनोपरागश्चेतनसम्बन्धः, स च परिणामविशेषः, तत् कथं चेतनोऽपरिणामी बुद्ध्या संभत्स्यत इत्यत्रोक्तं-दर्पणस्य-इति। कथं दूरस्थेन विषयेण बुद्धिरुपरज्यत इत्यत्रोक्तम्-इन्द्रियप्रणालिकया-इति। सोऽपि किं

स्वभावतश्चेतन इत्यत्राह-पुरुषस्य-इति। यद्वा, चेतनसामानाधिकरण्ये-नाध्यवसीयमानत्वादिच्छादयः पुरुषधर्माः सन्तु, कृतं बुद्ध्येत्याह—पुरुषस्य-इति। इच्छादिरूपेणात्मनः परिणामे कौटस्थ्यं हीयेत, ततश्च परिणामिनो घटादिवदचैतन्यप्रसक्तिरिति भावः। तदेवं सांख्यमतमुपन्यस्यैतेनैतन्निरस्तमिति पूर्वोक्तं स्मारयति—तदेतत्-इति॥

भोक्तृधर्म एव भोगनियामको नान्यधर्म इति प्रागुक्तत्वान्निरस्तमिति। यथा निरस्तं तथाह-तथा हि-इति। कर्तृधर्माधर्मयोर्भोगस्य नियामका इति तावदविवादं, चेतनश्च कर्तैव नः प्रामाणिकानां कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यात्। अन्यथा अकर्तैव चेतनोऽचेतनैव बुद्धिःकर्त्री, तद्धर्मा एव भोगं नियच्छन्तीति मते बुद्धिर्नित्याऽनित्या वा स्यात्। पूर्वत्र पुंसां नापवर्गः स्यात् बुद्धिलक्षणोपाधेरनुच्छेदात्, उत्तरत्र तु नानुत्पन्नस्य। नित्यत्वमित्यनुत्पत्तिदशायां बुद्धितद्धर्माभावात्संसारप्रागभाव एव पुंसः। ततश्च कदाचिद्भोगः कदाचिन्मुक्तिरिति भोगनियमो नोपपद्येत। पूर्वं पुरुषान्तरापेक्षया भोगनियमानुपपत्तिरुक्ता, इदानीं त्वेकस्यैव कालापेक्षया, तत्रोभयोरपि भोगनियमानुपपत्तित्वाविशेषान्निरस्तमित्युक्तम्। अत्रापि नित्यविभूनामात्मनां सर्वबुद्धिप्रात्यविशेषेण बुद्धिनियमाभावात् तदायत्तभोगनियमानुपपत्तिरनुक्तमुलभेति भावः। कृतिसामानाधिकरण्यव्यवस्थिता इति कर्तृधर्मा इत्यर्थः। इदं त्वसमर्थमित्युच्यत इत्याह-चेतनापि-इति। चैतन्यमपि कर्तुरेवेत्यर्थः। नन्वयमनुभवो भेदाग्रहनिमित्तो भ्रम इत्युक्तं, तत्राह-न चायम्-इति। नन्वस्ति बाधकं परिणामित्वं कर्तुः परिणामित्वादित्याह-न-इति। ततः किमित्यत आह-तथा च-इति। प्रयत्नोऽपि बुद्धेः स्वाभाविको न स्यादित्यर्थः। शङ्कते—दृष्टत्वात्-इति। बुद्धेः कृतिसमवायस्य मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वात् न परिणामित्वानुमानं कर्तृत्वं बाधत इति। तर्हि कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यस्यापि दृष्टत्वात्कर्तुश्चैतन्यानुमानमपि बाधितविषयमित्याह—तुल्यम्-इति। बाधकान्तरमाशङ्कते—अचेतना-इति। अचेतनाया हि प्रकृतेः कार्यं बुद्धिः, साऽचेतना स्यात्, चेतनभावे वा प्रकृतेरपि चैतन्यप्रसङ्ग इति भावः। न-इति। कर्तुः कार्यत्वमेवास्माकमसिद्धं, दूरत एवाचेतनकार्यत्वमिति। न परं कार्यत्वे प्रमाणाभावः किं च कार्यत्व एव प्रमाणमस्तीत्याह-प्रत्युत-इति। जायमानाः प्राणिनः तावत्स्तन्यादिषु रागवन्तो दृश्यन्ते, रागश्च सुखसाधनानुमानात्, तदनुमानं च तज्जातीयलिङ्गपरामर्शात्, स च जायमानस्यास्मिन् जन्मनि न संभवतीति तदर्थं भावान्तरमास्थेयम्। एवं पूर्वेष्वपि भावेष्वित्यनादित्वमेव कर्तुः सिध्यति। तदाह सूत्रकारो 'वीतरागजन्मादर्शनात्' (न्या० सू० ३.१.२५) इति। अस्त्वचेतनकार्यत्वं बुद्धेः, तथापि तस्याश्चैतन्यं, तच्चैतन्ये

कारणचैतन्यं च न प्रसज्यत इत्यनिष्टप्रसङ्गमुखेन दर्शयति-यद्यनु-इति। यदि यावद्धर्मकं कारणं तावद्धर्मकं कार्यमिति स्यात्तर्हि बुद्धेश्चैतन्यवद्रागादयोऽपि न स्युः, भावे वा प्रकृतावपि स्युः; तत्र कारणात्मकत्वमिति कारणधर्मत्वं विवक्षितमिति सन्तु रागादयः प्रकृतावित्यत आह—तथा च-.ति। एवकारो भिन्नक्रमः। सा प्रकृतिर्बुद्धिरेव स्यात्, न तु प्रकृतिः। भावाष्टकसंपन्नत्वं हि बुद्धिलक्षणमिति। स्थूलरूपताम्-इति[1]। प्रतीयमानभावाष्टकसंपत्तिर्बुद्धिलक्षणम्। प्रकृतौ तु रागादयः सूक्ष्मरूपाः, ततो नोक्तदोष इति। तर्हि रागादिवच्चैतन्यमपि प्रकृतौ सूक्ष्मरूपमभ्युपगम्यतामित्याह—चैतन्यमपि-इति। ततः किमित्यत आह-तथा च-इति। एवमप्यचेतनकार्यत्वादिति हेतुर्विशेषणासिद्धः, सूक्ष्मचैतन्ययोगिप्रकृतिकार्यत्वादिति। ननु प्रकृतेश्चैतन्याभ्युपगमे तत्कार्याणां घटादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः कार्यकारणयोस्तादात्म्यात् तथा चाचेतनकार्यत्वं सिद्धमित्याह—तथा सति-इति। तर्हि प्रकृतौ रागाद्यङ्गीकारे घटादीनामपि तथात्वप्रसङ्ग इत्याह-रागादिमत्त्व-इति। घटादिष्वपि रागादयः सन्त्येव, सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्त इत्यत्राह-सौक्ष्म्यं च-इति। तर्हि चैतन्यमपि घटादिषु सदेव सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यत इति वक्तुं शक्यत इति। यद्वा, प्रकृतौ रागादेः सूक्ष्मत्वान्न घटादौ तत्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तत्र सूक्ष्मचैतन्याभ्युपगमेऽपि न घटादौ चैतन्यप्रसङ्ग इत्याह— सौक्ष्म्यम्-इति। यत एव प्रसङ्गः तस्मात् कार्यकारणयोरेव व्यवस्था न त्वनेयमित्याह—तस्मात्-इति। व्यभिचारात् कारणेऽसतामेव धर्माणां कार्येषु दर्शनात् सतामेव चादर्शनादिति। प्रकृतमनुसरामः, किमनेन कार्यकारणयोः साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणेनेत्याह-किमनेन-इति। तदेव कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यस्याबाधितत्वाच्चेतिता च स एव न इति सूक्ष्मम्। तृतीय पाद सोपस्कारं व्याचष्टे-यदि च-इति। तुरीय व्याचष्टे—अथ-इति। को नियन्ता? नियतशरीरादिपरिग्रहे बुद्धेर्विलीनत्वाद्ध्रियमाणस्य चात्मनो निरतिशयत्वादिति तर्हि नित्या प्रकृतिरेव नियन्त्री भविष्यतीत्यत्राह—प्रकृतेः—इति। निरतिशयत्वेन तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वादिति। नियन्तुरभावे किं स्यादत आह-तथा च-इति। ननु विलीयमाना बुद्धिः स्वगतां धर्माधर्मरूपवासनां प्रकृतावाधाय विलीयते, अतो बुद्ध्याहितवासनानुवृत्तेः प्रकृतिरेवाधारणी स्यादित्याह—पूर्वबुद्धि-इति। नायं धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यवादिनः सांख्यस्य सिद्धान्त इत्याह—बुद्धि-इति। ननु स्थूलरूपनिवृत्तावपि सूक्ष्मरूपा बुद्धिरवतिष्ठते, ततः सर्वथा विनाशाभावादतः तदाश्रयवासनानुवृत्तेर्नापसिद्धान्तदोष इत्याह-सौक्ष्म्यात्-इति। यदि सूक्ष्मरूपावस्थितयैव बुद्ध्या भोगनियमो भवेत् तर्हि मुक्तावपि तथावस्थितयैव

(1) Both Vardhamāna and Guṇānanda read स्थूलताम्।

तया भोगप्रसङ्ग इत्याह—मुक्तावपि-इति । नन्वनुवर्त्तमानापि बुद्धिर्मुक्तौ कर्मवासनारहितत्वान्न पुनः संसारहेतुरित्याह—निरधिकारित्वात्-इति । यदि सत्यामपि बुद्धौ अधिकारायत्तः संसारः, अत एवाप्रसुप्तस्वभावात् तत्तत्कार्यपरिणामोन्मुखो बुद्धिरेव प्रकृतिरस्तु, तथाधिकारवत्या बुद्धेरेव तत्तदभिमानादिव्यापारमाश्रित्याहंकारादिव्यपदेशोऽस्तु, किं व्यापारवद्धर्मिभेदकल्पनाप्रयासेनेत्याह-तर्हि-इति । प्रकृत्यादिशब्दानामेकार्थत्वे तद्भेदप्रतिपादक आगमो विरुध्येत 'अजामेकाम्' इत्यादिः । तथा

"दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्र(1) चाभिमानिकाः ।

बौद्धा दशसहस्रं हि(2) तिष्ठन्ति विगतज्वराः"

इति । तत्राह-सैव हि-इति । यथैकस्यैव शरीरान्तर्वर्त्तिनो वायोरूर्ध्वाधोगमनादिविशेषणात् प्राणापानादिव्यपदेशः, तथैकस्या एव बुद्धेस्तत्तद्व्यापारभेदात् प्रकृत्यादिव्यपदेश इत्यागमोऽपि संगंस्यत इति । अस्तु तर्हि बुद्धेरेव प्रकृत्यादिभावस्ततः किमित्यत आह-एतोऽपि-इति । बुद्धेरेव प्रकृतित्वोपपादनादप्यचेतनकार्यत्वादिति हेतुरसिद्धस्तस्याः कार्यत्वाभावादिति । बुद्धेरेव संसारापवर्गादेवमेव चेत्याह—अधिकार-इति । कोऽयमधिकार इत्यत्रोक्तं- वासनायोगः-इति । सा वासना च कर्मजन्यो धर्माधर्माविति । यदि बुद्धेरेव संसारापवर्गौ सैव पुरुषः स्यात्, तस्य च कूटस्थनित्यस्य कथं ज्ञानादिविकारः, विकारे वा कथं कूटस्थत्वमित्याशङ्क्याह—धर्मधर्मिणोः—इति । यद्वा, कर्त्तैव चेतन इत्युक्त, तत्र चेतनस्य विकारत्वेन कूटस्थनित्यताविरोध इत्याशङ्क्याह—धर्मधर्मिणोः - इति । न हि भिन्नस्य धर्मस्योत्पादविनाशाभ्यां धर्मिणः कूटस्थत्वं विरुध्यत इति । भेद एव कुत इत्यत आह—भेदश्च-इति । अहं जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमित्यतीतानागतवर्त्तमानज्ञानानुगतः पुरुषोऽहमास्पदमनुभूयत इति प्रत्यक्षमेव भेदे प्रमाणमिति । तथापि धर्मधर्मिणोर्गौरोऽयं शुक्लोऽयमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिदर्शनात्तस्याश्चात्यन्तभिन्नयोर्घटपटयोरदर्शनादभेदोऽप्यस्त्वित्याशङ्क्य सामानाधिकरण्यं यथासंभवं विकल्प्य सर्वथैतद् भेदस्यैव साधकमित्याह–न च-इति । अनेकापेक्षया हि किञ्चिदेकं साधारणं भवति, न त्वेकस्यैवैकम् । सुगममन्यत् । न चातिप्रसङ्गः, कार्यकारणाभिधेयाभिधायकविषयविषयिभाववत्स्वभावत एव सामानाधिकरण्यनियमोपपत्तेरिति भावः । तस्मादात्मनो ज्ञानाद्यनित्यधर्मकत्वे दोषकणोऽपि नास्तीत्युपसंहरति—तस्मात्सर्वमवदातम्—इति ।

---

(1) Read as सहस्रमाभि° in Sānkhya Tattva Kaumudī, 44.
(2) Read as °सहस्राणि in Tattva Kaumudī—(loc. cit).

एवं सांख्यं निरस्यापूर्वस्यात्मधर्मत्वे साधिते पुनरपि चार्वाकः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादेतत्-इति । यदि भोक्ता नित्यो विभुश्च स्यात् ततस्तस्य सर्वदेहप्राप्त्यविशेषाद् भूतगतैरतिशयैर्न भोगनियमः स्यादित्यात्मसमवायो ऽपूर्वस्य स्यात्, तादृशस्तु भोक्ता कुतः प्रमाणात् सिध्येत् । न कुतश्चिदित्यर्थः । ननु ज्ञानसमवायिकारणत्वेनानुमास्यत इत्यत्राह—भूतानामिति । भूतानामेव चेतनत्वे घटादेरपि तत्त्वप्रसङ्गमाशङ्क्य विशिनष्टि—कायाकार-इति । तानि भूतानि तथा चेतनानीत्यर्थः । भूतत्वाविशेषे कुतोऽयं विवेक इत्यत्राह—अन्वय-इति । यथा सुराकारपरिणतानामेव भूतानां मदशक्तिर्नान्येषां तथैतदपि । तदुक्तं सूत्रकारेण [1] "मदशक्तिवद् विज्ञानम्" इति । यदि शरीरादिव्यतिरिक्तः चेतनो न स्यात् तर्हि किमाश्रयावदृष्टसंस्कारौ भोग प्रतिसंधानं च नियच्छतस्तत्राह—कर्म-इति । स्मृतिहेतुः संस्कारो ज्ञानवासना, सा तावदनुभवसामानाधिकरण्यात्तदाधारेषु वर्त्स्यत इति । कर्मजनितौ धर्माधर्मौ कर्मवासना, सा तावन्नास्त्येव । यद्यपि स्यात्तथापि भूतानामेव कर्तृत्वात्तेष्वेव नियता वर्त्स्यत-इत्युच्यत इति ।

अन्यैरनुभूत नान्यः स्मरतीति तावदविवादम् । अनेनात्मनः शरीरादिव्यतिरेके प्रमाणमभिसंधत्त, स्मृतिः पूर्वापरप्रत्यया सहैककर्तृका ताभ्यां सहैककर्तृत्वेन प्रतिसंधीयमानत्वात्, न यदेव, न तदेव यथा देवदत्तस्य स्मृतिर्यज्ञदत्तस्य पूर्वापरप्रत्ययाभ्यां न प्रतिसंधीयते न तथाचेय तस्मान्न तथेति । ततः किमित्यत आह—नैकम्-इति । न तावच्छरीरावयविसमवेतचैतन्य तस्यावस्थाभेदेष्वन्यत्वात्, तत्र पूर्वानुभूतस्योत्तरावस्थायामस्मरणप्रसङ्गः । तर्हि करचरणाद्यन्यतमावयवसमवेत भविष्यतीति । अत्राप्येतदेवावतिष्ठते नैकमवयवभूतं चैतन्य तस्यावयवस्य कदाचिद्विच्छेदात् । तत्र च तदनुभूतस्यावयवान्तरेणास्मरणप्रसङ्गः । यद्वा, आद्यपादेनावयविचैतन्यस्य निरासः, द्वितीयेनावयवस्य चैतन्यस्येति । ननु पूर्वावयविगता वासनोत्तरस्मिन्नवयविनि संक्रामति विच्छिन्नावयवगता च तिष्ठत्स्ववयवगतेष्विति । अत्राह—वासनासंक्रमः—इति । संसर्गादेव वासनायाः संक्रमणे संक्रान्तमातृवासनेन गर्भस्थेन मात्रानुभूतस्य स्मरणप्रसङ्गः । ननूपादानोपादेयभावस्तु नियामिका गतिर्भविष्यति । न ह्यवयवि नाम किञ्चिदस्ति, किन्तु प्रतिक्षणभङ्गुराः परमाणव एव तत्त्वम् । तेन पूर्वैः परमाणुभिरुत्तरेषामुपादीयमानत्वमस्ति । मातृभ्रूणयोस्तु तदभावान्नातिप्रसङ्ग इत्याह—न च-इति । न च स्थिरपक्षे परमाणूनां नित्यत्वेनोपादेयभावोऽस्ति इत्याद्यपादस्य

(1) Evidently Bṛhaspati, to whom this Sūtra is attributed by Bhāskarāchārya in his Commentary on the Brahmasūtra III. 3. 53 (Chowkh: Ed., p., 196[4–5]).

निगदव्याख्यातत्वात् द्वितीयं व्याचष्टे—न हि—इति । द्वितीयव्याख्याने त्वाद्यस्यैव विवरणं द्वितीयमेवार्थान्तरेण व्याचष्टे—नापि—इति[1] । द्वितीयव्याख्याने तु द्वितीयमिदानीं व्याचष्टे—नापि—इति । तृतीयं व्याचष्टे—नापि मृगमद—इति । तुरीयं व्याचष्टे—न च—इति । मा भूत्परमाणूनामुपादानोपादेयभावः, अवयवावयविनोस्तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह—खण्डावयविनम्—इति । न ह्यनुभवितारो विच्छिन्ना अवयवाः खण्डावयविनमारभन्ते तस्य तिष्ठद्भिरेवारम्भादिति । अखण्डं तु पूर्वावयविनं प्रति विच्छिन्ना एवोपादानभूता इत्यत्राह—पूर्वसिद्धस्य—इति । किमनेन, स हि तदारब्धः पूर्वावयवीति । तद्विच्छेदे विनष्ट एव क इदानीं प्रतिसंदध्यात् । अत्र पूर्वशरीरस्याप्युत्तरं प्रत्यनुपादानत्वादित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ।

अत्र चार्वाक एव बौद्धमतावलम्बनेन प्रत्यवतिष्ठते—अस्तु तर्हि—इति । यदि स्थिरपक्षे गतिर्नास्ति तर्हि क्षणभङ्गमङ्गीकुर्म इति । ननु क्षणभङ्गवादे बीजादीनामङ्कुरादिकार्यानुगुणः कश्चिदतिशयः क्षितिसलिलादिभिराधीयत इति वक्तव्यम्, अन्यथा कुसूलस्थेऽपि बीजेऽङ्कुरारम्भप्रसङ्गात् । स चातिशयो बीजव्यतिरिक्तश्चेत्तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वप्रसङ्गः, अव्यतिरेके तु बीजमात्रमेवेति कुसूलस्थानामप्यङ्कुरारम्भप्रसङ्ग इत्यत आह—न च—इति । सत्यमस्त्यतिशयः, स च भावान्न व्यतिरिच्यते, समर्थस्वभावं भावान्तरमेव क्षित्यादिजायत इत्यर्थः । अथवा प्रतिक्षणभङ्गे भेद उपलभ्येत, तदनुपलम्भान्नास्ति भङ्ग इत्यत्राह—न च—इति । अतिशयो वैलक्षण्यं भेद इति यावत्, व्यतिरेको नास्तित्व, न च भेदो नास्तीत्यर्थः । यद्वा, करणाकरणविरुद्धधर्मसंसर्गाद्धि पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्भेदाङ्गीकारः, तस्य सहकारिलाभालाभाभ्यामेकस्यैवोपपत्तेर्न भेदः सिध्यतीत्यत्राह—न च—इति । सहकारिजन्यातिशयस्य भावाद्व्यतिरेके तस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् न व्यतिरिच्यत इति वक्तव्य, तदा च सहकारिसमवधानाद्भावान्तरमेव जायत इति स्यादित्यत्र क्षणभङ्गसिद्धिरिति । एवं तर्हि पूर्वबीजवैलक्षण्येनोत्तरं बीजमनुभूयेतेत्यत आह—किन्तु—इति । भिन्नो भावः सादृश्यतिरस्कृतभेदत्वादापाततः तथा न विकल्प्यते न निश्चीयते, वर्तमानक्षणावगाहिना तु निर्विकल्पकेनानुभूयत एवेत्यर्थः । पश्चाद्वा निश्चयः कुतस्त्य इत्यत्राह—कार्यदर्शनात्—इति । कुसूलस्थाद्विलक्षणभावानुत्पादे तद्वदेवानारम्भप्रसङ्गात् क्षित्यादिभिरङ्कुरसमर्थं भावान्तरं जायत इति निश्चिनुमः ।

---

(1) The text beginning न हि भूतानां and ending स्मरणायोगात् (Ben. Ed., p 75[7–10]) is practically an exact reproduction of Atmatattvaviveka, p. 76[17–20] (Jayanārāyaṇa's Ed.).

अन्त्यातिशयवत्-इति। यथा स्थिरवादिनोऽपि जनकावस्थायामजनकावस्थातोऽतिशयः कार्यदर्शनादवसीयते। यद्वा, अन्त्योऽतिशयः सामग्री, सा यथा कार्यैकसमधिगम्या तथातिशयोऽपीति। यद्वा, अन्त्यातिशयो घटादेरन्त्यो विजातीयः कपालादिसंतानः, स यथा प्रत्यक्षेणावसीयते तथा प्रतिक्षणभङ्गोऽपि विलक्षणकार्यदर्शनान्निश्चीयत इति। अस्तु क्षणभङ्गः, प्रकृते किमायातमित्यत्राह—तथा च-इति। भूतानामुपादानोपादेयभावनियमेन प्रतिसंधानभोगनियमोपपत्तिरिति। सिद्धान्त्याह—क्षणिकत्व—इति। अन्यत्र-इति। अन्यत्र आत्मतत्त्वविवेके।

न तावता श्रोतॄणां सन्तोष इत्यत्रापि किञ्चिदाह-अपि-इति। यद्यङ्कुरानारम्भकाद् बीजात्तदारम्भकस्य वैजात्यं कुर्वद्रूप नाङ्गीक्रियेत तर्हि क्षणिकत्वं न सिध्येत्। एकजातीयत्वे हि तयोः सहकारिलाभालाभाभ्यामेवारम्भानारम्भनियमो वक्तव्यः, तस्य चैकस्यामेव व्यक्तौ सुवचत्वान्न क्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः। अस्तु तर्हि वैजात्यमित्यत्राह—न तस्मिन्-इति। तस्मिन्नप्रामाणिक एव वैजात्येऽङ्गीक्रियमाणे कारणवत् कार्येऽपि वैजात्यसंभावनया कार्यादिलिङ्गकमनुमानमेवोच्छिद्येत। नन्वनुमानोच्छेदोऽस्माकं चार्वाकाणामिष्ट एवेत्यत आह-विना। तेन-इति। न ह्यनुमानेन विना क्षणिकत्वसिद्धिः प्रमाणान्तराभावात्। नन्वस्ति प्रत्यक्षमित्यत्राह—नाध्यक्षम्-इति। कुत इत्यत्राह—निश्चय विना-इति। निश्चयो विकल्पस्तेन विना न निर्विकल्पकमात्रं क्वचिदपि प्रमाण, निश्चयश्चात्र नास्तीति। व्याचष्टे न हि-इति। तन्त्रं प्रधानं प्रयोजकमिति यावत्। कथं न सिद्धिर्यावता साजात्येऽपि करणाकरणलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाद् व्यक्तिभेदः सिध्यतीत्यत्राह—तथा-इति। एकजातीयवदेकस्यामपि व्यक्तौ सहकारिवशेन करणाकरणयोरविरोधादिति। तद्वा-इति। यत्पूर्वकालवर्तिबीज तादृक् तज्जातीयव्यक्त्यन्तरं, यथा तज्जातीयस्यैव सतः करणे करणे तथैकस्या एव व्यक्तेर्भविष्यत इत्यर्थः। उपसंहरति—ततः-इति। तौ प्रामाणिकौ सहकारिलाभालाभौ, अप्रामाणिकमिति वक्ष्यमाणोपयोगितयोक्तमभ्युपगन्तव्यं क्षणिकत्वसिद्धय इति शेषः। अस्तु वैजात्यमिष्टमेव हि नस्तदित्यत्र न तस्मिन्ननुमा भवेदित्येतदुपपादयितुमुपक्रमते एवम्-इति। यदि कारणेऽनुपलभ्यमानस्यैव वैजात्यस्य कार्यप्रयोजकत्वेनाभ्युपगमः तर्हि तद्वदेव कार्येऽप्यनुपलभ्यमान एव कश्चिज्जातिभेदः स्यात् यस्य वह्न्यादिकारणापेक्षा। ननु दृष्टधूमादिजातीयस्य वह्न्याद्यपेक्षेति शङ्कावकाशात् न प्रतिबन्धनिबन्धन तदुत्पत्तिः सिध्यति तत्कार्यलिङ्गानुमानेनेति भावः। दृष्ट-इति। यदि धूमाद्यवान्तरजातिभेदे वह्न्यादेरन्वयोगः ता दृश्यमानं धूमादिजातीयमहेतुक स्यात्, ततः

कार्येऽवान्तरजातिशङ्कानवकाशेति । न-इति । वह्न्यादेर्धूमावान्तरजातिभेदोपयोगेऽपि न धूमादिजातीयस्याकस्मिकत्वविरोधः, तत्रापि वह्न्यादेरन्यदेव किञ्चिदनुपलभ्यमान प्रयोजकं भविष्यतीत्यप्रामाणिकमेवाभ्युपगच्छतः किं नाम दुर्लभमिति भावः । न कार्यविशेषः-इति । धूमादिगतविशेषो न वह्न्यादिप्रयुक्ततयोपलभ्यते, नापि कार्यमात्रस्य धूमादिजातीयस्यान्यत्प्रयोजकं दृश्यते, तेनानुपलभ्यमानयोः प्रयोज्यप्रयोजकत्वकल्पनमेव विरोध इति । तत्किम्-इति । वह्न्यादिकारणगतो विशेषो धूमादिसामान्यप्रयोजको नोपलभ्यते । वह्न्यादिविशेषस्य धूमादिप्रयोजकत्वे वह्न्यादिसामान्यस्यान्यत्प्रयोजनं वक्तव्यमर्थक्रियाविरहिणः सत्त्वानुपपत्तेः । तच्च नोपलभ्यते, तेन समानस्तादृशो विरोध इत्यनुपलभ्यमानोऽपि कारणगतो विशेषः शङ्क्यते निषेधकाभावादित्याशङ्क्य सा तर्हि कार्यगतविशेषमुलभेत्याह— शङ्का तु-इति । यद्वा, कार्यगतविशेषे शङ्कामात्रमेव न तु निश्चयोऽनुपलम्भादित्याशङ्क्य कारणगतेऽपि शङ्कामात्रमेवेत्याह— शङ्का तु इति । कार्य-इति । ननु मा भूत्कारणगतो विशेषः प्रत्यक्षः, तथापि न तत्र शङ्कामात्रं, किं तर्हि कुसूलस्थालवालस्थयोः कार्यारम्भानारम्भाभ्यामनुमीयतेऽस्ति वैजात्यमिति । न-इति । कार्यजन्माजन्मनोरन्यथासिद्धत्वान्न ताभ्यां वैजात्यं सिध्यतीत्यभ्युपेत्याह—उन्नीयताम्-इति । निश्चीयतां कारणगता विशेषः, कार्यगतविशेषस्य निश्चयाभावेऽपि शङ्कोत्पद्यते, साधकवत् बाधकस्याप्यभावाद् । अनुपलब्धस्यैव कारणगतस्य कल्पनादर्शनाच्च शङ्कोपपत्तेः शङ्कामात्रेणापि प्रतिबन्धमूलं तदुत्पत्तिर्न सिध्यतीति भावः । कार्यगतविशेषं स्वरूपानुपलब्धिरेव निषेत्स्यतीत्यत आह—न हि-इति । किमिति न प्रभवति तत्राह-कार्य-इति । शङ्क्यमानस्य कार्यस्यागतविशेषस्यातीन्द्रियत्वेन कार्यलिङ्गेन निश्चेतव्यत्वात्कार्यानुपलब्ध्यैवानिश्चयोपपत्तेरिति । अस्तु तर्हि कार्यानुपलब्ध्या तत्प्रतिषेधोऽत आह—कार्यस्य इति । कार्यगतविशेषस्तत्कार्यमपि किञ्चिदतीन्द्रियमस्तीति संभावनायां कार्यानुपलब्धिः । प्रतिषेधति-इति । अत एव, यत एव स्वभावानुपलब्धिर्न प्रभवति अत एवेत्यर्थः । सन्ति हि षोडशानुपलब्धयः-स्वभावानुपलब्धिः स्वभावविरुद्धकार्यानुपलब्धिः स्वभावविरुद्धव्याप्तोपलब्धिरिति चतस्रः, कार्यानुपलब्धिस्तद्विरुद्धकार्यविरुद्धव्याप्तोपलब्धयश्चेति चतस्रः, तथा व्यापकानुपलब्धिस्तद्विरुद्धविरुद्धकार्यविरुद्धव्याप्तोपलब्धयश्चेति चतस्रः । तत्र चानुपलब्धिकार्यप्रतिषेधसामर्थ्यादुपलब्धीनामप्यनुपलब्धिव्यवहारः । सर्वासामासां न कार्यगतातीन्द्रियविशेषनिषेधे सामर्थ्यमतीन्द्रियेण सह विरोधित्वकार्यकारणत्वव्याप्यव्यापकत्वानामशक्यनिश्चयत्वादित्यर्थः । एवं वैजात्याङ्गीकारे कार्यलिङ्गकमनुमानं न सिध्यतीत्युक्तम् ।

इदानीमनुपलब्धिलिङ्गकं स्वभावहेतुकं च यथा न सिध्यति तथा दर्शयितुं भूमिकामारचयन् वैजात्याभ्युपगमे बाधकान्तरमाह—एवम्-इति। यथा तथा वा भवतु जातिस्वरूपं, सर्वथा तु तस्य कुर्वद्रूपजाति-भेदस्य बीजत्वेन सहैकस्यां व्यक्तौ न समावेशः संभवति। कुर्वत्त्वाकुर्व-त्त्वयोर्विरोधाद् यदि समावेशः स्यात्ततस्तस्य शालित्वं प्रति परत्व वा स्याद् वृक्षत्ववत्, अप त्व वा स्याच्छिंशपात्ववदिति। न चोभयमपि संभवति, परत्वे शालिजातीय सर्वमपि कार्यं कुर्यात्, अपरत्वे त्वशालि-जातीयमङ्कुरं न कुर्यादिति भावः। अत्र परापरभूतयोर्जात्योरसमावेश एव साध्यः, समाविष्टयोस्तु परापरभावः प्रसङ्गादुक्त इति। उत्तरासि-न्साध्ये हेतुमाह-अन्यून-इति। अनुवृत्ताकारावभासिना हि प्रतीतिर्जा-तिसद्भावे प्रमाणम्। तस्याश्चैकयैव जात्यापि स्तौ न तावत्स्वेव पिण्डेषु जात्यन्तरे प्रमाणमस्तीति। व्यावृत्तिरूपयोरपि जात्योः समावेशे परापरभाव एवेत्याह—व्यावर्त्य-इति। अपोह्यभेदेनापोहानां विरोधस्ततश्च तेषां भेद इत्य-पोहवादः। तत्र तावत्स्वेव पिण्डेषु अपोहद्वयानाधारेषु सत्सु कुतोऽपोह्यभेदः कुतस्तरां तन्निबन्धनो विरोधः कुतस्तमां वापोहभेद इति। एवं साध्यसिद्ध्य-र्थमनिष्टप्रसङ्गमाह—परस्य च इति। तथाभावः समावेशस्तस्माद्भिन्नयोरप-रापरभूतयोः परस्पराभावाविनाभाविनोरेकत्र न समावेशः, समावेशे वा जगति विरोधोच्छेद एव स्यादिति भावः। शङ्कते—सामग्री इति। न हि गोत्वाश्वत्वयोरसमावेशे परस्परपरिहारवत्त्वं प्रयोजकं किन्तु तदभिव्यञ्ज-काव्यक्त्युत्पादकसामग्रीविरोधः, तस्माद्विरुद्धयोः समावेशे नातिप्रसङ्ग इति भावः। गूढाभिसन्धिः सिद्धान्ती पृच्छति—कुत एतत् इति। गवाश्वयोर्वि-रुद्धसामग्रीकत्वं कुतः प्रमाणादवगम्यत इति। इतर आह—परस्पर-इति। सामग्र्योः परस्परपरिहारस्थितेर्विरोधोऽवगम्यत इति। नेदम्-इति। साम-ग्र्योः परस्परपरिहारेणावस्थानम्। इद न प्रत्यक्ष सामग्र्योर्नित्यं कार्यकल्प-त्वादिति, प्रत्युत सामग्रीसमावेश एवानुमातुं शक्यत इत्याह एकदेश-इति। त्वन्मते गोत्वाश्वत्वयोरेकस्यां व्यक्तौ समावेशात् सामग्र्योरपि समावेश-संभवोऽनुमीयेत यावद् बाधकदर्शनं तावदिति। यद्वा, विरुद्धयोरसमावेशः सामग्रीविरोधादिति वदता विरुद्धयोरप्येकदेशसमावेशाङ्गीकाराद् विरुद्धयोरपि सामग्र्योः समावेशसंभवोऽनुमीयत इत्यर्थः। शङ्कते—तत्का-र्ययोः—इति। न वयं कार्ययोः परस्परपरिहारेण स्थितेः सामग्र्योः परस्पर परिहारस्थिति कल्पयामः येन कार्ययोः समवेशसंभवात् सामग्रीसमाग-मोऽपि कल्प्येत, किंतु सामग्रीद्वयकार्ययोर्गवाश्वयोः परस्परपरिहृतस्व-भावत्वादितरेतराभावत्वादिति यावत्। अस्ति ह्येकदेशसमाविष्टयोरपि पर-स्परपरिहृतस्वभावत्वमिति भावः। गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन्नाह—तर्हि-इति।

यदीतरेतराभाववत्त्वेन गवाश्वयोः सामग्रीविरोधादसमावेश इति कल्प्येत तर्हि कम्पशिंशपयोरप्यसमावेशः स्यात् । कम्पशब्दश्चात्र कम्परूपार्थक्रियाकारिणं शिंशपावान्तरजातिविशेषमाह, तेनायमर्थः कारणवैजात्यमभ्युपगच्छता ह्यकम्पकारिणः शिंशपात्वात् कम्पकारिणो वैजात्यमभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च कम्पजनकाजनकयोः शिंशपावदवान्तरविशेषयोरसमावेशप्रसङ्गः । तयोरपि परस्पराभाववत्त्वादिति । यद्वा, कार्ययोः परस्परपरिहारेण स्थितेः सामग्रीविरोध इति तत्कार्ययोरित्यनेनाशङ्क्य यदि क्वचित्परस्परपरिहारदर्शनेन सामग्रीविरोधमुन्नीय कार्ययोः सर्वदा सर्वत्रासमावेशः कल्प्येत तर्हि कम्पशिंशपयोः कदाचिदसमावेशदर्शनात्सर्वदा सर्वत्रासमावेशप्रसङ्ग इति परिहारमाह—तर्हि—इति । दृश्यत इति । परस्परपरिहारेऽपि कम्पशिंशपयोः समावेशो दृश्यते न तु गोत्वाश्वत्वयोरिति नाप्रसङ्गातिप्रसङ्गाविति । गोत्वाश्वत्वयोरिति । परस्परपरिहारवतोरपि क्वचित्समावेशदर्शनादत्रापि तत्संभावना दुःपरिहरेति । एवं तावज्जनकाजनकयोः समावेशाङ्गीकारे सर्वत्र गवाश्वादिविरुद्धसमावेशसंभावना निःप्रत्यूहं प्रवर्तत इति स्थितम् । एवं भूमिकामारच्य्य तत्र विवक्षितमनुमानाभावं निवेशयति—तथा च—इति । कार्यलिङ्गवदनुपलब्धिलिङ्गकेनापि गतमिति । तथा चेति परामृष्टं हेतुं स्पष्टयति—क्वचिदपि—इति । एषा हि बौद्धपरिभाषा अनुपलब्धिरसद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रतिबन्धबलेनानुमापयति । प्रतिबन्धश्चानुपलब्धेः सद्व्यवहारविरोधासिद्धाविति, यथाह न गोत्वमस्ति अश्वत्वादिति गोत्वविरुद्धाश्वत्वोपलब्धिरूपा गोत्वानुपलब्धिर्गोत्वाभावं गमयतीति । तत्र यदि विरुद्धयोरपि समावेशः स्यात् तदानुपलब्धेरपि सद्व्यवहारयोग्यत्वसमावेशसंभवेनासद्व्यवहारयोग्यतया प्रतिबन्धासिद्धेर्गतमनुपलब्धिलिङ्गकमिति । अत एव स्वभावहेतुरपि निरस्त इत्याह—ततः—इति ।

तादात्म्येन प्रतिबद्धो हेतुः स्वभावः, यथा शिंशपात्वं वृक्षत्वस्य । क्वचिदपि विरोधासिद्धाववृक्षेऽपि शिंशपात्वसमावेशसंभवात्तस्य प्रतिबन्धो नास्तीति स्वभावहेतोर्विपक्षे बाधकमाशङ्कते—ननु—इति । वृक्षसामग्र्यन्तर्भूता शिंशपासामग्री तदविनाभूता तत्कारणिकेति यावत् । ततश्चावृक्षे वृक्षसामग्र्यभावेन स्वभावसामग्र्यभावाच्छिंशपा न भवति । तेनावृक्षलक्षणे विपक्षेऽपि शिंशपात्वस्य सामग्र्यभावो बाधकमित्यर्थः । शिंशपाव्यवहारेण वृक्षव्यवहारे साध्येऽप्येतदेव विपक्षे बाधकमित्याह—एवम्—इति । यदि च शिंशपाव्यवहारो वृक्षव्यवहारमतिपतेत् ततस्तयोः सामान्यविशेषभावो न स्यादिति भावः । यद्यप्यत्र क्वचिदपि विरोधासिद्धौ शिंशपातद्व्यवहारयोर्वृक्षतद्व्यवहारातिपातेऽपि न विरोध

इत्यपि परिहारः संभवो तथापि परिहारवैभवादन्यथा परिहरति—एवं तर्हि-इति। एवंविधस्य विपक्षे बाधकस्य तुल्यत्वाच्छिंशपावान्तरजातिविशेषेण कम्पकारित्वेन शिंशपात्वानुमानं तद्व्यवहारेण शिंशपाव्यवहारानुमानं प्रसज्येत। न च तच्छक्यं शिंशपात्वानन्तर्भूतस्य पलाशादेरपि कम्पजनकत्वादिति। नोदनादि-इति। यथा वृक्षसामग्रीविशेषः शिंशपासामग्री, नैव शिंशपासामग्र्यन्तर्भूता कम्पसामग्री। किन्तु नोदनाभिघाताद्यागन्तुकहेतुकत्वाच्चलत्वस्य शिंशपात्वातिपातेऽपि न कश्चिद्विरोध इति। एतद्विकल्प्य निराचष्टे-यदि-इति। किं नोदनादयो भवन्मतानुरोधेन शिंशपास्वभावभूता भवेयुः, अस्मन्मतानुरोधेनास्वभावभूता वा? पूर्वत्र शिंशपाविशेषा एव नोदनादयः अशिंशपायाः शिंशपास्वभावत्वायोगात्, तत्र च पूर्वोक्तं शिंशपातुल्यत्वं तदवस्थमेव। उत्तरत्र कम्पजनने शिंशपायाः सहकारिणो नोदनादयः स्युरिति। सन्तु सहकारिणः का नो हानिरित्यत्राह-ततः-इति। निर्विशेषैव जातिभेद व्यक्तिभेद विनेति यावत्। चलस्वभावांश्चलनात्मकान् स्वभावान् धर्मान्, चलनात्मिकाः क्रिया इत्यर्थः। पुनः शङ्कते-स्वभावभूताः-इति। स्वभावभूताः शिंशपायाः स्वभावभूता ये च नोदनादयः ते चागन्तुकनोदकादिसहकारिसंनिधानाधीनजन्मानः, ततश्चागन्तुकसहकार्यनुप्रवेशाच्चलनजननस्वभावं शिंशपान्तरं जायत इति क्षणिकत्वं सिद्ध्यति, सिद्ध्यति चाशिंशपाया अपि चलद्रूपत्वं नोदनाद्यागन्तुकसहकारिणां पलाशादावपि संभवादिति। तर्हि शिंशपाया अपि वृक्षातिपातः स्यादित्याह-एवं तर्हि-इति। शङ्कते-एवम्-इति। एवमविशेषे सत्येतदयुक्तं स्यात्, किंतु विशेषोऽस्तीत्यर्थः। यथा वृक्षसामग्र्यामागन्तुकशिंशपाबीजत्वादिसहकार्यनुप्रवेशात् शिंशपा स्यादित्येतत्सत्यं, तथाप्ययं विशेषोऽस्तीति तमेव विशेषमाह—शिंशपा-इति। उपादायैव शिंशपां जनयन्तीति शेषः। न तामेव शिंशपासामग्रीमुपादायैव चलत्वं जनयन्ति किन्तु मूर्त्तमात्रमुपादाय, पलाशादीनामपि कम्पदर्शनात्। शिंशपासामग्री तरुसामग्रीं न व्यभिचरति, चलसामग्री तु शिंशपासामग्रीं व्यभिचरतीति विशेष इत्यर्थः। निराकरोति—नैवम्—इति। विशेषा एव केचित्स्वपरसामान्यं व्यभिचरन्ति केचिन्नेति न नियमहेतुरस्तीति दर्शनं त्वन्यत्र नोदनादीनामस्वभावभूतानामेव सहकारित्वादुपपन्नमितिभावः। एवं नोदनादीनां स्वभावत्वे दूषिते प्रामाणिकं सहकारिवादमभ्युपगम्यावलम्ब्यते-शिंशपा-इति। तद्विशेषा एव वृक्षजनकविशेषा एव न तथा शिंशपाया एव जनकविशेषाः, ततश्च सिद्धः कम्पशिंशपयोर्विशेष इति पूर्वोक्तमेव निराकरणं स्मारयति—एवं तर्हि-इति। सदृशरूपा जातिभेदसामर्थ्यविरहिण इत्यर्थः। न तथा, न कम्पकारिण इत्यर्थः।

जात्यभेदेऽपि व्यक्तिभेदादेव सिध्यति क्षणिकत्वमित्यत्राह—तथा च-इति। एकजातीयस्यैव सहकारिलाभात् कार्यजनकत्वाङ्गीकारे सति पूर्वैव शिंशपाव्यक्तिः सहकारिसंनिधानात् कम्महेतुर्वा भवेत्, सोत्पत्त्यनन्तरमेव न दृष्टा पूर्वव्यक्तिः, तज्जातीया तत्संतानान्तःपातिनी त्वन्या सहकारिसमग्रधानात् कार्यजननीह भवेदित्यत्र न कश्चिद्विशेषः, उभयत्रापि सहकार्यायत्तत्वात्कार्यकारणस्य, तथा च न क्षणिकत्वसिद्धिरिति। तदेव विरुद्धयोरेव क्वचित्समावेशो क्वचिदपि विरोधासिद्धः विपक्षे बाधकाभावात् स्वभावहेतुर्न सिध्यतीत्युक्ते तस्य विपक्षे बाधकमाशङ्क्य यथा तत्र सिध्यति तथोक्तम्। इदानीं प्रकृतमुपसंहरति-तस्मात्- इति। ननु नीलमुत्पलं चलतीत्यादौ विरुद्धानामपरापरभूतानामेव नीलत्वादिसामान्यादीनां समावेशो दृश्यते। न च तत्र परापरभावः, नीलस्य परत्वे रक्तमुत्पलं न स्यात्, उत्पलस्य परत्वे नीलं नीलोत्पलं न स्यात् न च नास्ति विरोधः कुर्वत्त्वबीजत्वयोरविरोधप्रसङ्गात्। तत्कथमयं नियम इत्याह-अनेवम्-इति। अनेवंभूतानां विरोधे सति समाविष्टानां समावेशे त्वपरापरभूतानां च द्रव्यगुणकर्मस्वरूपेणोपाधित्वमात्र, न सामान्यरूपेण समाविष्टत्वम्। तथाहि नीलगुणयोगात् नीलमुत्पलं न तु नीलत्वयोगात्, तथा द्रव्यसंबन्धात् द्रव्यं नीलं न तु द्रव्यत्वयोगादिति। एवं चलनयोगात् चलं न तु चलत्वयोगादिति। आत्मात्मकानां तु सामान्यानां विरोधे सति न समावेश इतीमं तात्पर्यगोचरमर्थं पृथक्कृत्याह—तेषां तु-इति। कुत इत्यत आह—व्यक्तिभेदात्-इति। सामान्यव्यञ्जकानामाश्रयाणां भेदादिति। भिद्यन्तां व्यञ्जकानि किमायातमसमावेशस्य तत्राह-जातीनाम्-इति। व्यक्त्याश्रयत्वाज्जातीनां तद्भेदेन तदाश्रयाणां जातीनां च न समावेशः। तस्माद्विरुद्धानां नीलत्वोत्पलत्वचलत्वादीनां गुणद्रव्यकर्मव्यक्तिसमवेतत्वेन नैकव्यक्तिसमावेशः, समाविष्टानां गुणादिव्यक्तीनां न विरोध इत्यर्थः। मा भूत्तर्हि कुर्वत्त्वबीजत्वयोः समावेश इत्यत्र न वैजात्यं विनेत्येतदेव स्मारयति—तथा च-इति। अस्तु तर्हि समावेश इत्याशङ्क्य महता प्रबन्धेनोपपादितमनुमानभङ्गमुपसंहरति—वैजात्य-इति। विना तेन न तत्सिद्धिरित्येतच्छङ्कापूर्वकं व्याचष्टे—माभूत्-इति। कुतः प्रमाणान्तरात्तस्य क्षणिकत्वसिद्धिरिति। ननु प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमित्यत्र नाध्यक्षं निश्चयं विनेत्येतदुत्तरयति—नहि-इति। क्षणिकमेतदिति निश्चयस्य विकल्पस्याभावादिति। मा भूद्विकल्पः, निर्विकल्पकमध्यक्षं तत्र प्रमाणमित्यत्राह—गृहीत-इति। निर्विकल्पकेन गृहीते विकल्पिते चार्थे तस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यादिति विपर्यये बाधमाह—अन्यथा-इति।

यद्यनिश्चित एवार्थे प्रत्यक्षं प्रमाणं स्यात् किमिति तर्हि क्षणिकत्व एव तत्प्रमाणं न स्यात् इति चोदयति—ननु–इति। द्वितीयप्रत्यक्षं तावद्धर्मिणं घटोऽयमिति वर्त्तमानत्वविशिष्टमेवावगाहते, वर्त्तमानस्य चातीतानागतात्मकत्वविरोधात्। तेन वर्त्तमानत्वं निश्चाययदेव प्रत्यक्षं धर्मिणः पूर्वापराभ्यां भेदं निश्चाययतीति क्षणिकत्वे प्रमाणमिति विकल्पं दूषयितुं पृच्छति—तत्–इति। तद्वर्त्तमानत्वं किमित्यभिमतं, किं नीलादिधर्मिस्वरूपमेव, अथवा तद्धर्मः कालविशेषसंबन्ध इति भावः। द्वितीये दूषणमाह–अथ–इति। तस्य वर्त्तमानत्वधर्मस्यातीतानागतत्वाभ्यां भेदनिश्चयेऽपि धर्मिणो नीलादेर्न भेदः सिध्यति। तस्य धर्मिणस्ततो धर्मादन्यत्वादिति। बौद्धः स्वाभिसंधिमुद्घाटयति वर्त्तमान–इति। न वयं धर्मिमात्रनिश्चयाद्धर्मभेदनिश्चयाद्वा धर्मिणो भेदं ब्रूमः, किन्तु वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गादिति दूषयति-यदि-इति। सदसत्त्वरूपं तावद्वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्वमेकस्य धर्मिणो नाभ्युपगच्छाम इति। कुत इत्याह–नाद्ये इति। शङ्कते–सदसत्–इति। सता वर्त्तमानेन कालेन संबन्धो वर्त्तमानत्वम्, असताऽतीतेनानागतेन वाऽवर्त्तमानत्वमिति किमसंगतमिति। यथा प्रत्यभिज्ञानमेकमेव वर्त्तमानत्वं सत्त्वं च विषयीकरोति असच्चातीतत्वम्, यथा वा अघटं भूतलमिति ज्ञानं भावाभावौ, तथैक एव धर्मी सदसद्भ्यां संबध्यते को विरोध इति। नन्वस्तु युगपदेकस्यानेकसंबन्धः न तु क्रमेण, तथा हि यद्येकसंबन्धक्षणे भावः संबन्ध्यन्तरेणापि संबद्धुं समर्थः तर्हि तदानीमेव तेनापि संबध्येत, समर्थस्य क्षेपायोगात्। असमर्थश्चेन्न पश्चादपि। तदन्यदेव पश्चात्संबध्यत इति सिद्धः क्षणभङ्ग इत्याशयेन शङ्कते क्रमे न-इति। प्रत्यभिज्ञया तावदेकत्वं प्रतीयत इत्युक्तं, न चैकस्यानेकसंबन्धोऽनुपपन्न इति केवलमत्र संबन्धक्रमे कारणं वक्तव्यं, तच्च संबन्धिसंनिधापकानां क्रम एवेत्याह–उपसर्पण–इति। ननु प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्ये सति सर्वमेतदेव स्यात्, तदेवासिद्धमित्याह—प्रत्यभिज्ञानम्—इति। मा भूत्प्रामाण्यसिद्धिस्तथापि भवन्तं विजयामह इत्याह-अस्ति तावत्–इति। स्थैर्यसाधकं प्रत्यभिज्ञानं तावदस्ति, अन्यथा धर्मिण एवासिद्धौ तत्राप्रामाण्यविधानायोगात्। तेन धर्ममात्रप्रामाण्यमेव तस्य निरूपणीयम्। क्षणिकत्वे तु प्रमाणाभासोऽपि नास्तीति।

एवं सौगतसमयसिद्धक्षणिकत्वालम्बिनि चार्वाकस्य प्रत्यवस्थाने दूषिते स एवान्यथा प्रत्यवतिष्ठते–स्यादेतत्–इति। न खलु क्षणिकत्वे प्रमाणाभावमात्रेण स्थिरत्वं सिध्यति किन्तु संदेह एव, तत्रापि भूतचैतन्यसंभावनया न तद्व्यतिरिक्तश्चेतनः सिध्यतीत्युच्यत इति। किमयं सन्देहः स्थैर्ये ? तद्दर्शने वा दर्शनप्रामाण्ये वा ? तत्रापि प्रामाण्यमात्रे किं वा प्रत्य-

1 2 3 4

भिज्ञानप्रामाण्ये ? तत्रापि सर्वत्र प्रकृते वेति ? तत्र न प्रथमद्वितीयाविह्याह—स्थैर्यद्वन्द्वयोः-इति । प्रत्यभिज्ञानस्य दुरपन्हवत्वादिति भावः । न तृतीय इत्याह—न प्रामाण्ये-इति । अनेकप्रमाणाधीनत्वात् सन्देहस्य प्रामाण्यमात्रसिद्धौ संदेहो न सिध्येत्। तत्सिद्धौ न प्रामाण्यमात्रासिद्धिरिति संदेहसिद्धिप्रामाण्यमात्रासिद्धयोः परस्परव्याघातात् । नापि चतुर्थपञ्चमावित्याह—एकता-इति । येन विरुद्धधर्मसंसर्गविरहेण क्षणैकत्वग्राहिणः प्रत्ययस्य प्रामाण्यं निश्चित्य क्षणिकस्य भावस्यैकत्वं निश्चिनोषि तेनैव स्थिरमपि भाव निश्चनुया इति व्याचष्टे—न हि-इति । यद्यपि वादिविप्रतिपत्तेराहार्यः संदेहः तथापि न स्वरूपतः स्थैर्ये तद्दर्शनसद्भावे वा सन्देहोऽस्ति । प्रत्यभिज्ञानस्य विषयतः स्वरूपतश्च दुरपन्हवत्वादिति । सामान्यतो विशेषतश्च ज्ञानप्रामाण्यसंदेह इत्यपि नास्तीत्याह—नापि-इति । तत्र सामान्यसंदेह निराकरणहेतुतया विरोध इत्येतद्व्याचष्टे—स हि-इति । सर्वज्ञानप्रामाण्यविषयस्तावन्न संदेहः सभवतीति व्याघातमेवाह—तथाहि-इति । संदेहग्राहकज्ञानस्य प्रामाण्यसिद्धेः सन्देहोऽपि न सिध्येत् तस्य सन्देहस्य सिद्धौ तदपि प्रामाण्यमपि सिध्येदिति कुत इत्यत आह—निश्चयस्य-इति । सन्देहस्वरूपनिश्चयस्य सन्देहग्राहिज्ञानप्रामाण्याधीनत्वादिति निश्चयवत्तस्य तदधीनत्वादिति केचित्पठन्ति । तत्रायमर्थः—यथा निश्चयः प्रामाण्याधीनस्तथा संदेहोऽपीति । इतश्च सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ सन्देहो न सिध्येदित्याह—कोटिद्वयस्य-इति । निदर्शन निश्चयः भवतु दर्शन, तेन चोपस्थाप्यतां कोटिद्वयं, को विरोध इत्यत्राह—तद्दर्शने च-इति । कोटिद्वयनिश्चयार्थमपि संदेहः प्रामाण्यमपेक्षत इत्यर्थः । यद्वा, कासांचिज् ज्ञानव्यक्तीनां प्रामाण्य कासांचिच्चाप्रामाण्य दृष्टवतः कस्यांचित्प्रमाणमप्रमाणंवेति संदेहः स्यात् । सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ कोटिद्वयानुपस्थानात्संदेहो न सिध्यतीति कथ प्रामाण्यमात्रस्य सन्देहग्रस्त वे प्रमाणव्यवहारो लौकिकानामित्यत्र यत् प्रतिविधान चार्वाकस्य 'अप्रामाणिकः प्रमाणव्यवहारः' इति तदपि पूर्वोक्तव्याघातेन निरस्तमित्याह—एतेन-इति । व्याघातमेव स्फुटयति—सर्वथा-इति । अप्रामाणिकोऽय व्यवहार इत्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वादिति ; एवम्—

'सन्देहगोचरः सर्व कस्यचिन्न कथंचन।
प्रतिष्ठा मोति वादोऽयं चार्वाकस्य निराकृतः' इति ।

अथोत्तरमर्थं व्याख्यास्यंस्तं निराकरणीयंविशेषतः प्रामाण्यसन्देहं सहेतुकमाशङ्कते—प्रकृते-इति । व्याचष्टे—न-इति ; तथाप्येकस्मिन्क्षणे भावस्यैकत्वनिश्चयोऽस्ति । तथैकोऽयमित्यबाधिताकारं ज्ञानमेव शरणं, तच्च कालभेदेऽपि समानमिति भावः । विपक्षे

दण्डमाह—अनिष्टौ-इति । एकस्तावन्न सिध्यति, तदसिद्धौ नानेको-ऽपीति शङ्कते-सिध्यतु-इति । यत्रैकस्मिन् क्षणिके भावे विरुद्धधर्मसंसर्गो नास्ति स एकः सिध्यतु विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं, न प्रत्यभिज्ञानमात्रम् । स्थिरे तु विरुद्धधर्मसंसर्गोऽस्तीति भावः । तेनैव-इति । तेन विरुद्धधर्मसंसर्गविरहेण पूर्वमुपपादितेनेति । शङ्कते—सः-इति । विरुद्ध-धर्मविरहः स्थिरेऽपि संदिग्ध इति त्वयोपपादितेऽपि मया ससर्गस्यापि द्य-मानत्वाद्विप्रतिपत्तेः संशयगोचरः स्यादिति भावः । यदि निश्चितेऽपि संदे-हस्तर्हि क्षणेऽपि विरुद्धधर्मासंसर्गः संदिग्धः स्यादित्याह—तुल्यम्-इति । यदि क्षणिकस्यैकस्यानिश्चये न किंचित्सिध्येदिति तर्केण तत्र निश्चयः, तर्हि स्थिरस्याप्यभावे सर्वस्यादृष्टगोचरत्वात् कचित्प्रवृत्तिः कुतश्चिन्निवृत्तिश्च न स्यादिति सर्वलोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गोऽत्रापि सम न इत्याह—कचित्-इति ।

संप्रति चार्वाकः स्थिरपक्षे कारणत्वानुपपत्त्या प्रत्यवतिष्ठते—ननु-इति । स्थिरस्य भावस्य कारणत्व यदि स्वभावतः स्वतःसिद्धं यथा नीलस्य नीलत्वं तर्हि तद्वत्साधारणं स्यात्, तत्र चैकस्मात्कारणात्सर्व-कार्योत्पत्तिः प्रसज्यत इति नीलादीनां साधारण्य दर्शयति—न हि-इति । शङ्कते—अथ-इति । औपाधिकत्वे ह्यसाधारण्यमुपपद्यते यथा तस्यैव नीलस्य प्रत्यक्षत्वादेरिति । विकल्प्य निराचष्टे—तदुपाधेः-इति । येनोपा-धिना भाव कारणं भवति स चोपाधिर्भावस्य स्वभावो वा स्यादौपा-धिको वा ? पूर्वत्र पूर्वोक्तस्यापि तथात्व साधारण्य प्रसज्येत, उत्तरत्र तस्यापि तथात्वप्रसङ्गादनवस्था, तस्मादपारमार्थिक नीलादिवैधर्म्यात्का-ल्पनिकोऽय कार्यकारणभाव इति । अथ-इति । यथा कारणत्वमस्य स्वभावः तथा किञ्चिदेव कार्यं प्रति न सर्वमिति कारणत्वासाधारण्यमप्यस्य स्वभावः । ततश्च नोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि य यं कार्यविशेषं प्रति कारणत्वमस्य स्वतः-सिद्धं त तं सर्वदा कुर्यात् स्थिरस्यैकस्वभावत्वात्कालभेदेन स्वभावभेदानुप-पत्तेरित्याशयेनाह— तदेतद्-इति । उच्यत—इति । हेतुशक्य कारणत्वमना-दृत्य पारमार्थिकत्वेनाभ्युपगम्यमानं नीलाद्यपि वस्तु न पारमार्थिकं सद्भ-वति कुतश्चित्कारणाल्लब्धस्वरूपं पारमार्थिकं स्यात् । इतरथाऽनित्यत्वेनास-त्त्वप्रसङ्गात् । तेन नीलादेः पारमार्थिकत्व वदता कारणस्यापि पारमार्थिक-त्व वक्तव्यम्, अन्यथा नीलादेरप्यपारमार्थिकत्वापत्तेः । तथाच कथं तद्वैधर्म्येण कारणत्वस्यापारमार्थिकत्व सिध्येदिति । प्रतिनियतमेव कारणत्वं भावानां स्वभावः । न च तत्र कार्यविशेषाणां सततोत्पादकप्रसङ्ग इत्याह—तदु-क्तम्-इति । तैस्तैः सहकारिभिर्युक्तं तत्तत्कारणं तत्र तत्रान्वयव्यतिरेकवस्तु कार्यविशेषेषु शक्तं, तस्मात्कार्यविशेषाणामेव सहकारिक्रमवशात् क्रमेणै-वोत्पत्तिरुपपन्नेति । कथ तर्हि पारमार्थिकत्वे कारणत्वस्य नीलादिवैधर्म्यं

तत्राह-इति-इति। कार्यविशेषनियतं सहकार्यधीनं च कारणत्वं किं न साधारणं, साधारणमेव सर्वैस्तथोपलम्भनियमात्। न हि नीलादेरप्यसाधारण्यम्। अतो न नीलादिवैधर्म्यं कारणत्वस्येति। तत्र पूर्वार्द्धं व्याख्यातुं तावद्वस्तुसत्त्वं नीलादेरवश्याङ्गीकार्यं यथा तथाह—सर्व-इति। अनुपलभ्यमानस्यापि कार्यभावस्य कारणत्वमतुल्ययोगक्षेमत्वाद्वा कारणत्वस्य संबन्धिरूपत्वेन तत्स्वरूपान्तर्गतत्वाद्वोपादानमित्यस्तु पारमार्थिको नीलादिस्ततः किमित्यत आह नच- ति। किमित्येवमित्यत्राह-नित्यत्व-इति। नित्यस्यार्थक्रियाविरहादसत्त्वमेव स्यात्, न च नित्यत्व कादाचित्कत्वादिति भावः। अत्रार्थतः सिद्धमुपसंहरति—तस्मात्-इति। अत्र नीलादेरपरमपि कारणत्वमपि तथा पारमार्थिकत्वम्। न चोभयमपि पारमार्थिकं स्यादिति तृतीयपादं व्याचिख्यासुस्तन्निराकरणीयां शङ्कामुत्थाप्य निराकरणं प्रतिजानीते कथमित्यादिना न युक्तमित्यन्तेन। अन्तरापूर्वपक्ष्येव सिद्धान्तिनो मतमाशङ्क्य निराकरोति—तत्स्वभावत्वादित्यादिना। अविशेषात्कार्यकारणस्वभावस्योत्पत्तिप्रभृत्यविशेषात्तथैव व्याचष्टे-तत्तत्-इति। तुरीयपादं व्याचष्टे—इदं च-इति। इतिशब्दव्याख्यानम्-इति। नन्वस्तु सर्वैरुपलम्भः, न तत्र नीलादीनां साधारण्यं किन्तु सर्वान्प्रति तत्त्वं, कारणत्वस्य तु नैवंविधं साधारण्यमस्ति नियमस्योक्तत्वादित्यत्राह-न हि-इति। न तावन्नीलादेः सर्वदेशकालव्याप्तित्वं साधारण्यमस्त्यव्यापकत्वादनित्यत्वाच्च। न च सर्वान्प्रत्यपि नीलत्वमित्यपि सम्भवति। नीलत्वस्य कारणत्वस्य प्रतियोग्यपेक्षनिरूपणीयत्वाभावात्। ततः सर्वैः सर्वदा तथोपलम्भादेव साधारण्यम्, इदं च कारणत्वेऽप्यविशिष्टमिति।

एवं तावत् क्षणिकत्वप्रतिक्षेपेण स्थिरत्वसमर्थनम्। न च गत्यन्तरं स्थिरत्वेऽतस्मिन्व्यवस्थिते भूतचैतन्यासंभवात्तद्व्यतिरिक्तश्चेतन इति सिद्धम्। तत्राह—स्यादेतत्-इति। भवतु भूतं स्थिरं मा भूच्चैतन्यं, तथापि भवदभिमतस्य नित्यविभोरात्मनः कारणत्वं नोपपद्यते, तेनास्य ज्ञातृत्वं भोक्तृत्वमित्यादिकं सर्वमुपपद्यतेति भावः। किमिति नोपपद्यत इत्यत्राह—तथा हि-इति। अतिप्रसङ्गात्कार्यमात्रं प्रत्येव नित्यविभूनां कारणत्वप्रसङ्गादिति भावः। ततः किमित्यत्राह—न च-इति। व्यतिरेको हि देशतः कालतो वा स्यादिति केवलस्यासंभवेऽपि शरीराद्युपाधिविशिष्टस्य व्यतिरेकः संभवतीत्याशङ्क्याह-सोपाधेः-इति। कुत इत्यत्राह-तथाभूतस्य-इति। नित्यविभोः कारणत्व इवोपाधित्वसंबन्धेऽप्ययोग्यत्वादिति। तदेवोपपादयति—जनित इति। तेन नित्यविभुना जनित उपाधिस्तस्य संबन्धो स्यात् नित्यो वेति। पूर्वमत्-इति। नित्यविभोर्व्यतिरेकासंभवः कार्यजनने इवोपाधिजननेऽपि तुल्य इति पूर्ववदेवेति। तज्जनितत्वमिवोपाधेस्तत्संबन्धित्वमपि तदन्वयव्य-

तिरेकाभ्यामवसेयमन्वयमात्रस्य सर्वात्मसाधारणत्वात्। तेनात्मस्यैवायमात्मन इत्यसाधारणसंबन्धित्वमपि व्यतिरेकाभावे दुरवधारमिति। यद्वा, नित्यत्वेऽप्युपाधेस्तत्संबन्धस्यानित्यत्वादात्मनैव जनयितव्यत्वाच्चोपाधिस्वरूपजननवत्संबन्धजननमपि न संभवतीत्युक्तं पूर्ववदेवेति। अस्तूपाधिस्तत्संबन्धश्च तथाप्युपाधेरेव व्यतिरेकः स्यात् न त्वात्मन इत्याह—तथापि–इति। उपाधिव्यतिरेकाव्यतिरेकयोस्तद्वत आत्मनः सर्वत्र सर्वदान्वयाविशेषादिति। अथवा नित्योऽप्युपाधिर्व्यापको वा स्यादव्यापको वेति विकल्पं हृदि निधाय व्यापकत्वे दोष उक्तः पूर्ववदेव–इति। निरुपाधिकसमयवदेवेत्यर्थः। अव्यापकत्वे दोषमाह—तथापि च–इति। शङ्कते—तद्वतः–इति। विशेषणस्योपाधेर्व्यतिरेके विशिष्टः तद्वानेव व्यतिरिच्यत इति। दूषयति—न–इति। उपाधिमानुपाधिश्चेत्यतो द्वयान्यस्य तद्वतो विशिष्टस्य पदार्थान्तरस्य नैयायिकैरनभ्युपगमादिति। तद्वतः पदार्थान्तरस्य भावेऽपि व्यतिरेकवतः तस्यैव कारणत्वं स्यान्नात्मनो व्यतिरेकाभावादित्याह—भावे वा–इति॥

अत्रोच्यत–इति। न तावदन्वयव्यतिरेकावेव कारणं, नापि तावेव तन्निश्चयोपायः। किं तर्हि? कार्यान्नियतः पूर्वभावः कारणत्वं, निश्चीयते च धर्मिग्राहकप्रमाणादिनापि। तस्मान्नित्यविभोरपि कारणत्वनिश्चयो संभवतः। एवमनभ्युपगमे ज्ञानादिकार्यलिङ्गेनात्मादेः समवायिकारणस्य प्रतीतिर्न स्यात्, इति व्याचष्टे— भवेदेवम्–इति। व्यतिरेकहीनस्यात्मनो न कारणत्वं भवेद्यदि तावेव कारणत्वं स्यादिति। किं तर्हि कारणत्वमित्यत्राह—किन्तु–इति। येन केनचिदित्यादिकं व्याचष्टे—स च–इति। तुरीयपादं व्याचष्टे—अन्यथा–इति। कुत इत्यत आह—न–इति। येन कार्ये लिङ्गेन कारणमनुमीयते तेन तत्सिद्धेः, तस्य कारणस्य सिद्धेरिति। यद्यप्यनुमित्सिते विशेषे अन्वयव्यतिरेकयोरनुपलम्भस्तथापि तज्जातीयेषु विशेषान्तरेषु तदुपलम्भादन्यत्रापि तज्जातीयदर्शनेन तज्जातीयकारणविशेषानुमानं सिध्यतीत्याशङ्क्याह–तज्जातीय–इति। अन्यत्रापि व्यतिरेकविरहिण्यपि आत्मादावपि समवायिकारणवद् रूपादिषु गृहीतान्वयव्यतिरेकस्य तज्जातीयज्ञानादिकार्यदर्शनात्समवायिकारणत्वेनात्मनोऽनुमानं सुकरमिति भावः। यद्यप्यनुपलब्धान्वयव्यतिरेकस्यापि कारणस्यानुमानं स्यात् तथापि वस्तुगत्यानुविहितान्वयव्यतिरेकमेव कारणं कार्यात् अनुमीयते रूपज्ञानादिना चक्षुराद्यनुमाने तथादर्शनादित्याह–तथापि–इति। न–इति। अन्वयव्यतिरेकवतः कारणत्वमिति व्याप्तेरदृष्टचरस्य धर्मिणः सिद्धिर्न स्यादितिबाधकतर्केण नित्यविभुकारणव्यतिरिक्तविषयत्वेन संकोचादिति। न परं संकोचः व्याप्तिरेव नास्ति, व्यतिरेकविरहिणः कारणत्वे बाधकाभावादित्याह–विपक्ष–इति। अन्यत्र तथा दर्शनादिति यदुक्तं तत्राह–अन्यत्र–इति। विपक्षे बाधक-

मन्तरेण साहचर्यदर्शनमात्रेण साध्यधर्मिणि धर्मान्तरापाद उत्कर्षसमा नाम जातिरिति । एतदेव कथमित्यत आह–तस्य च–इति । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदितीश्वरानुमाने तत एव शरीरिकर्तृकं स्यादिति प्रसङ्ग उत्कर्षसमजातिरिति प्रतिपादयद्भिर्व्याप्तिमन्तरेण साहचर्यमात्रदर्शनेन धर्मान्तरोत्कर्षस्य जातित्वं तत्र विस्तरेण वक्ष्यत इति नेदानीं प्रपञ्च्यत इति । यद्वा, किमिदानीमयं न प्रपञ्च इत्यत्राह–अस्य–इति । नन्वस्ति बाधकं नित्यविभूनां सर्वकार्यं प्रति कारणत्वप्रसङ्गः, अन्वयमात्रस्याविशेषात्, तेन व्यतिरेकवत एव कारणत्वमिति व्याप्तिः सिध्यतीत्याह–सर्वव्यापकानाम्–इति । न–इति । रूपादिकार्यं प्रति यज्जातीयं कारणं घटाद्यन्वयव्यतिरेकवद् दृष्टं, ज्ञानादिकार्यस्यापि तज्जातीयमेव कारणमनुमीयते । तज्जातीयत्व नाम समवायिकारणजातीयत्वं सहकारिसमवधाननिबन्धनकारणयोगित्वं च । तत्र समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव न गुणादेरिति ज्ञानादीनां द्रव्याश्रयत्व तावत्सिध्यति । न चातिप्रसक्तिः द्रव्यान्तरस्याकाशादेः सहकारिसंनिधिकृततत्कारणाभावात्, अतस्तद्व्यतिरिक्तद्रव्यभेदस्यैव ज्ञानकारणत्वेन सिद्धिरिति तदेवोपपादयति–तथा हि–इति । तज्जातीयकारणकमिति दृष्टसमवायिकारणजातीयकारणकमित्यर्थः । अनुमातव्यमिति शेषः । असमवायिनिमित्ताभ्यामेव कार्योत्पत्तौ किं समवायिनेत्यत्राह–आश्रय–इति । समवायिप्रत्यासन्नं ह्यसमवायिकारणं कथं तत्तदभावे भविष्यतीति माभूत्समवायिवदसमवाय्यपीत्यत्राह—तदभावे–इति । असमवायिकारणोत्पादकस्य हि निमित्तत्वम्, अतस्तदभावे तदपि न स्यादिति । तथापि किमायातमित्यत्राह–तथा च–इति । कारणमात्रस्याभावे कार्यस्योत्पत्तिरेव न स्यात्, निरपेक्षस्यैवोत्पत्तौ तस्य कादाचित्कत्वकाचित्कत्वे अपि न स्यातामिति । तर्हि निमित्तकारणमेवास्तु मा भूतां समवाय्यसमवायिनौ तत्सामर्थ्यादेव देशकालनियतोत्पत्तिर्भविष्यतीत्यत्राह–एवम्–इति । समवाय्यसमवायिनोरभावे निमित्तमपि न स्यादित्युक्तम् । एवमपि यदि निमित्तसामर्थ्यादेवनियतदेशोत्पत्तिः कार्यस्याभ्युपगम्येत भवत्वेव, तथापि यस्मिन्देशे कार्यमुत्पद्यते स देशोऽपेक्षणीयः कार्येण, स एव नः समवायिकारणमिति । नन्वस्तु तावता समवायिनः सिद्धिः किमायातमात्मसिद्धेरित्यत्राह–तथा च–इति । सामान्यतस्तावत्कश्चिद्देशो भवतैवाभ्युपगतः, तत्र ज्ञानादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्याश्रया न भवन्ति मानसप्रत्यक्षत्वात् । य उक्तसाध्या न भवन्ति न त उक्तसाधनाः यथा रूपादयः पृथिव्या इत्यनेन पृथिव्याद्याश्रयत्वस्य बाधे सति सामान्यतो दृष्टानुमानपूर्वकात् परिशेषानुमानादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धेः को वारयिता, न कश्चित् । तथा हि ज्ञानादयः क्वचिदाश्रिताः कार्यत्वाद्रूपादिवदिति । सामान्यत आश्रयसिद्धौ

ज्ञानादयोऽष्ट द्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रयास्तदाश्रयत्वबाधे सति कार्यत्वात्, न यद्देवं न तद्देव यथा रूपमिति । समवायिवदसमवायिनिमित्ते च कारणे बाधकबलादेवोहनीये इत्याह—एवम्-इति । समवायिमात्रकारणत्वेऽपि तन्नित्यत्वात्कार्यस्य सततोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः, असमवायिमात्रकारणत्वे इन्द्रियार्थसन्निकर्षं विनापि आत्ममनःसंनिकर्षादेव बाह्यार्थविषयज्ञानोत्पादप्रसङ्गः, निमित्तमात्रादुत्पत्तावपि आत्ममनःसंनिकर्षाभावेऽपि तदुत्पादप्रसङ्ग इत्यादि बाधकमूहनीयम् ॥

एव भगवतः परमेश्वरस्य विचित्रविश्वप्रसङ्गेन प्रपञ्चरचनायां सहकारिकारणं तदुपज्ञसंप्रदायकं च धर्माधर्माख्यमलौकिकं हेतुं प्रसाध्य परिच्छेदार्थमुपसंहरन्नयमेव भगवतः सहकारिशक्तिनियमेऽपि च तत्तद्वादिभिः तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तयोगेन मायादिशब्दैर्जगत्कारणत्वेनाभिलप्यत इति प्रतिपादयन्नुत्तरोत्तरं समीचीनतरन्यायपरिस्फूर्त्तये स्वचेतसि भगवतः सान्निध्यं प्रार्थयते—इत्येषा-इति । एवमुपपादितैषा असमा प्रत्यात्मसमवेतत्वेनासाधारणी विचित्रा धर्माधर्माख्या शक्तिर्नैयायिकैर्देवस्य सहकारिशक्तिरिति व्युत्पादिता । जीवादृष्टसापेक्षो भगवान् जगन्ति निर्मिमीत इति तेषां च स्थितिः । माध्यमिकैस्तु दुरुन्नोतितः स्वरूपसामर्थ्यादेवमियमिरयुन्नेतुमशक्यत्वात् इन्द्रजालादिमायासादृश्यान्मायेति । सांख्यैस्तु मूलकारणत्वात्प्रकृतिरिति, ते हि प्रकरोति प्रपञ्चमिति प्रकृतिशब्दं निराहुः । वेदान्तवादिनस्तु प्रबोधात्तत्त्वसाक्षात्काराद्बिभेति तिरोधत्त इत्यविद्येति । यथा हि मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानेन विनश्यति तथा धर्माधर्मावप्युत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य भोगद्वारेण विलीयेते, ततस्तयोरेवाविद्यात्वादविद्यामात्रविलसितः प्रपञ्च इति तेषामाघोषः । एष तत्प्रवृत्तिनिमित्तवशेन मायादिशब्दैरुदिता यस्य सहकारिशक्तिरसौ देवो गुणतयाधिष्ठानमतीत्यावस्थित एवोपरतजगन्निर्माणादिव्यापारः सोऽस्मदीयं समस्तव्यापारं साक्षात्कुर्वन्मम चेतसि संनिधत्तामिति ॥

उदयनगम्भीरभावप्रकटननिपुणेन वरदराजेन ।
व्याख्यात एव गहनः कुसुमाञ्जलेः प्रथमखण्डः ॥

इति श्रीमद्रामदेवमिश्रसूनोर्वरदराजस्य कृतौ न्यायकुसुमाञ्जलिटीकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीय स्तबकः ।

श्रीः ।

अथ द्वितीय परिच्छेदमारभमाणस्तन्निराकरणीयामाशङ्कामुत्थापयितुं यथा साधितपूर्वेणापूर्वेणेश्वरसिद्धिस्तं दर्शयति—तदेवम्—इति । तदिति वाक्योपक्रमे, एवमित्युक्तप्रकारपरामर्शः, सामान्यतः सामान्यतोदृष्टेन पूर्वोक्तानुमानेनालौकिके हेतावदृष्टे सिद्धे कार्यत्वात्तस्य साधनेन ज्योतिष्टोमादिनाऽवश्यं भवितव्यम् । न च तत्साधनमस्मदादिभिः पिशितलोचनैः शक्यदर्शनम् । न च तथाऽदृष्टेन तेनानुष्ठानरूपो व्यवहारः सम्भवति । तस्मादतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारैकक्षमः सर्वातिशायी कश्चिदस्ति यदुपज्ञोऽयमर्वाचीनानां तद्विषयो व्यवहार इति ।

अत्रान्यथासिद्धिं मीमांसकः शङ्कते–स्यादेतत्–इति । नित्यत्वेन पुरुषानुप्रवेशाभावात् निर्दोषं स्वतःसिद्धप्रामाण्यं च वेदमेव मूलमवलम्ब्यायं धर्मसंप्रदायोऽस्तु, तन्नित्यत्वासिद्धावपि सांख्यादिमतावलम्बनेन कर्मयोगसिद्धसाक्षात्कारविषयीकृतधर्माधर्माः कपिलादय एव सन्तु मूलमस्य, किमनेन परमेश्वरेणानपेक्षितसमुद्रवालुकाकीटसंख्यादिसर्वविषयज्ञानेनेति ।

तदुत्तरत्वेन परिच्छेदप्रतिपाद्यमर्थं संकलय्याह–उच्यते प्रमायाः–इति । न तावत् स्वतः प्रामाण्यं, प्रमायाः कारणगुणतन्त्रत्वात् । न च वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्यैवानित्यत्वात् । परतन्त्रपुरुषपरतन्त्रतया प्रवाहाविच्छेदलक्षणं नित्यत्वमस्तीति चेत्तदपि नास्ति सर्गप्रलययोः सम्भवेन प्रवाहस्यैव परिच्छेदात् । न च कपिलादिद्वारा सम्प्रदायसिद्धिः, ततः परमेश्वरादन्यस्मिन् कपिलादौ प्रमाणत्वेन विश्रम्भाभावात् । न हि योगबलप्रभाविता भावना प्रमात्मकमेव साक्षात्कारं करोतीति नियमः, ततो नित्यसर्वज्ञसिद्धिरिति ॥ १ ॥

प्रमापारतन्त्र्यं तावदनुमानेनोपपादयति—तथाहि—इति । प्रमात्वं नामौपाधिकसामान्यविशेषः तस्य नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वात्, तदाश्रयो यथार्थानुभवलक्षणो ज्ञानविशेषः प्रमाशब्देन पक्षीक्रियते, ज्ञप्तिपक्षे च विरोधात् । प्रामाण्यशब्देन प्रमाणत्वमेव पक्षीकरिष्यते, सेयं प्रमाऽप्रमासाधारणज्ञानसामान्यहेत्वधिकहेत्वधीना भवति, कार्यत्वे सति ज्ञानविशेषत्वादप्रमावदिति । व्याप्तिद्वयमत्राभिसंहितं—यो यत्कार्यविशेषः स

तत्सामान्यहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनः यथा कलमाङ्कुरः, न ह्यङ्कुरविशेषः कलमाङ्कुरोऽङ्कुरसामान्यभेदो न बीजादेव भवति किन्तु तद्विशेषात् कलमबीजात्, कार्यविशेषश्चेयं प्रमा तस्मात् तथेत्येका सामान्यव्याप्तिः। अपरा च–यो ज्ञानविशेषः स ज्ञानसामान्यातिरिक्तहेतुकः यथाऽप्रमेति विशेषव्याप्तिरिति। ज्ञानं नाम ज्ञानत्वाभिव्यञ्जका विषयप्रमाणा व्यक्तिः तद्विशेषत्वमनुभवादीति॥ अत्र द्रव्यविशेषस्याकाशादेः ज्ञानविशेषस्य चेश्वरप्रमाया नित्यत्वाद्धेत्वपेक्षैव नास्ति, दूरे तत्तत्सामान्यातिरिक्तहेत्वधीनत्वम्। ततश्च तद्विशेषत्वमनैकान्तिकं मा भूदित्युक्तं—कार्यत्वे सति–इति। पक्षीकृतस्यापि कार्यत्वेन विशेषणान्नेश्वरप्रमांशे बाधादयः प्रादुष्षन्ति। अनुमानस्य विपक्षे बाधकं तर्कमाह—यदि–इति। तावन्मात्राधीना ज्ञानसामान्यहेतुमात्राधीनेति। कुत इत्यत आह–अस्ति हीति। यदि तत्र ज्ञानहेतुर्न स्यात् तदा कारणाभावेन कार्यं ज्ञानमपि न स्यादित्याह—अन्यथा–इति। ज्ञानत्वेऽपि–इति। ज्ञानत्वाभ्युपगमेन तद्धेत्वभ्युपगमं सूचयति–एव तर्हि–इति। यदि दोषान्वयादप्रमा स्यात् तर्हि तद्विरोधिनी प्रमा दोषाभावादेव भवेदित्यधिकहेतुरङ्गीकृतः स्यादिति। अस्तु–इति। एवमनित्यस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्ध्यतीति भावः। भवेदपि–इति॥ भावात्मनोऽधिकस्यानङ्गीकारो भवेदपीति। कथमन्यथा–इति। विशेषादर्शनस्यादोषत्वे कथं ततो विशेषादर्शनादप्रमात्मकौ संशयविपर्ययौ स्यातामिति चक्रकोटरादेः शुक्तिकात्वस्य विशेषस्यादर्शने हि तयोरुत्पत्तिरिति। सन्तु तर्ह्यभावा अपि दोषाः ततः किमित्यत्राह–ततः–इति। अभावात्मनो दोषस्याभावो भाव एवेति। कथं स भावः प्रमाहेतुर्नेष्यत इति।

अस्त्वेव प्रत्यक्षे विशेषादर्शनादेरभावस्य दोषत्वं, न तु प्रमाणान्तर इत्याह–स्यादेतत्–इति। शब्दे तावद्भावात्मकदोषाभावे सति स्वत एवातिरिक्तभावानपेक्षाज् ज्ञानकारणादेव शब्दात्प्रमोत्पद्यत इति दृष्टम्। शब्दे तावदेवम्, अनुमानादावपि तथा द्रष्टव्यमिति तावच्छब्दस्यार्थः। न–इति। अनुमाने लिङ्गविषयविपर्यासविरुद्धत्वादीनां भावानां दोषत्वे सत्यपीत्यपि शब्दो भिन्नक्रमः, अवधारणे वा। भावरूपदोषाभावमात्रेण लैङ्गिकज्ञानहेतोर्दृष्टसहचरादृष्टव्यभिचाराल्लिङ्गाद्व्याप्तिलक्षणगुणाभावे प्रमानुत्पत्तेस्तवापीष्टत्वात्। न च व्याप्तिरप्यनुमितिज्ञानमात्रे हेतुर्न प्रमाया इति युक्तं, व्याप्त्यभावेऽपि मैत्रीतनयत्वादेवानुमितिज्ञानोत्पत्तेः। अत्रादिशब्दाभ्यामर्थापत्तिमनुपपद्यमानविपर्यासं च संगृह्णाति। अन्यत्र–इति॥ अनुमानादावतिरिक्तभावापेक्षाऽस्तु मा वा, न हि नस्तत्र निर्भरः, शब्दे तु दोषाभावे सत्यपि न स्वतः प्रमोत्पत्तौ गुणापेक्षाऽस्तीति नः समीहितं वेदप्रामाण्योपयोगादिति। तदेतदनिष्टप्रसङ्गमुद्भाव्य शङ्कितं, तत्समाधिमत्रापि

समीकुर्वन् परिहरति—गुणाभाव इति तुल्यत्वादित्यन्तेन। तर्हि पौरुषेयवाक्ये गुणान्वयव्यतिरेकदर्शनात् तदधीनमस्तु प्रामाण्यमपौरुषेये तु वेदे तदसंभवाद्दोषाभावमात्राधीनं प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह—पौरुषेय-इति। तदेतत्परिहरन् प्रसङ्गं तावदाह-गुणनिवृत्ति-इति। तत्समाधिमाशङ्क्य साम्यापादनेन परिहरति-तस्याः—इति। यदि लोकवचसि दोषनिवृत्तेः प्रामाण्ये हेतुत्वमुपलब्धं तर्हि गुणनिवृत्तेरप्रामाण्यहेतुत्वमपि तत्रैवोपलब्धमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह-लोक-इति। ननु तस्य लोकवचसोऽप्रामाण्ये दोषा एव कारणमनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकत्वात्, गुणनिवृत्तिस्तु विरोधिदोषसंनिधाननान्तरीयकेत्याह—तदप्रामाण्ये इति। तर्हि प्रामाण्यकारणेषु गुणेषु सत्सु तद्विरोधिनां दोषाणां निवृत्तिरप्यवर्जनीयसंनिधिरिति स्यादित्याह-प्रामाण्यं प्रति-इति। यदि गुणानामन्यत्रोपक्षयेण प्रमायामहेतुत्व तर्हि दोषाणामपि तथात्वे नाप्रमायामहेतुत्वं भवेदिति शङ्कोत्तराभ्यामाह—गुणानाम्-इति। ननु प्रामाण्याप्रामाण्ययोरेवं वक्तृगुणदोषाधीनत्वे सति वक्तृविधुरस्य वेदस्योभयोरप्यभावेन प्रामाण्याप्रामाण्ययोरन्यतरस्वभावत्वमपि न स्यादित्याह—निःस्वभावत्वम्-इति। आत्मानम्-इति। अपौरुषेय वेदमातिष्ठमानमिति शेषः, न तु गुणवद्वक्तृत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वतोऽस्मानिति भावः। उक्तमर्थं दृष्टान्तमुखेन विशदयन्नुपसंहरति—तस्मात्-इति। द्वेषरागाभावाविनाभावेऽपीत्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नयोरित्यनेन संबन्धः, न त्वित्यस्य युज्यते इत्यनेन। विशेषाभावादिति द्वेषानुविधायिनो निवृत्तिप्रयत्नाद्रागानुविधायिनः प्रवृत्तिप्रयत्नस्यैतदनुविधायित्वे विशेषाभावादिति। न चात्र द्वेषाभाव एव प्रवृत्तेः कारणमिति युक्तम्, उपेक्षाज्ञानादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। तथा प्रकृते प्रामाण्यविषयेऽपि दोषगुणाभावाविनाभावेऽपि प्रामाण्याप्रामाण्ययोरन्यथासिद्धगुणदोषानुविधाननियमात्तद्धेतुकत्वम्। न त्वप्रमा दोषहेतुका, प्रमा तु सत्यपि गुणानुविधाने दोषाभावहेतुकेति विभागो युक्त इति। नन्वस्तु गुणानुविधान प्रामाण्यस्य तथापि न तद्धेतुकत्वमित्याह—तथापि-इति। वेदानां प्रामाण्यमपौरुषेयत्व च तावत्सिद्ध तेन दोषाभावमात्रेण प्रामाण्य सेत्स्यतीति सिध्यत्येव ततो गुणाभावेऽपि दोषाभावादेव वेदे तत्प्रामाण्य दृष्टमिति व्यभिचारादकारण गुणाः सर्वत्र दोषाभावस्तु कारणमव्यभिचारादिति। न-इति। न तावदद्यापि वेदानामपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यमिति सिद्धं येन तत्र गुणव्यभिचारो निर्दिश्यते। लोकाधीननिर्णयो हि वेदः, लोके चाव्यभिचाराद् गुणः प्रामाण्यहेतुरिति स्थितम्, तत्र यदि वेदस्यापौरुषेयत्वमाश्रित्य दोषाभावात् प्रामाण्यमुच्येत तदा गुणाभावादप्रामाण्यमपि वक्तुं शक्यत इति। स्वतः—इति। न तावद्वेदानां

प्रामाण्यमपेतदोषवक्तृत्वेनानुमीयते, स्वतो बोधजनकत्वेन निश्चिते प्रामाण्ये हेत्वन्तरादप्रामाण्यशङ्कायां तन्निराकरणमात्रमप्रामाण्यकारणदोषाभावावधारणेन क्रियते। तदाहुः—तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते" (श्लो. वा.) इति। ततो नेदमपेतवक्तृदोषत्वं सप्रतिसाधनीकर्त्तुं युक्तमिति। न-इति। दोषाभावे तद्दोषनिबन्धनाप्रामाण्यशङ्कानिवृत्तावपि प्रामाण्यहेतुगुणनिवृत्तिनिबन्धनायास्तस्याः स्वस्थत्वात्। न हि स्वतः प्रामाण्यनिश्चय इत्यग्रे निवेदयिष्याम इति भावः। तस्याः—इति। न तावद्दोषसंसर्गमन्तरेण केवलाया गुणनिवृत्तेरप्रामाण्यहेतुत्वं लोके दृष्टं, न चापौरुषेये दोषः संभवति। तेन गुणनिवृत्तिमात्रेण नाप्रामाण्यशङ्केति। दोषनिवृत्तेरपि इति। गुणसहिताया एव दोषव्यावृत्तेः प्रामाण्यहेतुत्व लोके दृष्टमिति न दोषनिवृत्तिमात्रेणाप्रामाण्यशङ्का निवर्त्तत इति।

यच्च ज्ञानानां स्वरूपात्स्वग्राहकाद्वा प्रामाण्यं ज्ञायते नान्यस्माद् गुणसंवादादिज्ञानादिति स्वतःप्रामाण्यमुक्तं परैस्तदपि निराकुर्वन्नुत्पत्तिवज् ज्ञप्तिरपि परत इत्याह-एवम्-इति। स्वविषयनान्तरीयस्यार्थक्रियादेः कारणगुणस्य वा विज्ञानान्निश्चितप्रामाण्यैः प्रवर्तकज्ञानैः सह सजातीयत्वानुसंधानमभ्यासदशापत्तिः, तद्दशापन्नानां ज्ञानानामन्तरेणाप्यर्थक्रियादिविज्ञानं तज्जातीयतानुसन्धानादेव प्रामाण्यं निश्चीयते, तेन तत्र सांशयिकत्वमसिद्धं भवेदित्यत उक्तम्-अनभ्यासदशायाम्-इति। न च व्यभिचारव्यावर्त्तनायैव हेतोर्विशेषणं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वादित्युक्तायसिद्धिपरिहारार्थमपि दृष्टत्वादिति। तज्जातीयत्वाननुसंधानदशायां हि जाते ज्ञानेऽपि निश्चितेऽपि तत्स्वरूपे प्रामाण्यं प्रति संशेरते ज्ञातारः किमिदं प्रमाणमप्रमाणं वेति। तस्माज् ज्ञानस्वरूपाद् ग्राहकाद्वा न प्रामाण्यनिश्चयः, किन्तु परतोऽर्थक्रियादिविज्ञानाद् यथैवाप्रमाण्यनिश्चयः परतो विसंवादादेरिति सांशयिकत्वात्संशयत्वादित्यर्थः। साध्यविपर्ययाङ्गीकारेऽनिष्टप्रसङ्गमाह-यदि-इति। यथा हि निश्चिते ज्ञानस्वरूपे संशयो नास्ति ज्ञानमिदं न वेति तद्वत्प्रामाण्येऽपि संशयः कदाचिन्न स्यात् तस्यापि निश्चयात्, निश्चितेऽपि विषये संशयस्यानुत्थानादिति। ननु निश्चितेऽपि प्रामाण्ये ज्ञानत्वादेः प्रमाणाप्रमाणसाधारणधर्मस्य संशयः स्यादित्यत्राह—न हि-इति। असत्येव च साधकबाधकप्रमाणाभावे समानधर्मादेः संशयहेतुत्वे को दोषस्तत्राह-तथा सति-इति। विशेषदर्शनोत्तरकालेऽपि समानधर्मादिदर्शनस्य संशयहेतोः सत्त्वादिति। अथ-इति। ज्ञानेन सह गृह्यमाणेऽपि प्रामाण्ये प्रमाणज्ञानेष्विवाप्रमाणज्ञानेष्वपि प्रामाण्यदर्शनादिदं प्रमाणज्ञानमिदं त्वप्रमाणमिति नियामकविशेषादर्शनाच्च संशयोपपत्तिरिति

भेदतद्विशेषोपलम्भे संशयस्यानुत्पत्तेः प्रामाण्यसंशयवादिनापि तदनुपलब्धिरवश्यं वक्तव्येति मन्वानो विकल्प्य दूषयति—तत्किम्-इति। धर्मिण एव—इति। उपलब्धे हि धर्मिणि धर्मविषयः संशयो न त्वनुपलब्ध इति। अत्रायं संक्षेपः—गृह्यमाणं ज्ञानं यद्यप्रमाणविलक्षणं न गृह्येत ततः प्रामाण्यमेव न गृहीतं स्यात्, अथ तथा गृह्येत ततो न कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयः स्यादिति। एवं स्वपक्षसाधनमभिधायेदानीं स्वतःप्रामाण्यं ज्ञायत इत्यत्र परोक्तं प्रमाणं दूषयितुमनुभाषते-यदपि-इति। समर्थसंगतार्थाप्रयोजनाविसंवादिनीति यावत्। यदाह भाष्यकारः-"सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेन संबन्धः" इति। तदेतत्प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रवर्तकविज्ञानस्य प्रामाण्यमन्तरेणानुपपद्यमानं तदाक्षिपति। तस्यापि प्रवृत्तेः प्रामाण्यसंशयादप्युपपत्तिमाशङ्कयोक्तं—प्रचुर-इति। संशयेन हि कदाचित् क्वचित्प्रवृत्तिः स्यात्, न तु प्रचुरेति। ननु ततः प्रामाण्यनिश्चयोऽस्तु स्वत एवेति कुत इत्यत्रोक्तं-झटिति-इति। प्रमाणान्तरानपेक्षमेव ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं भवन्ती तादृशी प्रवृत्तिः स्वतःप्रामाण्यनिश्चयं गमयति। ततश्च परतस्त्वानुमानं बाधप्रतिरोधयोरन्यतरदोषकलुषितमिति भावः। दूषयति—तदपि-इति। तामेवान्यथैवोपपत्तिमाह—झटिति-इति। न तु तत्रैवोपयोगः प्रामाण्यग्रहस्येति दर्शयंस्तत्कारणपरम्परां दर्शयति-इच्छा च-इति। दृष्टार्थेषूपयोगाभावेऽप्यदृष्टार्थेषु ज्योतिष्टोमादिषु प्रागेव प्रवृत्तेः प्रामाण्यनिश्चयोपयोगमाशङ्कयाह—ततः समर्थ-इति। यतः प्रामाण्यग्रहस्य न प्रवृत्तिं प्रत्युपयोग इति। कथं प्रमाणादप्यगृहीतप्रामाण्यात्समर्था प्रवृत्तिरित्यत्राह—तद्ग्रहण-इति। प्रवर्त्तकविज्ञानप्रामाण्यग्रहणावश्यंभावेऽपि विशिष्टप्रवृत्तेर्न तद्ग्राहकादेव तद्धर्मप्रामाण्यग्रह इत्येद् दृष्टान्तेनोपपादयति-न हि-इति। न हि पिपासाशमनशक्तमिति विशिष्टा प्रवृत्तिः पाथःस्वरूपग्राहकात्प्रत्यक्षादेव तच्छक्तिग्रहमपेक्षते, साहित्यलिङ्गेनापि तद्ग्रहोपपत्तेः। तथा प्रवर्तकविज्ञानस्वरूपग्राहिणः प्रमाणादन्येनापि तज्जातीयत्वादिना लिङ्गेन तत्प्रामाण्यानुमानमविरुद्धमिति।

स्यादेतत्-इति। सर्वमिदं प्रवृत्त्यादिकमिति। न-इति। मा भूदनवस्थादुःस्थत्वात् परतः प्रामाण्यग्रहः, तथापि न स्वतस्त्वसिद्धिः प्रामाण्याग्रहेऽप्यर्थग्रहोपपत्तेरर्थसंदेहेऽपि च प्रवृत्त्युपपत्तेरिति। ननु प्रामाण्ये कदाचिज् ज्ञातव्ये भवत्येवानवस्थेत्याशङ्कय न तावत्फलज्ञानमाश्रित्येयं प्रसज्यते इत्याह—न च-इति। यथा ह्यर्थे गृह्यमाणे न तद्विषयज्ञानप्रामाण्यग्रहापेक्षा, तथा प्रवर्तकविज्ञानप्रामाण्ये गृह्यमाणेऽपि न तद्ग्राहिणो गुणसंवादिविज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहापेक्षा। तेन यदा कदाचित् केनचित् प्रामाण्यं जिज्ञास्येत तदा तदन्येनागृहीतप्रामाण्येनैव गृह्यत इति नानवस्थेति। अवश्यं ज्ञेयत्वाभ्युपगमे दोषमाह-अन्यथा-इति। न तावन्मीमांसकस्यापि

ज्ञानं स्वयमेव प्रामाण्य गृह्णाति स्वस्यैवाग्रहणात्। अतः स्वग्राहिणा ज्ञाततालक्षणफलाद्यनुपपत्तिरूपात्प्रमाणाद् गृह्यत इति वक्तव्यं, तत्र चार्थापत्तिप्रामाण्यविषयविज्ञानस्याप्यर्थान्तरेण प्रामाण्य ग्रहीतव्यम्, एवं तस्य तस्यापोत्यनवस्था प्रसज्यत इति। ननु मा भूत्फलज्ञानप्रामाण्यस्यास्यावश्यं ज्ञेयत्वं, मा च भूत् तत्रानवस्था, तथापि प्रमासाधनमाश्रित्यानवस्था प्रसज्यत इत्याह—लिङ्गम्—इति। प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वा प्रामाण्यलिङ्गं निश्चितमेव सत्प्रवर्तकज्ञानस्य प्रामाण्यं निश्चाययति। लिङ्गनिश्चयश्च तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाद्वेति अवश्य तद्पि लिङ्गान्तरेण निश्चितेन निश्चेयं, तन्निश्चयश्च तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयादिति। लिङ्गज्ञानप्रामाण्यं निश्चेतुमेव परम्परा व्यवतिष्ठते इत्यत्रापि प्रामाण्यस्यावश्यंज्ञेयत्वानभ्युपगमेन सुगमः परिहार इति मन्वानः परस्यापि समानमेतदित्याह-तत्किम्-इति। निश्चित एवानुपपद्यमानोऽपि स्वोपपादकमाक्षिपति। तन्निश्चयश्च तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयात्सोऽप्यनुपपद्यमानार्थान्तरनिश्चयादिति दुस्तराऽनवस्थेति। प्रत्यक्षेणेत्यादिशङ्का तदुत्तरं च सुगमम्। लिङ्गज्ञानस्य-इति। सत्तामात्रावस्थितेन चक्षुरादिना जातेऽपि लिङ्गज्ञाने तत्प्रामाण्यानिश्चये कथ लिङ्गनिश्चयः, प्रामाण्यनिश्चयश्च लैङ्गिक एवेत्यनवस्था सुस्थेति। तदन्यत्रापि तुल्यमित्याह—अनुपपद्यमान-इति। न हि—इति। अनुपपद्यमानग्राहकं च प्रत्यक्षमिति शेषः। तदन्यत्रापि तुल्यं लिङ्गग्राहकस्यापि तुल्य प्रत्यक्षत्वादित्याह-तुल्यम्-इति। तथापि-इति। सत्तामात्रेण प्रत्यक्षस्य निश्चायकत्वेऽपि तस्य तदाभासादविवेचितत्वात्तदवगत प्रामाण्यलिङ्ग कदाचिदाभासः स्यात्। अतस्तत्प्रामाण्यं ज्ञेयमिति। तदप्यनुपपद्यमानग्राहिणोऽपि प्रत्यक्षस्य तुल्यमित्याह-अनुपपद्यमानम्-इति। सोऽपि-इति। अनुपपद्यमानाभासोऽपि-इति। लिङ्गाभासोऽप्येवमित्याह-लिङ्गेऽपि-इति। यदि लिङ्गाभासेनापि प्रामाण्यानुमानं तर्हि तदनुमितप्रामाण्यज्ञानस्याप्यप्रामाण्यशङ्का निवृत्तेति व्यर्थः प्रामाण्यानुमानप्रयास इत्याह-तर्हि-इति। अर्थापत्तिवादिनोऽपि तुल्यमेतदित्याह-एतदपि-इति। ननु यदन्तरेण हि यन्नोपपद्यते न तत्तदन्तरेणापि भवतीति संभवतीति। तस्मादनुपपद्यमानस्याभासत्वं न संभवतीत्याह-अनुपपद्यमानः-इति। तर्हि तदविनाभूतस्य तेन विनापि भावासंभवात् लिङ्गाभासोऽपि न संभवतीत्याह-लिङ्गेऽपि-इति। अत्रान्तरे पार्श्वस्थः पृच्छति—कः पुनः-इति। योऽसौ युवाभ्यामुच्यते नाभासः स्यादिति कोऽसावर्थ इति। उत्तरं-यदनुपलम्भे-इति। यस्य तदितरव्यावर्तकधर्मविशिष्टस्य वस्तुनोऽनुपलम्भे भ्रान्तिर्भवति यादृशस्योपलम्भे चासौ न भवति सोऽर्थः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यादिति। अनाभासस्योपलक्षणान्तरमाह—बाधकं-इति।

तदितरव्यावर्तकधर्मानुपलम्भोपलम्भाभ्यां हि ज्ञानयोर्बाध्यबाधकव्यवस्थेति। यद्वा, यादृशस्योपलम्भे बाधकं व्यवतिष्ठते नातः परं भवति सोऽप्यर्थ इति। अन्यथेत्यस्य विवरणं तथाभूतस्यापि व्यभिचार इति। सापि बाधकव्यवस्थापि न स्यात्। न ह्युभयोरविशिष्टायां व्यभिचारशङ्कायामेकं बाधकमितरद् बाध्यमिति व्यवस्था सिध्येदिति। सापि मा भूत् का नो हानिरित्याह—मा भूत् इति। भवितव्यम् इति। बाधकज्ञानविषयस्तत्त्वं, बाध्यज्ञानविषयश्चातत्त्वमिति हि तत्त्वातत्त्वव्यवस्था, ततो बाध्यबाधकव्यवस्थाभावेन तत्त्वातत्त्वाविभागोऽपि न स्यादिति मा भूद्विभागोऽपीत्यत्राह—अन्यथा—इति। मा भूदित्यस्यापि निर्णयस्य तत्त्वाभावेन व्याघातादिति यादृशोपलम्भ इत्यादिनोक्तमेवार्थमुपपादयन्नाह—कः हि-इति। तथाभावे वा—इति। नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भे वेति।

अथ पूर्वपक्षैकदेश्याह—स्यादेतत् इति। अस्तु परतःप्रामाण्यं प्रमाणानां, तथापि वेदानां वक्तृगुणज्ञानादिनिरपेक्षमेव प्रामाण्यं सिध्यति, नित्यत्वेन तदनपेक्षत्वात् महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यसिद्धेः, ततः प्रमायाः पारतन्त्र्येऽपि नेश्वरसिद्धिरिति भावः। न—इति। नित्यत्वस्य तदधीनानपेक्षत्वस्य चासिद्धिः। यद्वा, नित्यत्वस्य परिग्रहस्य च यद्यपि सिद्धः परिग्रहस्तथापि नित्यत्वे वेदस्य निर्मूलतया असत्कल्प एवेति भावः। नित्यत्वासिद्धिमाह—न हि—इति। वर्णानामेवानित्यत्वे कुतस्तत्समूहात्मकस्य पदस्य नित्यत्वं, कुततरां तत्समूहात्मनो वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहात्मनां वेदानामिति तावच्छब्दस्यार्थः। कथं वर्णानामनित्यत्वमित्यत आह—तथा हि—इति। विशेषतः सामान्यतश्च शब्दानां ध्वंसरूपमनित्यत्वं श्रोत्रप्रत्यक्षेणानुभूयत इति। नन्वयं शब्दानुपलम्भ एव, स च ध्वंसं विनाप्युत्पत्स्यत इत्यत आह—न हि इति। अमूर्तत्वस्य निष्क्रियत्वव्याप्तेरिति। अमूर्तत्वादेव शब्दस्येन्द्रियसंबन्धविच्छेदलक्षणमावरणमपि घटादेरिव न घटत इत्याह—नापि—इति। नापि सत्येवेन्द्रियसंबन्धे श्रोतुरनवधानादनुपलब्धिरिन्द्रियदोषाद्वा संभवतीत्याह—नाप्यनवहितः—इति। नन्वदुष्टेऽपि श्रोत्रेन्द्रिये प्रतिशब्दं तत्सहकारिणां भेदाच्छब्दान्तरोपलम्भेऽप्यनुपलम्भः शब्दान्तरस्योपपद्यते, तेन न तदनुपलम्भः सहकार्यन्तराभावादित्यत आह—नापि सहकारि—इति। शब्दोपलम्भं प्रत्यन्वयव्यतिरेकवतः सहकारिणः प्रत्यक्षेणासिद्धिरिति। तस्यातीन्द्रियत्वादनुपलब्धिरित्यत आह—नापि—इति। श्रुतस्य शब्दस्याभावेनैवोत्तरकालमनुपलम्भोपपत्त्यर्थं सहकारिकल्पनायां प्रमाणाभावादिति। तथापि तावत्कल्पने ध्वस्तेऽपि घटेऽनुपलम्भः सहकारिविरहादिति स्यादित्याह—अन्यथा—इति। ननु घटादौ न

तत्कल्पनमनित्यत्वात्, तस्मान्नित्यस्य शब्दस्यानुपलम्भः सहकारिविरहनिबन्धन एवेति तत्कल्पना युक्तेत्यत्राह-न च शब्दस्य—इति।

ये तु नैयायिकैकदेशिनः शब्दध्वंसस्य प्रत्यक्षत्वं नेच्छन्ति तान्प्रति तत्रानुमानमभिदध्महे इत्याह-ये तु-इति। आद्यादिशब्दप्रध्वंसस्यावच्छेदायोक्तं—विवादाध्यासितः-इति। ऐन्द्रियकाभावत्वात्-इति। ऐन्द्रियकस्य प्रतियोगिनः प्रध्वंसाभावत्वादित्यर्थः। तथाच न साध्याविशिष्टत्वं, नापि परमाणुवर्तिना घटरूपाभावेन व्यभिचार इति। एकदेशी शङ्कते-नैवमेवम्-इति। अभावस्य तावदिन्द्रियेण संयुक्तादिविशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः, न चायं श्रोत्रेण तदाश्रयस्य शब्दप्रध्वंसस्यास्ति, न चासंयुक्तमिन्द्रियेण गृह्यते, अतीन्द्रियाकाशाश्रयश्च शब्दप्रध्वंसस्ततोऽपि नेन्द्रियेण गृह्यत इति। तदेतद्विकल्प्य दूषयति-न-इति। इद हृदयम्प्युपाध्युद्भावनं स्यात् ऐन्द्रियकत्वाभावत्वस्यैन्द्रियकत्वेन न स्वाभाविकः संबन्धः घटाद्यभावे त्वैन्द्रियकत्वस्येन्द्रियसंनिकर्षेन्द्रियकाधारत्वयोरन्यतरप्रयुक्तत्वादिति। यद्वा, इन्द्रियग्राह्यत्वस्येन्द्रियसन्निकर्षः ऐन्द्रियकाधारत्वं वा व्यापकं घटाभावादिषु दृष्टं, तच्च शब्दप्रध्वंसान्निवर्त्तत इति। न तस्यैन्द्रियकत्वम्-इति। सत्प्रतिपक्षत्वम्-इति। तत्र न तावदुपाध्युद्भावनपक्षः संभवतीत्याह-न प्रथमः—इति। इन्द्रियसंनिकर्षस्य तावदनुपाधिकत्वमाह-स्वरूप-इति। शब्दप्रध्वंसस्येन्द्रियग्रहणं प्रति स्वरूपयोग्यता तत्र साध्यते, सा च यावत्स्वरूपभाविनीति न तां प्रत्यागन्तुकस्य सहकारियोग्यतारूपस्येन्द्रियसन्निकर्षस्योपाधित्वं साध्यव्यापकत्वाभावादिति। ऐन्द्रियकाधारत्वस्याप्यनुपाधित्वमाह-नापि-इति। तत्र मानसप्रत्यक्षात्माधाराणां धर्माधर्मसंस्काराणां प्रध्वंसस्य मानसत्वप्रसङ्गः। इन्द्रियसन्निकर्षस्योपाधित्वेऽपि मनसंयुक्तात्मविशेषणत्वेन धर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गो द्रष्टव्य इति भावः अत एव-इति। यत इन्द्रियसन्निकृष्टत्वैन्द्रियकाधारत्वयोर्द्वयोरपि धर्माद्यभावे व्यभिचार इति। नापि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह—नापि द्वितीयः—इति। द्वयोरुपाधित्वस्य व्यभिचारदूषितत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमपि निरस्तमेवेति भावः। तत्र प्रथमस्येन्द्रियासंन्निकृष्टत्वस्य स्वरूपासिद्धेरपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह—प्रथमस्य-इति। असिद्धिमेवाह-अस्ति हि-इति स्वाभाविकः संयोगसमवायादिसंबन्धान्तरनिरपेक्ष इति। ननु यदि श्रोत्रविशेषणतया शब्दाभावोऽपि गृह्येत ततः शब्दाभावविशिष्टत्वेन श्रोत्रं गृहीतव्यं, न चैतत्संभवति श्रोत्रस्यातीन्द्रियत्वादित्याह—विशेष्यस्य-इति विशिष्टज्ञानविषयत्वाभावे को दोषस्तत्राह—तथा-इति। न हि स्वजन्यविशिष्टज्ञानविषयत्वेन विशेष्यमनवच्छिन्दतो विशेषणत्वं नाम विशेष्याववच्छेदकस्यैव विशेषणत्वादिति भावः। न-इति। तथा विशेष्यमवच्छे

विशेषणस्य फलं, न तु विशेषणत्वमिति। कुत इत्यत आह—आत्माश्र य-इति। कथमित्यत्राह—विशेषणभावेन-इति। विशेषणभावो हि सन्निकर्षः समवायाभावयोर्ग्रहणहेतुः।

तत्र यदि विशेष्यस्थापनमेव विशेषणत्वं तदा विशेषणभावेन तयोर्ग्रहणं, विशेषणभावश्च तथाग्रहणमेवेत्यात्माश्रयत्वं, दृष्टान्तार्थं समवायोपसंग्रहणमिति। ततश्चैवमङ्गीकार्यमित्याह-तस्मात्-इति। अस्त्वेवं संबन्धः, विशेषणता तु कथं तयोः सिध्येत् संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्तस्या इत्यत्राह—सैव इति। तदुपश्लिष्टस्वभावतैव नीलोत्पलादिष्वपि विशेषणता, तस्या एव विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतारूपत्वाद्योग्यैव विशेषणमिति भावः। सा च योग्यतात्र शब्दप्रध्वंसे दुर्वारा प्रतियोगिनः शब्दस्याधिकरणेनाकाशेन संबन्धान्तरमन्तरेणैव शब्दाभावस्योपश्लिष्टत्वादित्याह—सा चात्र-इति। नन्वस्ति योग्यतैव विशेषणत्वं, विशेष्यव्यवस्थापनं च तत्फलं, तथापि यद्यस्ति शब्दाभावस्य स्वभावत उपश्लेषादाकाशं प्रति विशेषणता, तर्हि तया विशेष्यस्थापनेन प्रतीतिरुत्पादयितव्या भूतलादिविशेषणे घटाभावादौ तथादर्शनात्। न च तत्संभवति विशेष्यस्याकाशस्यातीन्द्रियत्वादित्याशयेनाह-तथापि-इति। न-इति। विशेष्यग्रहणयोग्यताप्रयुक्त तत्र तु विशेषणत्वमात्रप्रयुक्तायां व्याप्तौ बाधकमाह (१)-अन्यथा—इति। यथा रूपादौ विशेषणे गृह्यमाणे द्रव्यमपि तद्विशिष्टं गृह्यते तथा गन्धादावपि स्यात्, तत्रापि सन्निकर्षस्य विशेषणत्वस्य चाविशेषात्। न हि तदस्ति विशेष्यस्यायोग्यत्वात्। तत्र-इति। नन्वस्तु विशेषणतया ग्रहणं, तथापि अघटं भूतलमित्यादाविन्द्रियसंबद्धविशेषणतयैवाभावस्य ग्रहणं दृष्टं, न तु क्वचिदिन्द्रियविशेषणतया, सा चेन्द्रियसंबद्धविशेषणता ततः शब्दाभावान्निवर्तमाना स्वव्याप्यमिन्द्रियग्राह्यत्वमप्युपादायैव निवर्तत इति व्यापकानुपलब्धिरेव तस्यानैन्द्रियकत्वे प्रमाणमित्याह-तथापि-इति। न-इति। यो हीन्द्रियेण साक्षात्संबद्धुमयोग्यस्तत्संबन्धिनार्थान्तरेण संबध्यते तद्विषय एवायं प्रतिबन्धः, न त्विन्द्रियग्राह्याभावमात्रविषय इति। क्वचिद् व्यवधानदर्शनादन्यत्रापि तथाभ्युपगमेऽनिष्टमाह-अन्यथा-इति। तदेवमिन्द्रियसंनिकृष्टत्वस्यासिद्ध्युद्भावनेन प्रतिपक्षत्वं निराकृतम्, इदानीमतीन्द्रियाधारत्वस्य निराचष्टे—नापि-इति। शब्दादिभिर्व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तम्—अभावत्वे सति-इति। कुत इत्यत आह-योग्यता-इति। परमाणुगतद्व्यणुकप्रध्वंसादेः सपक्षत्वाभिमतस्य नातीन्द्रियाधारत्वादतीन्द्रियत्वं, किन्तु स्वरूपयोग्यताविरहात्। ततो व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति। नन्वस्तु योग्यताविरह एव प्रयोजकः, स त्वतीन्द्रियाधारतैवाभावस्येत्यत्राह-न च-इति। नन्वापद्यतामैन्द्रियकाधारतैव योग्यतेत्यत्राह-न चैवम्-इति। ऐन्द्रियकात्माधारो हि

धर्मादिप्रध्वंस इति। इत्याधारत्वम्-इति। ततश्च न धर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिरदृश्यप्रतियोगित्वात्, नापि शब्दाभावस्यातीन्द्रियाधारत्वात्तस्येति। न-इति। न ह्याधारेणापि निरूपणीय इति। कथं तर्ह्यभ्युपगम इत्यत्राह-प्रतियोगि-इति। आधारनिरूप्यत्वेऽनिष्टमाह-अन्यथा-इति। किमिति न स्यादत आह-तत्र-इति। तयोर्यदि भूतलमाधारोऽभावनिरूपणे प्रत्यक्षतयोपयुज्यते घटोऽपि तथा स्यात् आधारत्वाविशेषात्। तथा च परोक्षे घटे इह घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यादिति भावः। अथ-इति। प्रकारभेदं सूचयन्नार्थस्य शब्दप्रतियोगिनः संसर्गस्य निरूपणाय घटस्योपयोगः। तच्च स्मर्यमाणेनापि तेन सिध्यतीति भावः। तदेतद् भूतलस्यापि तुल्यमित्याह भूतलस्य-इति। विवक्षितमन्यथोपयोगं प्रश्नपूर्वकमाविष्करोति—कथम्-इति। न तावत्प्रतियोगिनिरूपणे तयोः प्रत्यक्षत्वोपयोग इत्याह—तत्र-इति। प्रतियोगिनः संसर्गस्य तावन्निरूपणं स्मरणलक्षणं तदानीमनुभवस्यासंभवात्, स्मरणं चाप्रत्यक्षेणापि तन्निरूपकेण संसर्गिणा भवतीति न भूतलघटयोरन्यतरस्यापि प्रत्यक्षत्वेन प्रतियोगिनिरूपणोपयोगः किमुतोभयोरिति। अभावसंनिकर्षार्थत्वेऽपि भूतलस्य न प्रत्यक्षत्वेनोपयोग इति दर्शयिष्यन् संनिकर्षं तावदाह—सन्निकर्षस्तु-इति। न तावदिन्द्रियेण साक्षात्संनिकर्षः संयोगः समवायो वाऽभावस्यास्ति। येन भूतलेन विशेषणविशेष्यभावेन सन्निकर्षोऽस्ति तेनापि यदीन्द्रियं न संनिकृष्येत तदाऽव्यवहितस्यापि संबन्धाभावात्कथमिव तमभावं गमयेदिति। ननु सन्निकर्षार्थत्वेऽपि भूतलस्य प्रत्यक्षत्वेनोपयोगः अनुपलब्धस्यानुपलभ्यमानस्य चेन्द्रियसन्निकर्षाभावादित्यत आह—न च-इति। इन्द्रियसंनिकर्षादुपलम्भ उपलम्भादिन्द्रियसन्निकर्ष इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गादिति।

यदि भूतलसंनिकर्ष एवोपयुज्यते न तु तदुपलम्भः, कथं तर्हि इह भूतले घटो नास्तीति भूतलोपलम्भेनैवाभावोपलम्भ इतीमामाशङ्कां निराकुर्वन्नुपसंहरति—तस्मात्-इति। तर्हि शब्दाभावेऽप्युभयार्थमेवाधिकरणमपेक्षणीयं, न च तत्संभवतीत्यप्रत्यक्षत्वमेव तस्येत्यत्राह—प्रकृते तु-इति। तस्य प्रतियोगिनः शब्दस्येति। अथेदानीमैन्द्रियकानुमानस्यानुग्राहकं तर्कमाह-न चेदेवम्-इति। न चेच्छब्दाभावः श्रोत्रेण गृह्यते ततः कारणाभावादेषा प्रतीतिर्न स्यादिति। नन्वस्त्वनुमानादियं प्रतीतिरित्याह—अनुमानात्-इति। नास्तीदानीं शब्दः अनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमाने तावदाश्रयासिद्धो हेतुः शब्दस्याश्रयत्वानुपपत्तेरिति। तर्हि सन्तमेव शब्दं पक्षयित्वा तस्य कृतकत्वेनानित्यत्वं साधयाम इत्यत्राह-अनित्यत्व-इति। तत्र हि शब्दः कदाचित् प्रध्वंसिष्यत इत्येतावदेव सिध्येत् न त्विदानीं

नास्तीति। तर्हीदानीं निःशब्दमाकाशं तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वाद्यथा घटवत्तयाऽनुपलभ्यमानं भूतलं विघटमित्यनुमानं भविष्यतीत्यत आह — आकाशस्य-इति। शब्दसम्भवकालेऽप्याकाशस्यातीन्द्रियत्वेन तद्वत्तयाऽनुपलम्भात्। यद्वा, आद्यादिशब्दानां सतामेवानुपलम्भादिति भावः। कालेऽपि पक्षे पूर्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वमित्याह—एवम्-इति। अनुमानान्तरमाशङ्क्य निराकरोति अहमिदानीम्-इति। व्याहतिं तावद्विभजते-बधिरः-इति। साध्यवैकल्यं विभजते—तस्यापि-इति।

ननु यदि बधिरेणानुपलभ्यमानः शब्दस्तच्छ्रोत्रप्रदेशे भवेत् ततोऽयं व्यर्थः स्यात्। न च व्यर्थस्योत्पत्तिः संभवति, भोक्तृणामुपभोगायैव तत्तददृष्टवशात्सर्वस्योत्पत्तेः। तस्मान्नास्ति तत्र शब्द इत्याह—अनुपभोग्यस्य इति। न इति। अनुपभोग्यानामेवाद्यादिशब्दानामुत्पाददर्शनादनुपभोग्यत्वस्यानुत्पादेन व्याप्तिरिति। नन्वाद्यादिशब्दानामनुपभोग्यानामपि न वैयर्थ्यं शब्दान्तरारम्भोपयोगात्, अन्त्यस्य तु प्रयोगान्तराभावादानर्थक्यमेव स्यादित्याह तेषाम्-इति। न-इति। बधिरश्रवणसमवेतस्यापि शब्दस्यान्त्यत्वासिद्धेः शब्दान्तरारम्भेणैवोपयोगः सिद्ध्यतीति। किं चास्मदादिभिरनुपलम्भात् प्रयोजनस्याभावो न निश्चेतुं शक्योऽयोग्यत्वेनाप्युपपत्तेरित्याह— सर्वेषाम्-इति। यथा हि सुषुप्तावस्थायामस्मदादिभिरनाकलितप्रयोजनयोरेव श्वासप्रश्वासयोरुत्पादस्तथा बधिरकर्णगतस्यापि शब्दस्य भविष्यतीति उक्तमेवोपपादयति-आरम्भे हि-इति। यदि तु प्रयोजनानुपलम्भमात्रेणारम्भो निवर्तेत तदा बधिरस्य कर्णशष्कुल्या नभसोऽवच्छेदोत्पाद एव न स्यात् बधिरस्य तेनावच्छेदेनानुपयोगात् इत्याह-तथा सति-इति। तदेवं बधिरकर्णस्य निःशब्दत्वे प्रमाणं नास्तीत्युक्त्वा, सशब्दत्व एव प्रमाणमस्तीत्याह-विवाद-इति। यदा शब्दसंतानः प्रतीयते योग्ये च देशेऽनावृतकर्णविवरो बधिरस्तिष्ठति, तदा तत्कर्णो न शब्दवानिति परेणोच्यते तस्मिन्विवादकाल इति। तदेवम् 'अहमिदानीं निःशब्दः श्रोत्रवान्' इति प्रयोगो दूषितः।

अथैकदेशी प्रयोगान्तरमाह-निःशब्दाः-इति। सशब्दानामपि वीणादीनामुपलभ्यमानत्वाद् व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्त-तदनुपलम्भेऽपि इति। शब्दानुपलम्भेऽपीत्यर्थः। तथापि धर्माद्यनुपलम्भेषूपलभ्यमानेनात्मना व्यभिचारो मा भूदित्युक्तं-तदेकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वे सति-इति। तेन तद्विशेषणेन सह यदेकं ज्ञानं विशिष्टज्ञानमिति यावत्, संसर्गस्तद्विषयत्वं तद्योग्यत्वे सतीति। विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह-न-इति। अयोग्यत्वमेवाह-शब्दस्य-इति। ननु सुरभि चन्दनमित्यादिषु भिन्नेन्द्रियग्राह्ययोरपि विशिष्टज्ञानविषयत्वं वक्ष्यति। सत्यं, तत्र गुणगुणिभावं यदृच्छया वक्ष्यतीति। ननु परमार्थतस्तदभावेऽपि मधुरस्वरा वीणेति लौकिकानामभिमानस्तावद् दृश्यते, तन्मात्रादेव

सिद्धं तदेकज्ञानयोग्यत्वं हेतोर्विशेषणं भविष्यतीत्याह-अभिमान-इति। अस्तु तथा नाम विशेषणत्वं, तथापि शब्दस्य वीणाद्याश्रयत्वेन तत्प्रध्वंसस्याप्येतद्देशत्वान्निःशब्दा वीणादय इति प्रतिज्ञा बाधितविषया स्यादित्याशयेनाह-तथापि-इति। ननु वीणादिषु शब्दस्यात्यन्ताभावः साध्यते, न तस्य प्रध्वंसवत् प्रतियोगिदेशत्वम्। यदि तु स देशः प्रतियोगिनोऽपि कदाचित्स्यात् ततस्तत्रात्यन्ताभाव इति व्याहन्येतेत्यत्राह—अत्यन्ताभावस्य इति। तदेदानीं शब्दो नास्तीति नियतकालतया शब्दाभावप्रतीतिर्न स्यात्, अत्यन्ताभावस्य सर्वदा सत्त्वात्सिद्धसाधनता च तदा स्यादिति भावः।

स्यादेतत्-इति। भेर्याद्यवच्छिन्ने ह्याकाशे शब्दः समवैति विभुकार्याणामसमवायिकारणदेशानुरोधित्वात्, तेन शब्दवत् आकाशदेशस्योपाधिषु विधीयमानो निषिध्यमानोऽपि शब्दस्तदुपहित आकाश एव विहितो निषिद्धोऽपि भवति। यथा शरीरावयवे विधीयमाना निषिध्यमाना वा सुखादयस्तदुपहित आत्मनि तथात्वं लभन्ते, तस्माद् भेर्यादिषु निरूप्यमाणः शब्दध्वंस आकाश एव निरूपितो भवतीति। न-इति। नहि तत्र शरीरे निषिध्यमानानां सुखादीनामर्थादात्मनि निषेधः सिध्यति उपहितस्यात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तदाश्रयस्य सुखाद्यभावस्य प्रत्यक्षतोपपत्तेः, न चेयं विधा शब्दप्रध्वंसे संभवतीति। उपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वेन तदाश्रयस्य शब्दप्रध्वंसस्याप्यप्रत्यक्षत्वादिति। ननूपहितस्याप्रत्यक्षत्वेऽप्युपाधयस्तावद् भेर्यादयः प्रत्यक्षाः, ततस्तैरेव शब्दप्रध्वंसो निरूप्यत इत्याशयेनाह-उपाधयः-इति। न-इति। आश्रयनिरूप्यत्वादभावस्य तेषां चानाश्रयत्वादिति भावः। अनाश्रयैरपि तैर्निरूपणे वा को दोष स्तत्राह—निरूपणे वा—इति। निरूपकाणां प्रत्यक्षत्वात्तन्निरूप्यस्याभाव स्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति। किं च तैरेव निरूपणेऽभ्युपगतहानिरपि स्यादित्याह—न चैवम् इति। तेषामभावानधिकरणत्वादिति। किं चाप्रत्यक्षेष्वप्युपाधिषु शब्दाभावस्योपलम्भात्तन्निरूप्यत्वमित्याह—न चै तेऽपि-इति। शब्दस्य हि निमित्तकारणानां भेर्याद्युपाधीनां कुड्यादिव्यवधानेऽपि पूर्वोपलब्धस्य तस्याभावः प्रतीयत इति। ननु शब्दलिङ्गानुमितैर्वीणादिभिः पक्षीकृतैः शब्दाभावमनुमाय निःशब्दास्त इति व्यवहारः स्यात् इत्याह-आनुमानिकैः-इति। न-इति। सशब्दा अपि हि ते तद्वत्तया नोपलभ्यन्ते तेषामश्रोत्रत्वादिति। संदिग्धाश्रयत्वात्-इति। तदानीं शब्दलिङ्गाभावात् नाशसंभवाच्चेति। तदुपलभ्यमाना भेर्यादय इति पक्षं विशेषयिष्याम इत्यत्राह—उपलभ्यमान-इति। तदा हि विशेषणासिद्धः पक्षः स्यादिति। कुत इत्यत आह—इन्द्रिय—इति।

अधिकरणनिरूप्यत्वं प्रध्वंसस्य वदतां दूषणान्तरमाह-अपि च-इति। प्रतियोग्याश्रया एव हि नाशस्याधिकरणं, ते च पूर्वमेव नष्टत्वात्तदानीं नोपलभ्यन्त इति। ननु मा भूत्तन्नाशोपलम्भ इत्याह न कथं चित्-इति। तर्हि किंनिबन्धनोऽयं व्यवहारः स्यादित्याह आश्रय इति। नन्वनुमानतः सिद्धे आश्रये त्वनुमानिको नाशोपलम्भो भविष्यतीत्याह—अनुमानतः-इति। न-इति। व्यवहितयोगाद्यनुमानेनानुमानिकस्तत्र शब्दाभावव्यवहार इत्यनेन तुल्यन्यायतयाश्रयासिद्धत्वादुपलभ्यमानत्वेन विशेषणे विशेषणासिद्धेश्चेति। यद्वा, नष्टाश्रयाणां नाशस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भेऽप्याश्रयनाशादनुमानेनोपलम्भो भविष्यतीति शङ्कार्थः। उत्तरार्थस्त्वाश्रितविनाशवदाश्रयनाशोऽपि न स्वाश्रयनाशे निरूपयितुं शक्यत इति। आश्रयविनाशात्कार्यविनाश इति व्यवहारस्य निबन्धनमाशङ्कते-तन्तुषु-इति। तद्वदेव विनाशात्पूर्वकालवदिति। एतस्य-इति॥ प्रमाणानुग्राहकत्वेन तर्कस्य न केवलस्यास्य व्यवहारमूलत्वमिति प्रमाणमाशङ्कते यदत्र इति। नष्टाश्रये पटादौ यद्रूपादिकमुपलभ्यते तत्स्वकार्ये तत्तदवस्तत्कार्यं पटस्तत्कार्यं गुणकर्मादीत्येव या कार्यपरम्परा तया तद्वन्न भवति तद्वत्तयोपलब्धुं योग्यस्य तथानुपलभ्यमानत्वे सति स्वयमुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानमनुग्राह्यमत्रेति। न-इति। किमत्रांशवः पटानाधारा इति साध्यं, किं वा पटप्रध्वंसाधारा इति। पूर्वः सिद्धसाधनं तन्त्वाधारत्वात्पटस्य, उत्तरत्र बाधितविषयत्वं पटप्रध्वंसस्य स्वप्रतियोगिसमानदेशत्वेन तन्त्वाश्रयत्वादिति। दूषणद्वयपरिहारमाशङ्कते-ये-इति। पटप्रध्वंसवत्त्वभाववन्त अंशव इति साध्यमिति॥ न-इति। नष्टेषु तन्तुषु पटविनाशात्मतां च तन्तूनां पटप्रध्वंसवत्त्वानुपपत्तेस्तदभावाश्रयत्वमंशूनां बाधितमिति। तर्हि पटप्रध्वंसाश्रययोग्यानां तन्तूनामभाववन्तोंऽशव इति साध्यमित्यत्राह-योग्यतया-इति। तस्य योग्यतामात्रस्य पटसद्भावकालेऽप्यविशेषात् न ततः प्रध्वंस एकान्ततः सिध्यतीति। ननु गुणक्रियाविशिष्टस्य पटस्याधारास्तत्त्वे अंशुषु न सन्तीति साधिते तन्तुपटविशेषणानां पटगुणादीनां अवस्थानासंभवादभावः सिध्यतीत्याह-अनन्य-इति। निषेधप्रतीतिरपि हि लौकिकानां विशिष्टविषयेत्याह-गुणक्रियावत्-इति। एवमपि गुणकर्मणोरभावाधिकरणस्य पटस्य तदभावाधिकरणस्य च तन्तूनां तदानीमभावादधिकरणनिरूप्याभाववादिनो नायं प्रत्यय उपपन्न इत्याह—तथापि-इति। अधिकरणमाशङ्कते—अंशु-इति। तर्हि तस्य पटादिप्रध्वंसस्यांश्वधिकरणत्वाभावात्तदधिकरणत्वेन प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव स्यादित्याह-भ्रान्तिस्तर्हि-इति। शङ्कते-अंश्वाश्रय-इति। अयमर्थः-गुणकर्मणोः पटस्य चाश्रयं पटं तन्तूंश्च प्रति परम्परया साक्षाच्चांशवः कारणं, तैरेवारब्धैस्तन्तुभिरारब्धः

पट इति । एवं पटाद्यवच्छेदका अंशव इति तेषामप्यदूरविप्रकर्षेण गुणाना-मप्यभावदेशत्वमस्ति, तस्मादेवंभूतेन व्यवहितेनापि देशेनाभावो निरूपणीयः व्यवहितस्यापीदृशस्याभावनिरूपणे योग्यताव्याप्तेः । न हि संभवति तन्तुप्रध्वंसवन्तोंऽशव इति पटाभावस्तदाश्रयगुणाद्यभावो वा नास्तीति । न तर्हि-इति । तेन शब्ददेशस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि शब्दप्रध्वंसप्रत्यक्षत्वोपपत्तिरिति । किं-निरूप्यस्तर्हीत्याशङ्कामपनुदन्नुपसंहरति—तस्मात्-इति । यस्य भावस्य या ग्रहणसामग्री तं भाव तदविनाभूतमपि संनिकर्षं विहाय तस्यां सत्यां तस्य भावस्याभावो यत्रकचिन्निरूप्यः न त्वधिकरण एवेति नियमः, भावस्यात्मापि प्रत्यक्षसामग्र्येकदेश इति । तं विहाय-इति । उक्तम्-इति ।

यद्यतीन्द्रियाधारोऽप्यभावः प्रत्यक्षः, क स्तर्हि प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यवस्था-हेतुरित्यत्राह—इयांस्तु-इति । येयमभावग्रहणसामग्री सा विद्यमाना चेत् प्रत्यक्षेण निरूप्यः इह घटो नास्तीति । अत्र हि प्रतियोगिस्मरणं तदनुपलब्धिरालोकादिसहकृतेन्द्रियव्यापारादयो विद्यन्ते । सा तु सामग्र्यसती ज्ञायमाना चेदनुमानेन । प्राक्तनाभावप्रतीतौ नेदानीमिन्द्रियव्यापारादयो विद्यन्ते किं तु प्राक्तना एवानुसंधीयन्त इति । यदि ह्याधार-निरूप्यो न स्यात् तर्ह्याधारप्रतियोगिभ्यां निरूप्योऽभाव इति प्रतिपादयता शास्त्रेण विरोधः स्यादित्यत्राह-एतेन इति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वाभ्युपगमे-न-इति । कथमेतेनास्य परिहार इत्यत्राह उभय इति । यस्याभावस्य प्रति-योगिभावद्वयनिरूप्यः यथा संयोगः तदभावः सद्भ्यां संयोगिभ्यां निरूप्यते तद्विषयं शास्त्रमिति । अनुमेयाभावविषयं वा शास्त्रमित्याह—अनुमाने-न-इति । कि तत्राधारोऽपि निरूपणीय एवेत्याह-अन्यथा-इति । यत्राप्य-धिकरणनिरूप्यत्वं तत्रापि न तस्य प्रत्यक्षत्वेनोपयोग इत्याह-तत्रापि-इति । नन्विह भूतले घटो नास्तीत्यत्राश्रयः प्रत्यक्षेणैव गृह्यत इत्यत्राह-क्वचित्-इति । तत्राश्रयप्रत्यक्षग्रहणसामग्र्या अभावग्रहणसामग्र्या सह संनिधाना-त् तत्प्रत्यक्षत्वं, न त्वभावज्ञानाङ्गतयेति । कथमविशेषप्रवृत्तस्य शास्त्रस्यैत-द्विषयत्वमवगम्यत इत्यत्राह-यदि च-इति । सूत्रकारो हि सर्वमनित्यमित्युक्ते तदनित्यत्वं नित्यमनित्य वा । नित्यं चेत्सर्वानित्यता न स्यात् अनित्यस्यैव नित्यत्वात् । अथानित्यं तथापि सर्वानित्यता न स्यात् । अनित्यस्यैव विनाशे सर्वनित्यताप्रसङ्गादिति चोद्यं परिहरन्नाह 'तदनित्यत्वं वह्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् तद्विनाशः' (न्या.सू.४.१.२७) इति । अत्र हि यथा-ऽग्निर्दाह्यं काष्ठादि नाशयित्वा पश्चात्स्वयमपि विनश्यति, न च तदा का-ष्ठादिकमुपजीवति, एवं सर्वानित्यत्वमपि सर्वं विनाश्य स्वयमपि विनश्यति न च सर्वनित्यता स्यादिति । वह्निविनाश उदाह्रियते तत्रोपपद्यते यद्यभावस्याश्रयनिरूप्यत्वं भवेदिति । कुत इत्यत आह—प्रसिद्धेः—इति ।

वह्निविनाशस्याश्रयानिरूपणेनासिद्धत्वादिति । तदेवाह—न हि—इति । नन्व-संभवद्देशान्तरगमनतिरोधानस्यानुपलभ्यमानस्य वह्नेर्विनाशपरिशेषादनुमानतो विनाशः सिध्येदित्याशङ्क्याह—नापि इति । गमनाद्यभावस्य हेतोरप्यभावात्मकत्वादिति । निमित्तकारणस्य काष्ठादेर्विनाशे न तत्कार्यस्य वह्नेस्तदवयवानां च विनाशोऽनुमीयत इत्यत्राह—नापि—इति । न हि निमित्तस्य दण्डचक्रादेर्विनाशे घटादिकार्यविनाशो दृश्यत इति । ननु मा भूदन्यत्र, अस्ति तेजोनिमित्ताभावस्य कार्याभावव्याप्तिरित्याह—तेजसा—इति । अथाप्तिव्याप्तेर्ग्राहकप्रमाणाभावादसिद्धिरित्याह—न—इति । तामेव दर्शयति—न हि—इति । अतीन्द्रियाधारे तेजोविनाशे प्रत्यक्षप्रवृत्त्यनभ्युपगमात् तेन सह दुर्ग्रहा व्याप्तिरित्युपसंहरति—तस्मात्—इति । गत्यन्तरस्याश्रयनिरूप्यत्वलक्षणस्याभावादिति । अत्राचार्यसम्मतिं दर्शयति—अत एव—इति । यत एवाभावप्रत्यक्षस्याधिकरणप्रत्यक्षतायां निर्बन्धो नास्ति अत एव । यदि हि तस्य निर्बन्धः स्यात्तदा भाऽभावस्य तमसस्तेजोऽवयवाश्रयत्वात्तेषां चाप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षता स्यादिति । एतेन प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रतिपादनेन शब्दप्रागभावोऽपि प्रत्यक्ष इति सिद्धमेवेत्याह—तेन—इति ।

एवं प्रध्वंसस्य प्रत्यक्षत्वात्प्रध्वंसाभावोपलक्षितवस्तुलक्षणमनित्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेवेति व्यवस्थिते तत्रानुमानमस्तीत्याह—एवम्—इति । ननु स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानेन पूर्वापरकालयोः स्थिरत्वं तावत्कालं स्थितं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यतीति न्यायान्नित्यत्वमपि सेत्स्यति । तेनानित्यत्वानुमानं बाधितविषयं स्यादित्याह—न चेदम्—इति । ननु शब्दप्रत्यभिज्ञानस्याबाधितत्वात्स्वतःप्रामाण्याच्च न भ्रान्तत्वमित्याह—न चैवम्—इति । तदेतदुभयं ज्वालाप्रत्यभिज्ञानेऽपि तुल्यमित्याह—तुल्यम्—इति । ननु ज्वालाप्रत्यभिज्ञानेऽपि तदबाधितत्वं नास्ति अपचयोपचयलक्षणविरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वादित्याह—ज्वालायाम्—इति । अन्यथा—इति । यदि विरुद्धधर्माध्यस्त स्यादिति । ततश्च भेदग्राहिविरुद्धधर्मसंसर्गग्राहिणा प्रत्यक्षेणानन्यथासिद्धेन प्रत्यभिज्ञानमन्यथासिद्धं बाध्यत इति चोद्याभिप्रायः । तदेतद्विरुद्धधर्माध्यस्तविषयत्वं शब्दप्रत्यभिज्ञानेऽपि तुल्यमित्याह—तुल्यम्—इति । कुत इत्याह—शब्देऽपि—इति । ननु तीव्रादिकमिह शब्दे न स्वाभाविकं व्यञ्जकध्वनिधर्मस्यैव तस्य शब्दे आरोप्यमाणत्वादित्याह—तदिह—इति । न—इति । यदि हि यतः कुतश्चिन्न्यायाद्यस्य कस्यचिद्धर्मस्य यं कंचिद्धर्मिणं प्रति स्वाभाविकत्वमवधार्येत तर्हि तेनैव न्यायेन तीव्रत्वादीनामपि शब्दं प्रति स्वाभाविकत्वमवधार्यतामिति तमेव न्यायमाह—न हि—इति । तद्धर्मसामानाधिकरण्येन प्रत्यक्षमेव द्रवादिषु शैत्यादीनां स्वाभाविकत्वे प्रमाणं नान्यत्, तदिहापि समानं तीव्रोऽयं गकार इति प्रत्यक्षेण प्रतीतेरिति

भावः। शङ्कते तत्तथा-इति। तद् द्रवत्वादि तथैवावादीनां स्वाभाविकमिति युक्तं, तद्धर्मकस्यान्यस्योपाधेरनुपलम्भाद्वादिगतत्वेन च शैत्यादीनामुपलम्भादिति। अन्यस्येति शङ्कोपक्रमः प्रत्यक्षेण प्रतीतेरिति केचित्। तदपि तुल्यं तीव्रत्वादीनामित्याह-तुल्यम्-इति। ननु मा भूदन्यधर्मत्वेनोपलम्भः तीव्रत्वादीनां, तथाऽप्यतीन्द्रियाणां व्यञ्जकध्वनीनां धर्माः स्युरिति शङ्कावकाशः स्यादित्याह तथापि-इति। तर्हि शैत्यादीनामप्यतीन्द्रियधर्मत्वशङ्का स्यादित्याह एतदपि इति। गूढाभिसंधिः पृच्छति—तत्किम्-इति। स एवाभिसंधिमुद्घाटयति-ननु-इति। तर्हि पीतत्वादीनां शङ्खादिगतत्वेनोपलम्भात्तेऽपि तेषां स्वाभाविकाः स्युरिति। न-इति। पीतत्वादीनां शङ्खादिधर्मत्वे बाधकमस्ति, न तीव्रत्वादीनां शब्दधर्मत्व इति। यथाहुराचार्याः—

'यो ह्यन्यरूपसंवेद्यः संवेद्येतान्यथा पुनः।
स मिथ्या न तु तेनैव यो नित्यमवगम्यते' (श्लो० वा०)॥

इति। ननु बाधकादर्शनेन ते स्वाभाविकाः स्युरिति पीतः शङ्ख इत्यादिषु तद्गतत्वेनोपलम्भस्य भ्रान्तत्वोपलम्भादत्रापि शङ्का स्यादित्यत्राह—तथापि-इति। एवम्-इति। साधर्म्यमात्रेण शङ्कायामुष्णोऽग्निरित्यादावपि सा स्यादिति। ततः किमित्यत्राह—तथा च-इति। क्वचिदपि विशेषाय कुतश्चित्प्रमाणात्कस्यचिद्धर्मिणः कश्चिद्धर्म इति न स्यात्। यद्वा, कस्यचित्प्रमातुः किञ्चित्प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिक न सिध्येदिति। तारत्वतारतरत्वादेरन्यत्राननुभूतत्वान्न तद्विषयः संस्कारः, तदभावे च न तेनोपस्थापन, न च तदनुपनीतस्यास्मृतस्येति यावदन्यत्रारोपः संभवति, तेन भ्रान्तिज्ञानकारणाभावात् तीव्रत्वादिप्रत्ययाना भ्रान्तत्वशङ्काऽपि न युक्तेत्याह—न च-इति। न च ध्वनिधर्मत्वेन तेषामस्त्यनुभव इति युक्तं वक्तु, तद्धर्मत्वं तेषामग्रहणस्यैव प्रसङ्गादित्याह—न च ध्वनिधर्माः-इति। स्पर्शादिनियत विषयाणि त्वगादीन्द्रियाणि, न च तीव्रत्वादेः स्पर्शादिष्वन्तर्भाव इति। तर्हि श्रोत्रेण गृह्यतामित्यत्राह—न च-इति। न ह्यवायवीयस्य श्रोत्रस्य वायुधर्मतारत्वादिग्राहकत्वं संभवति चक्षुर्वदिति। दृश्यत एव श्रोत्रेण ग्रहणमिति चेत्, तत एव तर्हि न वायुधर्मा इत्याह—तारत्वादयः इति। तेषामवायवीयत्वे एवानुमानान्तरमाह—वायुर्वा-इति।

तेषां वायुधर्माङ्गीकारेऽनिष्टप्रसङ्गमाह-यदि च नैवम्-इति। श्रोत्रग्राह्याणामेव वायवीयत्वदर्शनादिति भावः। सन्तु कादयो वायवीयाः उक्तं च—'वायुः शब्दतामापद्यत' इत्याशयेन पृच्छति-ततः किम्-इति। उत्तरम्—अवयविगुणत्वे—इति। वायुधर्मा भवन्तः कादयः किमवयविनस्तस्य भजेयुः वायुपरमाणोर्वा; पूर्वत्र कादीनामनित्यत्वप्रसङ्गः उत्तरत्रेन्द्रियग्राह्यता न स्यात् तद्गतस्पर्शवदिति। न चैवमस्त्वति वाच्यमित्याह—द्वयम्-इति। न परं वायुधर्मत्वे बाधकमाकाशधर्मत्वे

साधकमप्यस्ति वर्णानामित्याह—अवश्यम्—इति। सन्तु-इति। ततश्च श्रोत्रग्राह्यत्वेन तारत्वादीनां शब्दधर्मत्वसिद्धिरिति। न—इति। तारोऽयं ककार इति प्रतीतिस्तत्र, न च तारत्वादिमत्तया ध्वनयः परिस्फुरन्तीति न ते ध्वनिधर्माः किन्तु वर्णधर्मा एवेति भावः। मा भूद् ध्वनीनां स्फुरणं, तथापि तद्धर्माणामेव तीव्रत्वादीनां स्फुरणं भविष्यतीत्यत्राह—न च-इति। व्यक्त्या विना गृह्यमाणतयेति शेषः। विशेषरूपाणां ध्वनीनां सामान्यात्मनस्तीव्रत्वादयः कथमिव तेष्वगृह्यमाणेषु स्फुरेयुरिति। यद्वा, विशेषरूपेण ध्वनीनामस्फुरणेऽपि सामान्यात्मना स्फुरणात्तद्धर्मस्य तीव्रत्वा[द्या]ग्रहणोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—न च-इति। कारणाभावमेवाह—व्यक्ति-इति। व्यक्तिस्फुरणसामग्र्येकत्वं जातिस्फुरणस्य कुतोऽवगतमित्याह-कुत एतत्-इति। उत्तरम्—अन्वय-इति। अन्वयव्यतिरेकावेव दर्शयति-ऐन्द्रियकेषु-इति। सतीन्द्रिये व्यक्तिग्राहिणि सामान्यग्रहादसति चाग्रहादिति। ननु तत्र सामान्यस्य स्वरूपयोग्यता सदसत्त्वनिमित्तत्वात्। ग्रहणाग्रहणयोरन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकावित्याह-स्वरूपयोग्यता-इति। तद्विकल्प्य दूषयति—एवं तर्हि इति। उपसंहरति-तस्मात्-इति। यस्माद्व्यक्तिग्रहे सत्येव जातिग्रहणमिति। ततः किमित्यत्राह—तथा च-इति। ध्वनिधर्मत्वे तीव्रत्वादीनामग्रहणप्रसङ्गात् न तद्धर्माणामेव तेषां शब्द आरोप इति संभवतीति। किं ततोऽपीत्यत्राह—इति इति। ततश्च तीव्रत्वादेः स्वाभाविकत्वसिद्धौ तीव्रमन्दयोर्गकारयोर्भेदस्य वास्तवत्वेन शब्दप्रत्यभिज्ञानस्याप्रमाणत्वान्न तेनानित्यत्वानुमानबाध इति।

न च केनापि प्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वं संभवतीत्याह—नापि-इति। न तावत्तुल्यबलेन, परस्परविरुद्धयोः सिद्धवस्तुविषययोः प्रमाणयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावाद् वस्तुनो द्वैरूप्यप्रसङ्गात्। अतोऽन्यतरस्य वैकल्ये तदेव दूषणं वाच्यम् उपजीव्यत्वादस्य वैकल्ये तदा त्वदीयनित्यत्वानुमानं विकलं स्यादिति न तस्य प्रतिपक्षत्वमिति। मा भूद्वस्तुतः समाधिकहीनब[ल]ः सत्प्रतिपक्षत्वं, तथाप्याभिमानिकतुल्यबलत्वेनानेन सत्प्रतिपक्षत्वोद्भावने सति किञ्चिद् दूषणं तर्कस्य वक्तव्यमित्याह-तथापि इति। यद्वा, प्रतिपक्षत्वासंभवेऽपि स्वपक्षसाधनाय प्रयुक्तेऽस्मिन्नित्यत्वानुमाने किमपि दूषणं वक्तव्यमित्याह-तथापि-इति। उत्तरमाह-असिद्धिः इति। शब्दस्य द्रव्यत्वमसिद्धमिति। द्रव्यत्वसिद्धावनुमानमाह—द्रव्यम् इति। गुणादिभिरनैकान्तिकता मा भूदित्युक्तं—साक्षात्-इति। परिहरति—न-इति। साक्षात्संबन्धो नाम संयोगः समवायो वा तदन्यतरसिद्धेर्द्रव्यत्वगुणत्वयोरन्यतरसिद्ध्यधीनत्वान्न ततः प्राक् साक्षात्सम्बन्धः सिध्यतीति परिशेषानुमानेन तत्सिद्धिमाह—परिशेषतः-इति। 'सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं

कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः' इति (वै० सू० १. १. ८)। सत्तादिमत्त्वेन सामान्यविशेषसमवायेभ्यो व्यावृत्तस्य मूर्त्तद्रव्यासमवायेन कर्मणोऽपि व्यावृत्तौ द्रव्यत्वगुणत्वयोरन्यतरपरिशेषे साक्षात्संबन्धसिद्धिरिति। तर्हि कर्मत्वादिवद् द्रव्यत्वेऽपि बाधकसद्भावेन गुणत्वस्यैव परिशेषात् साक्षात्संबन्धग्राहिणा परिशेषानुमानेनैव द्रव्यत्वानुमानस्य बाधप्रसङ्ग इत्याह–न–इति। अन्यथा द्रव्यत्वगुणत्वयोरपि परिशेषो न स्यादित्याह–बाधकः–इति। न चायं परिशेषः प्रमाणं पदार्थषट्कविषयस्य संदेहस्य द्रव्यगुणविषयत्वे संकोचमात्रहेतुत्वेन संशयादनिस्तारादित्युपसंहरन्नाह–तस्मात्–इति। अथ–इति। येन ततोऽपि परिशेषाल्लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधः स्यादिति। तदाह—उच्यते–इति। द्रव्यत्वासिद्धौ न चासिद्धविशेषणेनाद्रव्यद्रव्यत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षमनित्यत्वानुमानस्येत्याह–न च सिद्धेन–इति। यद्वा, नास्मत्प्रतिपक्षस्य स्वरूपासिद्धिरिति।

ननु श्रोत्रव्यतिरिक्तानां पृथिव्यादीनां गुणः शब्दो नेति भवद्भिरेव परिशेषानुमानेन साधितम्। वयं तु श्रोत्रगुणो नेति अनुमानद्वयेन साधयामः। ततश्च गुणत्वस्यैवासिद्धौ द्रव्यत्वमेव परिशिष्यत इति। केचित्तु शब्दः श्रोत्रगुणो नेति पठन्ति। तत्रायमर्थः। महता प्रबन्धेन शब्दस्य श्रोत्रग्राह्यत्वं प्रतिपादयता त्वयैव श्रोत्रगुणो नेति साधितं भवति कथमेतेनैतत्प्रतिपादितं भवेदित्यत्रोक्तं–न श्रोत्रगुणः–इति। नहि श्रोत्रग्राह्यः शब्दः तद्गुणो भवतीति। मा भूद् गुणत्वसिद्धिर्द्रव्यत्वं तु कुतस्त्यमित्याह–ततः किम्–इति। यद्वा, अनुग्राहकतर्काभावेऽनुमानमात्रान्न किञ्चित्सिध्यतीति सोपाधित्वादप्रयोजकत्वं वानुमानद्वयमित्याह–न चैतदपि–इति। स्वगुणत्वस्यैव ग्रहणप्रयोजकत्वेऽनिष्टमाह–अन्यथा–इति। उपसंहरति–तस्मात्–इति। इन्द्रियत्वहेतोरप्रयोजकत्वायोक्तं–योग्येन–इति। एवं शब्दस्य गुणत्वे बाधकमाशङ्क्य निरस्तम्। साधकमप्याह–अवश्यं च–इति। तदर्थस्य श्रोत्रविषयस्य शब्दस्येति। ननु द्रव्यविशेषस्यैव सतः शब्दस्य ग्रहणार्थं श्रोत्रनिर्माणमस्त्विन्द्रियान्तराणां तत्रासामर्थ्यादित्यत्राह–न च–इति। इन्द्रियं द्रव्यगतविशेषगुणग्रहणयोग्यतां सहकारित्वेनाश्रित्यैव द्रव्यं गृह्णाति नान्यथेति। द्रव्यस्य स्वरूपयोग्यतामात्रेणेन्द्रियग्राह्यत्वेऽनिष्टमाह–अन्यथा–इति। उपसंहरति–तस्मात्–इति। अत एव–इति। यत एव विशेषगुणग्रहणपुरस्कारेणैवेन्द्रियग्राह्यत्वं द्रव्याणामिति शब्दस्य श्रोत्रगुणत्वेनाद्रव्यद्रव्यत्वमसिद्धं तर्हीदमेव प्रतिसाधनमस्त्विति प्राभाकराः प्रत्यवतिष्ठन्ते–तर्हि–इति। न–इति। अकार्यत्वोपाधिकत्वादेकगुणत्वमप्रयोजकमिति। तस्यैव प्रयोजकत्वेऽनिष्टमाह–अन्यथा–इति। अत्र ह्यकार्यत्वस्योपाधित्वं त्वयाप्यङ्गीकार्यमिति भावः। नन्वात्मगुणानां नित्यत्वानुमानस्य तदनित्यत्वग्राहिमानसप्रत्यक्षबाधादप्रामाण्यं,

न त्वकार्यत्वौपाधिकत्वादित्याह–अस्य इति। न-इति। यद्ययं निरूपाधिस्तदा बाध एव न स्यादिति। कुत इत्यत आह–स्वभाव-इति। यदि हि केनचित्स्वभावस्तं प्रतिबध्नीयात्तस्यैव नित्यत्वप्रयोजकत्वेऽनिष्टमाह–अन्यथा-इति। तदेवमनित्यत्वानुमानस्य बाधः सत्प्रतिपक्षत्वं च निराकृतं, विरोधव्यभिचारौ त्वसंभावितावेव सपक्षवृत्तिसद्भावाद्विपक्षे वृत्त्यभावाच्चेत्याह–विरोध-इति। तस्मादन्यतरासिद्धिरेव संभाव्यतया विशिष्टा, सापि निराक्रियत इत्याह–अत्रेति-इति। हेतुसिद्धावनुमानं विपक्षस्तस्य प्रतिबन्धसिद्धिं तावदाह–शब्दस्तावत्-इति। पूर्वन्यायेन इति। तीव्रत्वादीनामन्यधर्मत्वेनानुपलम्भः शब्दगतत्वेनोपलम्भः शब्दधर्मत्वेनैवोपलम्भो बाधकाभाव इत्यादिर्यः पूर्वमुक्तस्तेनेति। ततः किमित्यत्राह–इयं च-इति। सर्वत्र माधुर्यादौ कारणप्रकर्षनिकर्षानुविधायिनी दृष्टेत्यन्वयं दर्शयित्वा व्यतिरेकमपि दर्शयति–अकारणका हि-इति। ततोऽपि किमित्यत्राह–तदियम्-इति। तस्मादियं प्रकर्षनिकर्षवत्तेति। तत्रानुमानं तदनुग्राहकं च दर्शयति–शब्दो जायते-इति। नियामकं कारणप्रकर्षनिकर्षरूपमन्तरेण शब्दे भवन्ती प्रकर्षनिकर्षवत्ता गगनादिष्वपि भवेत्, शब्द एव नाकाशादिष्वस्तीति नियमहेत्वभावादिति। ननु शब्दव्यतिरिक्तस्य प्रकर्षनिकर्षवत्त्वं जायमानतया व्याप्तं तद्दर्शनान्न तु प्रकर्षनिकर्षवत्तामात्रमित्याह–शब्दात्-इति। न-इति। बाधकाभावेऽपि व्याप्तिसङ्कोचे सर्वानुमानोच्छेदः स्यादिति। ननु व्यञ्जकानां ध्वनीनां प्रकर्षनिकर्षाभ्यां व्यञ्जनीयस्य शब्दस्य तद्वत्ताभिमानः, ततश्चासिद्धो हेतुरित्याशङ्क्याह–न च-इति। प्रसज्यतां कामं, तदेव नः समीहितम्। अत्राह–व्यवस्थितश्च-इति। ध्वनिधर्माणामारोपस्यासंभवादिति। ननु मा भूद् व्यञ्जकोपाधित्वं तारतारतरत्वादिस्तथापि कथं कारणप्रकर्षाद्यनुविधानं कथं वा स्वाभाविकत्वं सिध्यतीत्यत्राह–न च-इति। औपाधिकत्वनिषेधेन परिशेषात् सिध्यति गत्यन्तराभावादिति।

तदेवमनित्यत्वानुमानस्य स्वरूपासिद्धिर्निराकृता, संप्रति व्याप्यत्वासिद्धिं निराकर्तुमाशङ्कते–तथापि-इति। भवतां नैयायिकानाम्, अस्माकं मीमांसकानामिति। न-इति। उत्पत्तिमत्त्वं हि विनाशकारणसंनिधानेन व्याप्तं, तत इदं तत्सन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः स्वव्यापकस्य विनाशकारणसन्निधानस्य निवृत्त्या निवर्त्तमानमनित्य एवावतिष्ठत इति व्यापकानुपलब्धिर्विपक्षे बाधकमिति। ननु स्यादेवं यद्युत्पत्तिमत्त्वस्य विनाशकारणसन्निधानेन व्याप्तिः स्यात्, सैव कुतो विपक्षे बाधकात्सिध्यतीत्याह–विनाशकारणसंनिधानेन-इति। विनाशकारणसन्निधानं ह्युत्पत्तिमतो न तावद्भावाभावयोरिव स्वभावविरोधाद्भवति घटादिषु

तयोः संसर्गदर्शनादित्याह—तदसंनिधानम्-इति । वह्निविरुद्धयोरेव हिमवद्विन्ध्ययोरिवासंसर्गोऽस्त्वित्यत्राह-अविरुद्धयोः—इति । अस्तु तर्हि देशविप्रकर्षादेवेत्यत्राह-देशयोरपि-इति। सोऽपि देशयोः स्वभावविरोधात् संसर्गहेत्वभावाद्वा भवतीति ततः किमित्यत आह—पूर्वोक्तात्-इति। यदि हि तद्देशयोः स्वभावविरोधः स्यात् ततस्तदाश्रययोरुत्पत्तिविनाशयोरपि संसर्गो न स्याद्, दृश्यते चासावित्युक्तमेवेति । द्वितीयस्तु-इति। विनाशकारणजायमानत्वयोः हेत्वभावादसंसर्गस्तु यथा पटकुङ्कुमयोरविरुद्धदेशस्वभावतया क्वचित्संसृष्टयोरपि संसर्गहेत्वभावान् क्वचिदसंसर्गः तथा कदाचित्स्यादिति। कथं च तथा स्यादित्यत्राह-यदि हि-इति। यथा हि कुङ्कुमसंसर्गात्प्रागेव क्वचित्पटविनाशाद्धेत्वभावेन तयोरसंसर्गः, तथा यदि विनाशकारणसमागमात् प्रागेव जायमानस्य विनाशः कदाचित्स्यात् तदा जायमानविनाशकारणयोरसंसर्गः स्यात्, न त्वेतत्संभवतीति । यदि वा यथा विनाशकारणसमागमे सत्येव विनाशः पटस्य नासतीति दृश्यते, तथा यदि कुङ्कुमसमागमे विनाशो नासतीति स्यात् तदा पटकुङ्कुमयोरपि संसर्गोऽवश्यंभावी भवेत्, न त्वेतदस्तीत्याशयवानाह-यथा-इति। यत एवं देशविप्रकर्षो नास्ति तस्मादविरुद्धस्वभावयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षेणेत्यवशिष्यते, स च कालविप्रकर्ष अत उत्पत्तिमद्विनाशकारणाभ्यां व्यावर्त्तमानः स्वव्याप्यं तयोरसंसर्गमप्युपादायैव निवर्त्तत इति उत्पत्तिमत्त्वस्य विनाशकारणसंसर्गेण सिद्धः प्रतिबन्धः इत्याह—तस्मात् इति।

शब्दनित्यत्ववादी प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते-स्यादेतत्-इति । प्रत्युच्चारणं भिन्नानां शब्दानामानन्त्यव्यभिचाराभ्यां दुर्ग्रहः संबन्ध इति । यथा-इति । यथा ह्यस्थिरस्यैवार्थस्य शब्देन संबन्धग्रहणं तथा शब्दस्याप्यस्थिरस्यार्थेनेति। येन हेतुनाऽस्थिरस्य व्यक्तिरूपस्यार्थस्य संगतिर्दुर्ग्रहेति तेनैवास्माकं जातिरेव पदार्थ इति सिद्धान्त इत्याह-तेन-इति । यदि जातिरेव पदार्थः तर्हि शब्दाद् व्यक्तिप्रतीतिर्न स्यादित्याह-न-इति । ननु शब्दप्रतिपन्नाया जातेराक्षेपाद् व्यक्तिर्लप्स्यत इत्याह-आक्षेपतः इति। कः खलु-इति। न कश्चिदिति भावः । अत एवाह-न तावत्-इति । नानन्त्यदोषो हि संगतिग्रह इवाविनाभावग्रहेऽपि सुलभ इति । ननु सर्वव्यक्त्यनुगतेन व्यक्तिमात्ररूपेणाविनाभावः शक्यग्रह इत्याह—व्यक्तिमात्ररूपेण-इति । न-इति । न तावज्जातिं व्यक्तिं चान्तरा व्यक्तित्वं नाम सामान्यमस्ति, भावेऽपि तदेव जातेराक्षिप्येत न व्यक्तय इति । यदि च व्यक्तित्वसामान्यमभ्युपगम्येत ततः शब्दवाच्यमेव तदस्तु, तस्यैकत्वेन संगतिग्रहस्य सुकरत्वात्। किमाक्षेपतः सिध्येदित्याह-वाच्यत्वमपि-इति । अपिरवधारणार्थः । ननु मा भूदाक्षेपोऽनुमानम्,

अर्थापत्तिमेविष्यतीत्याह—अर्थापत्तिः—इति । तस्या हि नाविनाभावग्रहापेक्षेतिभावः । व्यक्त्या विना—इति । न किञ्चित्—इति । जातिः—इति । तदाश्रया हि सेति । न—इति । व्यक्तीनां विनाशदशायामपि जातेरवस्थानाच्च व्यक्त्या विना जातिरनुपपन्नेति । तथापि—इति । यद्यपि काचिद्व्यक्तीरन्तरेणाप्यवतिष्ठत इति । न—इति । उक्तं हि न व्यक्तिजातिव्यतिरिक्तमन्यत्किञ्चिदस्तीति । व्यक्तिज्ञानम्—इति । ततो जातिज्ञानाद् व्यक्तिज्ञानाक्षेप इति । न—इति । शब्दात्केवलजातिज्ञानस्य भवद्भिरभ्युपगमादिति । व्यक्तिविषयताम्—इति । तेन जातिज्ञानादात्मनो व्यक्तिविषयतामाक्षिपतो व्यक्तिज्ञानसिद्धिरिति । न—इति । एवं हि जातिव्यक्त्योरेकज्ञानविषयत्वमेवोक्तं स्यात्, तत्रोभयोरपि ज्ञातत्वाविशेषात् किमनुपपन्नं प्रतिपादकं भवेत् किं वा प्रतिपाद्यं भवेत् । अत्रानुपपन्नमात्रनिराकरणप्रकरणे किं प्रतिपादयेदिति प्रक्रियया असंगतत्वात् प्रमादकृतः पाठ इति संप्रदाय इति । जातीनाम्—इति । गोत्वशुक्लत्वादीनां परस्परमन्वयानुपपत्त्या तदन्वयसिद्ध्यर्थं व्यक्तिः प्रतीयत इति । यद्वा, जातीनामनेकव्यक्त्यन्वयः प्रतीयमानो नान्तरेण व्यक्तिमुपपद्यत इति व्यक्तिरवसीयत इति । न—इति । प्रतीते ह्यन्वये तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तिः प्रतीयते, प्रतीतायां च व्यक्तौ तदन्वयप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वम् । किंच, जातिप्रतीतौ सत्यां तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तिप्रतीतिः, व्यक्तिप्रतीतौ च सत्यां जातिरित्यात्माश्रयत्वं, व्यक्तिप्रतीतिपुरस्कारेण जातिप्रतीतेरुक्तत्वात् । पश्चिमे तु व्याख्याने शब्दात्प्रतीतासु व्यक्तिषु जातेस्तदन्वयप्रतीतिस्तदन्वयप्रतीत्या च व्यक्तिप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वं व्याख्येयमिति ।

तर्हि विशेषपर्यवसानमेवास्त्वित्याह—स्यादेतत् इति । यथा हि लिङ्गं साध्यसामान्येनैव गृहीतव्याप्तिकमपि पक्षधर्मतासहायं साध्यविशेषे पर्यवस्यति, तथा शब्दो जात्या गृहीतसंगतिरपि शक्तिविशेषाद्व्यक्तौ पर्यवसिष्यतीति । न तावत्—इति । किमयं शब्दो जातिव्यक्त्योः प्रतीतिं क्रमेण जनयेद्युगपद्वा ? न तावत्क्रमेण, शक्तिविशेषादेव प्रतीतिं जनयतः शब्दस्यापेक्षणीयान्तराभावेन विरम्य ज्ञानोत्पादनव्यापारायोगादिति । ननु जातौ गृहीतसंगतिः शब्दः तद्विषयं ज्ञानं जनयित्वा तदपेक्ष एव व्यक्तिं प्रत्याययतीत्याह—जातिप्रत्यायनम्—इति । यदि व्यक्तिज्ञानोत्पादने जातिज्ञानापेक्षा तर्हि किं तत्रापि शब्दव्यक्तिकल्पनयेत्याह—कृतं तर्हि—इति । कुत इत्यत आह—तावतैव—इति । जातिज्ञानेन व्यक्तिज्ञानसिद्धेरिति । ननु जातिज्ञानेनैव तत्सिद्धिरनुज्ञायत एवेत्याह—ओम् इति । न—इति । उक्तत्वाच्च व्यक्त्या विना जातिरस्फुरणमित्यत्र लिङ्गमपि पक्षधर्मतासहकृतमेकमेव सामान्यविशेषविषयं ज्ञानं जनयतीति भावः । यदि च शब्दव्यापारो जातिज्ञान एव पर्यवस्यन् न व्यक्तिज्ञानं यावद् गच्छेत् तर्हि व्यक्तिज्ञानजनकं जातिज्ञान

स्तरं प्रमाणमापद्येत अनुमानार्थापत्त्योर्निरस्तत्वादसंभवाच्चान्येषामित्य-भिप्रायवानाह-प्रमाणान्तर इति। ननु शब्दप्रतीताजातिं साहचर्याद्व्यक्तिं स्मारयति न तु प्रमापयति, ततो न प्रमाणान्तरापात इत्याह-स्मरणम् इति। न-इति। तर्ह्यननुभूतानां गवादिव्यक्तीनां समभिव्याहृतपदार्थान्वयप्रतीतिर्न स्यादिति। तदेव क्रमेण प्रतीतिर्निराकृता, संप्रति यौगपद्यं निराकर्तुं शङ्कते-अस्तु-इति। शब्दादेव जातिव्यक्तिगोचरा प्रतीतिरेकैव जायते न च प्रमाणान्तरापत्तिदोष इति। कृतं तर्हि-इति। न हि कार्याभेदे कारणभेदशक्तिकल्पनायां प्रमाणमस्तीति। एवमुपपादितं दृष्टान्तप्रकारं दार्ष्टान्तिके निगमयति-एवं च-इति। शक्तिभेदाभावे सति यथा गोत्वादिसामान्यविषया शब्दशक्तिस्तद्वति विशेषे पर्यवस्यति तमपि विषयीकरोतीति यावत्, तथा गोत्वशब्दत्वादिसामान्याश्रया या वाचकत्वशक्तिस्तद्वति गोशब्दे पर्यवस्यति, सैव तस्यापि शक्तिर्भवति, नान्या कल्प्यत इत्यर्थः।

सन्तु वर्णाः स्वरूपेण नित्यास्तथाप्यनित्यानामेव संगतिग्रहोऽभ्युपगन्तव्यः स्वरानुपूर्व्यादिविशिष्टानां तेषां वाचकत्वाद्व्यञ्जकध्वनिधर्मायत्तत्वाच्च स्वरादीनामित्याह-न च-इति। कथं तर्ह्यनित्यानामेव पदार्थानां पदानां चानन्त्यव्यभिचारादिपरिहारेण संगतिग्रह इत्याशङ्क्य सुहृद्भावेन दर्शयन्नुपसंहरति—तस्मात्-इति। तदनुरोधेन संगतिग्रहानुरोधेनेति। तदेवं वर्णानामनित्यत्वं प्रसाध्य वेदानित्यत्वमाह—यदा वर्णाः—इति। एवं तावत्प्रमायाः परतन्त्रत्वादि व्याख्यातम्। अथ द्वितीयं पादं व्याचिख्यासुः शङ्कते—परतन्त्र इति। पूर्वपूर्वोच्चारयितृपुरुषपरतन्त्रोत्तरोच्चारयितृपरंपराप्रवाहस्याविच्छेदो नित्यता, सा च प्रत्युच्चारणविनाशिनोऽपि संभवतीति। एतदपि-इति। एतत्प्रवाहाविच्छेदलक्षणमपि नित्यत्वमिति। सर्गप्रलययोरसंभवे पराभिमतसाधनान्याशङ्कते—अहोरात्रस्य-इति[a]। विप्रतिपन्नमहोरात्रमव्यवहिताहोरात्रपूर्वकम् अहोरात्रत्वात् अद्यतनाहोरात्रवत्, अन्यथाऽद्यतनमपि तथा न स्यात् नियामकाभावात्। [b] किञ्च, कर्मणां धर्माधर्माणां विषमोऽनेकः फलकालः। तेनैकस्मिन् भुक्तफले कर्मणि क्षीयमाणे कर्मान्तरमुपतिष्ठते फलान्तरोत्पादनेनेत्येककस्मिणः कियन्त्यपि कर्माणि युगपन्निरुद्धवृत्तीनि न संभवन्तीति किमुतानन्तानां कर्मिणामनन्तानि कर्माणि, तदापि कस्यचित्कर्मणो विपाकावश्यंभावात्। प्रयोगश्च—विवादाध्यासितानि कर्माणि न युगपन्निरुद्धवृत्तीनि विषमविपाकसमयत्वात् इदानीं भुक्तभुज्यमानभोक्ष्यमाणकर्मवदिति। [c] किञ्च, सर्गादिभुवां जातिविशेषव्यवस्थापकस्योत्पादकजातिविशेषस्याभावाद् ब्राह्मणत्वादिवर्णव्यवस्था न स्यात्॥ विप्रतिपन्ना ब्राह्मणा ब्राह्मणसंतानजन्मानः ब्राह्मणत्वाद् एतद्वत्। [d] किञ्च, सर्गादौ

सर्वेषामव्युत्पन्नत्वेन समयग्रहणानुपपत्तौ शब्दव्यवहारोऽपि लुप्येत। विप्रतिपन्नः शाब्दव्यवहारः वृद्धव्यवहारपूर्वकः शाब्दव्यवहारत्वात् अद्यतनवत् ॥ (८) किञ्च, तदानीं कस्यचिदादर्शकस्याभावात् घटादिनिर्माणसंप्रदायो न स्यात्। विप्रतिपन्नं घटादिनिर्माणं तथाभूतादर्शकज्ञानपूर्वकं घटादिनिर्माणत्वादद्यतनवत् इत्येतैर्हेतुभिर्युगपत्सर्गप्रलययोरसंभवे सति कथं वेदसंप्रदायविच्छेदः स्यादिति ॥ १ ॥

पञ्चापि साधनानि दूषयति-उच्यते वर्षावत्-इति। न तावदहोरात्रपूर्वकत्वे अहोरात्रत्वं प्रयोजकं, भवस्य ब्रह्माण्डस्थितेस्तत्रोपाधित्वात्। यथा वर्षादिदिनस्य तद्दिनपूर्वकत्वे तद्दिनत्वमप्रयोजकं राश्यादिसंसर्गोपाधित्वात्। तस्य च कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधोऽपि सुषुप्तिदशायामिव संभवति। ब्राह्मणत्वादिनियमोऽपि गोमयादिजातानामिव वृश्चिकादीनामुपपद्यते। समयग्रहोऽपि सर्गादौ स्वयमेव परिगृहीतप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धशरीरव्यवहारस्य परमेश्वरस्य व्यवहारत एव सुकरः, यथेन्द्रजालिकस्य सूत्रप्रोता दारुमयपुत्रिका इदमानयेति नियुज्य तथा कुर्वन्तीभिस्ताभिर्मायाव्यवहारे तद्दर्शिनां बालानां, तथा घटादिक्रियासंप्रदायोऽपि गृहीतकुलालादिविग्रहेण भगवतैव सिध्यतीति। प्रथम पादं व्याचष्टे-तत्पूर्वकत्वमात्रे-इति। सर्गादिवर्तिनोऽहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वे साध्ये सिद्धसाधनं, तस्यापि पूर्वसर्गान्तिमाहोरात्रपूर्वकत्वात्। किञ्च, संप्रतिपन्नाहोरात्रपक्षीकरणे सिद्धसाधनं सर्गादिवर्तिनस्त्वाश्रयासिद्धिरिति भावः। नन्वव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वं साध्यत इत्यत्राह-अनन्तर-इति। तत्राहोरात्रत्वमप्रयोजकं संप्रतिपन्नाहोरात्राणामनन्तरतत्पूर्वकत्वस्योपाध्यन्तरप्रयुक्तत्वादिति। अप्रयोजकत्वमेव दृष्टान्तेन दर्शयति-वर्षादि-इति। यथा हि वर्षाः शरदित्यादौ ऋतुमध्यन्दिनानां तत्तदृतुदिनपूर्वकत्वे तद्दिनत्वमप्रयोजकं संप्रतिपन्नाहोरात्राणां तत्तदृतूनां प्रथमदिनेषु व्यभिचारात्। यद्वा, वर्षर्त्वादिदिनस्य तद्दिनपूर्वकत्वे साध्ये तद्दिनत्वमप्रयोजकमभ्युपगम्यते, तथाहोरात्रत्वमप्रयोजकमुपपद्यत इति। कस्तत्रोपाधिर्येन तद्दिनत्वस्य नियमो भज्यत इत्यत्राह—राश्यादि-इति। राश्यादिविशेषैरादित्यस्य संसर्गात्मको यः कालोपाधिस्तत्प्रयुक्तं तद्दिनपूर्वकत्वं, तस्य कालोपाधेरभावे तद्दिनपूर्वकत्वस्यापि व्यावृत्तेः साध्याभावाविनाभाव्यत्ययत्वादिति। यावत्-इति। दार्ष्टान्तिकत्वेऽप्यप्रयोजकत्वमुपाधिप्रदर्शनेनाह-तथा-इति। सर्गस्यानुवृत्तौ निमित्तभूता या ब्रह्माण्डस्थितिः सा स्वरूपमात्मा यस्य कालोपाधेः स एव निबन्धनमनन्तराहोरात्रपूर्वकत्वस्य; तस्मात्सर्गादौ तस्योपाधेरभावे साध्यव्यावृत्तिर्नानुपपन्नेति। ननु ब्रह्माण्डस्य सर्वदावस्थानात् कथं च तदभावः तत्राह—न च-इति। तत् ब्रह्माण्डमुत्पन्नं विनश्वरं च सावयवत्वादिति।

अथ द्वितीयं पादं व्याचष्टे-वृत्तिनिरोधस्यापि-इति। दृष्टान्तं विभजते-न हि-इति। अनियतविपाकसमयानीत्येतावता सुषुप्तिदशायां कृत्स्नान्यपि भोगाविमुखानि न हि भवन्ति, किंतु भोगविमुखान्येव। सुषुप्तस्य भोगोत्पादः किमिति न स्यात् अत्राह-न हि-इति। अचैतन्यं सुषुप्तिमूर्च्छादिः, भोगश्च सुखाद्यनुभवः। तत्र यदि सुषुप्तस्य भोगः स्यात् तदाऽस्त्यनुभवो नास्ति चेति विरोधः स्यादिति। यदि तदा न भोगः कश्चित्तर्हि भोगसाधनस्य शरीरस्य कोपयोग इत्याह कस्तर्हि-इति। गूढाभिसन्धिराह-तं प्रति-इति। तं सुषुप्तमिति। अज्ञातपराभिसन्धिः पृच्छति-किमर्थम्-इति। स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नुत्तरमाह-उत्तर इति। यथा हि ज्ञानजननार्थानि चक्षुरादीनि तदानीं ज्ञानमनुत्पादयन्त्यपि जाग्रद्दशायां तदुत्पादनायानुवर्त्तन्ते तथा शरीरमप्युत्तरभोगायेति। कस्तर्हि उत्तरकालं यावत्तावदवस्थितस्य प्राणनस्य तदानीमुपयोग इत्याह-प्राणिति-इति। प्राणनं नाम शरीरान्तर्वर्त्तिनो वायोर्गतिविशेष इति। श्वास-इति। प्राणाख्यस्य वायोः कालावच्छेदेन संबन्ध आयुरिति। अवस्थाभेदो वा किमर्थ इत्याह—तेन-इति। अस्मिन्नवस्थाभेदे असौ भोगोऽस्मिंस्त्वयमित्यवस्थाभेदेषु भोगविशेषाः प्राणिनां नियताः, ततस्तत्सिद्ध्यर्थोऽवस्थाभेद इति। नन्वस्त्वेकस्यात्मनः कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधः, न तु विश्वस्यात्मवर्गस्य, न ह्यनन्तानां भोक्तृणामनन्तानि कर्माणि युगपन्निरोत्स्यन्त इति संभवतीत्याह-एकवति। अनन्त-इति। अनन्तत्वादीनि हि कर्मणां युगपन्निरोधविरोधीनि; तानि च कर्मणामेकत्वानेकत्वयोरविशिष्टानि। तत्र यद्येकस्य सुषुप्तिदशायां तथाभूतानामेव कर्मणां युगपन्निरोधः संभवति। किमिति विश्वस्यायं न संभवेदिति। किंच, सुषुप्तिरपि सर्वस्य भवति न त्वेकस्यैवेत्याह—भवति च इति। तेन कर्मणामेकानेकत्वकृतो विशेषो नास्तीति। ननु सत्यमस्ति सर्वस्यापि सुष्वापः, स तु क्रमेण न युगपदित्याह-क्रमेण-इति। ततश्च न तन्निदर्शनेन युगपत्प्रलयः सिध्यतीति भावः। न-इति। सुषुप्तेः कारणक्रमवशात् क्रमः, न युगपन्निरोधविरोधादिति। ननु सुषुप्तेरिव प्रलयस्यापि कारणानि क्रमेण भवन्ति दृश्यन्ते, तद्वत्सर्वदापि किमिति न भवन्तीत्यत्राह—न च-इति। न हि क्वचित्कदाचिद्वा क्रमभावीनि कारणानीति सर्वत्र सर्वदा वा तैस्तथा भवितव्यं स्वहेतूनां क्रमयौगपद्यवशेन संभवत्क्रमयौगपद्यानां कारणानाम् अनियतत्वात् क्रमस्येति। एकदा क्रमभाविनामेवान्यदा यौगपद्यं दृष्टमित्याह-सर्वग्रासवत्-इति। तदेव विभजते-ग्रहाणामिति। अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह-त्रिदोष-इति। तदेव विभजते-यथा हि-इति। वातादिदोषाणां चयप्रकोपप्रशमा न नियताः कदाचिद्धि कश्चिच्चीयते कुप्यति शाम्यति वेति, न तु युगपत्सर्वेऽपि। यथाह वाहटः-"चयप्रकोपप्रशमा

वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु। वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणः शरदादिषु" इति। तत्रैकैकमात्रकोपे रोगः स्यात्। कदाचित्त्रयाणां सन्निपातो युगपत्कोपः स्यात्। तदा देह एव प्रलीयते। तदप्याह "रोगस्तु दोषवैषम्याद्दोष साम्यमरोगता। वातः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृता विकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च" इति। पक्षेऽप्याह-तथा-इति। ब्रह्माण्डात्मनो देहस्य कालानलः पित्तं, संहारपवनो वातः, महार्णवः श्लेष्मेति। तेषां कोपे तदपि प्रलीयते। तदा च भोग्यभोगसाधनयोरसंभवे भोगरहिताः कर्मिणस्तिष्ठन्तीत्यविरुद्धमिति। तथापि-इति। न सन्ति देहाः सन्ति च तेषां निमित्तानि कर्माणीति व्याहतमिति। किमत्र-इति। यथा हि तदानीं सत्स्वेव कर्मसु तन्निरोधात् भोगो निरुध्यते तथाऽत एव भोगसाधनदेहादिनिरोधोऽपि घटिष्यत इति।

तृतीयं पादं व्याचष्टे-वृश्चिक-इति। दग्धाद्वेत्रबीजात् कदलीकाण्डोत्पत्तिरित्यादयः। पक्षेऽप्याह-तथा-इति। तेषां मानुषादीनाम्। तत्तत्कर्म-इति। तत्तन्मानुषत्वादिजातिभेदनिमित्तादृष्टवदात्मसंयुक्तारम्भक परमाणुभेदहेतुका इति। तर्हि वैजात्यात्कारणस्य कार्यसाजात्यं न स्यादित्यत्राह—स एव-इति। अद्यतनानामप्यदृष्टोपनिबद्धभूतभेदहेतुकैव जातिव्यवस्था, ततश्च न कारणवैजात्यमिति। यदि सर्वत्र कर्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुर्जातिनियमः तर्ह्युत्पादकजातिपूर्वकत्वमुत्पाद्यजातीनामिति नियमो निरस्तः स्यात् इत्याह-मतं तर्हि-इति। न गतम्-इति। न च सोऽपि नियमः सर्वथा निरस्यत इति। कथमित्याह—योनिजेषु-इति। योनिजेष्वेवायं नियमो नायोनिजेष्विति केवलं व्यवस्थाप्यते, तेन मानसानामन्यथात्वमपि संभवतीति। नन्वद्यत्वेऽपि यथा गोमयाद् वृश्चिका जायन्ते तथा मनसाऽपि केचिज्जायन्ताम् इत्याह-गोमय-इति। न-इति। कालविशेषलक्षणसहकारिविरहादित्यर्थः। तत्रैव दृष्टान्तमाह-नहि-इति। तथा सर्गादावेवादृष्टोपनिबद्धभूतहेतुको जातिनियमः नेदानीमपीति सिद्ध एव।

संग्रहस्य तुरीयं पादं व्याचष्टे-समयोऽपि-इति। मायाविनेत्येतद्विभजते-यथा हि-इति। शब्दव्युत्पत्तिवद् घटादिनिर्माणव्युत्पत्तिरपि कुलालादिभावव्यवस्थितकायानधिष्ठाय घटादिकं निर्मिमाणेनैवेश्वरेण सुकरेत्याह-क्रियाव्युत्पत्तिरपि-इति[1]।

ननु सर्गप्रलययोः सिद्धौ सर्वमेतदेवं स्यात्, तयोरेव सिद्धिः कुतस्त्येत्याह-सर्गादौ-इति। सर्गसिद्धौ तावदनुमानमाह-विश्वसंतानोऽयम्-इति।

(1) *Cf.* Gangeśa's Anumāna Chintāmaṇi, Isvarānumānā (Bibl. Ind. Ed., pp 84—85: = Chowkh: Ed., pp 34-35).

वेदत्वं, तच्च शिष्टाचारानुमानस्यास्तीति तदेवानुमेयो वेदो भविष्यतीत्यत्राह—न च-इति । शिष्टाचारस्य प्रत्यक्षत्वान्न तावदनुमेयत्वम् अशब्दात्मकत्वादिति ।

ननु यदि वयं शिष्टाचारत्वेन कर्तव्यत्वहितसाधनत्वे अनुमास्यामः, ततो वेदानुमानमनर्थकं स्यात् । प्रमाणमूलमात्रमनुमीयत इत्याह-अथ-इति । तत्र च पक्षधर्मताबलाद्वेदमूलत्वमेव सिध्यतीति भावः । ततः—इति । आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षमूलत्वात्सिद्धसाधनमिति ॥ ननु शिष्टाचारस्येष्टसाधनत्वे प्रत्यक्षमूलत्वासंभवाद्वेद एव मूलं भविष्यतीत्यत्राह—तदसंभवेऽपि-इति । तत्रापि शिष्टाचारत्वानुमानस्य मूलत्वासंभवात्सिद्धसाधनतैवेति । अथवा धर्मादीनां कस्यचिल्लोकोत्तरस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् न वेदमूलत्वसिद्धिः, अर्वाचीनानां च मन्वादीनां प्रत्यक्षत्वासंभवे शिष्टाचारानुमानमूलत्वासंभवात्सिद्धसाधनतेति । नित्यम्-इति । न तावदाचाराणां श्रेयःसाधनत्वेन व्याप्तं किमपि लिङ्गमिदं नामेति विशेषतो मन्वादिभिरुपगतम् । यथा हि वयं शिष्टानाचरतो दृष्ट्वा कर्तव्यताज्ञानमन्तरेण तदसंभवात्तस्य च ज्ञानस्य प्रत्यक्षमूलत्वासंभवात् किमप्येषामनुमानं मूलमिति सामान्यतोऽनुमिमीमहे, तथा मन्वादयोऽपि विशिष्टानामाचारमूलं किमप्यस्त्यनुमानमिति सामान्यतोऽनुमिन्वते, न तु लिङ्गविशेषम् । नित्य च विशेषतोऽज्ञायमान लिङ्गं कथं प्रत्यायकं भवेत्, अप्रत्यायकं च कथमनुमानं कथं वाऽनुष्ठातॄणां कर्तव्यज्ञानस्य मूलं, ततो वेदत्वस्यैव सिद्धेः कथमनुमानेन सिद्धसाधनतेति भावः । वेदः—इति । नित्यानुमेयत्वपक्षे विशेषरूपेणाज्ञातो वेदः कथं प्रत्यायको भवेत् कथं च वा मूलमिति । अनुमितत्वात्-इति । अभियुक्ततराचरितत्वेनाष्टकादेरिष्टसाधनत्वकर्त्तव्यत्वे तावदभ्युपगम्य तत्प्रतिपादक एव वेदविशेषोऽनुमीयते, तेन विशेषतो विज्ञात एवेति । लिङ्गमपि-इति । शिष्टाचारात्तन्मूलत्वेनानुमीयमानं लिङ्गमपि विशिष्टमेवेति । अनुमेय-इति । अत्र ह्याचारस्य हितसाधनत्वकर्तव्यतयोः अनुमापकं लिङ्गम् अनुमेयं, तच्च यदि ताभ्यामेवानुमीयते न ततोऽनुमेयप्रतीतेर्लिङ्गप्रतीतिरिति स्यात्, तच्चायुक्तमिति । तदेतद्वेदानुमानेऽप्यविशिष्टमित्याह—शब्द-इति । आचाराद्धि कर्तव्यतां ज्ञात्वा तज्ज्ञानमूलं वेदोऽस्माभिरनुमीयते यथा तथा मन्वादिभिरपि प्रमेयभूतकर्तव्यतावगतेः पश्चात्तन्निर्णायकप्रमाणभूतवेदावगतिरिति । ननु स्यादेवं यदि कर्तव्यतया वेदोऽनुमीयते न त्वेवमित्याह—आचार-इति । न-इति । आचारकर्तव्यताया हि मूलान्तरापेक्षेति । तर्हि तयैव वेदोऽनुमास्यत इति तत्राह—तत्कर्तव्यतायास्तु-इति । ततः किमित्यत्राह—अप्रमिततया-इति । मा

भूच्छन्दानुमानं प्रत्यक्षवेदेनैव तु कर्तव्यताप्रतीतिरस्त्वित्यत्राह—प्रत्यक्ष-इति। आचारमूलस्य नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमादिति। तस्माच्छिष्टाचारत्वेन कर्तव्यतामनुमाय वेदोऽनुमातव्यः। सा चेदनुमिता किं तेनानुमितेन वेदेन, तत्प्रमेयस्य कर्तव्यताया अनुमानादेव सिद्धेरिति। नन्वनुमानाद्वेवाचारकर्तव्यतावगमेऽपि वेदमूलतैव तस्यानुमीयते। कर्तव्यताया वेदमूलत्वेन ज्योतिष्टोमादौ व्याप्त्यवधारणादित्याह-तथापि-इति। यदि व्याप्तिबलादागमो मूलमनुमीयते तर्हि त एवानुमीयमानस्य वेदस्य प्रत्यक्षानुमानयोरन्यतरमूलत्वमनुमीयताम्, आगमत्वस्य तन्मूलत्वेन लोके व्याप्त्यवधारणादित्याह—त एव—इति। एतच्च प्रकृतानुपयोगेऽपि परेषामनिष्टमित्येतावता प्रसञ्जितमिति। आदिमते—इति। आगमस्य प्रत्यक्षानुमानमूलत्वं दृष्टम्, अयं त्वनुमीयमानो वेदागमोऽनादिरतः कथमस्य तन्मूलतेति। तदेतदाचारेऽपि वक्तुं शक्यत इत्याह—आचारोऽपि-इति। य आचार आचरितृभिः स्वयमेव मूलभूतमागममनुपलभ्य प्रवर्तितः तस्यैवेदं प्रथमस्य ज्योतिष्टोमादेरागममूलत्वमुपलब्धम्। अयं त्वष्टकाद्याचारः पूर्वपूर्वाचारपरम्परोपलम्भमात्रेणानुष्ठीयमानोऽनादिरतोऽयमागमनिरपेक्षो भविष्यतीति। ननु मा भूदागमो मूलमाचारस्य शिष्टाचारत्वेन कर्तव्यतानुमानमेव मूलं भविष्यति, शिष्टानामपि पूर्वानाचरतो दृष्ट्वा कर्तव्यतामनुमायाचारस्तेषामपि पूर्वतरानाचरतो दृष्ट्वा इत्याचारात् कर्तव्यतानुमानं, तदनुमानाच्चाचार इति अनन्ताभ्युपगमान्नेतरेतराश्रयत्वादिदोषप्रसक्तिरित्याह—आचार-इति। किमच्छिन्नम्-इति। स्मृत्याचारयोर्मूलभूतो वेदो नित्यानुमेयः, चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति राद्धान्तद्वयमपि छिद्यते, अनुमानस्यैव धर्ममूलत्वाभ्युपगमादिति। पुनरपि नित्यानुमेयवेदवादिनामेवाशयमाशङ्कते-अथायम्—इति। प्रत्यक्षवेदमूलानामपि च तावदाचरितपूर्वाणामाचाराणामुच्छेदो दृश्यते, न हि ते पूर्वमप्यनाचरिता वक्तुं युक्तं तद्विषयस्य वेदस्यानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च तस्याप्रामाण्यमेवास्त्विति युक्तम् अनुष्ठीयमानार्थदर्शपौर्णमासादिवाक्यैरश्वमेधादिवाक्यानां प्रामाण्यहेत्वविशेषात्। पूर्वकालवदुत्तरकालमनुष्ठास्यन्ते च कदाचिदश्वमेधादयस्तद्वदन्येऽप्यप्रत्यक्षवेदमूला आचारत्वादेवोच्छेत्स्यन्ते पुनरनुष्ठास्यन्ते चेति तेषामपि विच्छेदेन भवितव्यम्। अतोऽनादित्वाभावादाचारपरम्परामूलत्वासंभवेनाश्वमेधादीनामिवाष्टकादीनामप्याचारस्यागमो मूलं, स चानुमेय इति भावः। विवादपदाचारा वेदमूलाः उच्छेदानन्तरभावित्वात् राजसूयाश्वमेधादिवदिति। एवं तर्हि-इति। यद्येषामुच्छेदस्तर्हि किं मूलाः पुनः प्रवर्तन्ताम्, न तावत्कर्तव्यतानुमानम् अनुमेयवेदो वा मूलं संभवति, तल्लिङ्गस्याचारस्य तदानीमभावात्, न वाऽश्वमेधादिवत्प्रत्यक्षश्रुतिरस्ति तदाचारस्वरूपस्य

परिप्लवः स्यात्, न केवलं वेदमूलत्वमस्येत्युपसंहरति -तस्मात्- इति । तदेवं नित्यानुमेयत्वेन शाखानामुच्छेदाभावं वदन्तो निरस्ताः । संप्रति मतान्तरमाशङ्कते-अधुनापि-इति । स्मृत्याचारयोर्मूलभूता श्रुतिरिदानीमपि देशान्तरेऽधीयते तेनातच्छाखोच्छेद इति । तदपि विकल्प्य दूषयति -अत्र-इति । स्वाध्याय इत्यध्ययनमुच्यते अध्येतृसमानकर्तृकत्वादिति । न ह्यनधीयानानामनुष्ठेयज्ञानासंभवादनुष्ठानं संभवतीति । देशान्तरादागतैरध्येतृभिराचाराः प्रवर्तिष्यन्त इत्यत्राह अन्यतः—इति । आध्यात्मिको शक्तिर्वक्ष्यमाणायुरादिकम् । तस्य स्वाध्यायविच्छेदस्य । तस्मात्स्वाध्यायविच्छेदोऽपि तावदस्मत्पक्षानुगुण एव भवेदित्याह न तस्मात्-इति । आयुरादीनां ग्रहणादिशक्तेश्च प्रत्यहमपचयादेव स्वाध्यायानुष्ठानयोर्विशेषणं न तूपचितेष्वेव तेषु । तत्र कथंचित् केषुचिदेव पुरुषेषु कस्याश्चिच्छाखायाः स्वाध्यायानुष्ठानमनुवर्तते, परिग्रहीतॄणामनेकत्वात्तेषां युगपदनुच्छेदाच्च नैकदैव सर्वस्य स्वाध्यायस्य कर्मानुष्ठानस्य वोच्छेद इति । अनेन शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोरित्येतद्विवृतमिति द्रष्टव्यम् ।

ननु यद्ययमष्टकाद्याचारः प्रमाणमूलः स्यात् ततस्तन्मूलस्य वेदस्येदानीमनुपलम्भादुच्छेदः कल्प्येत, अयं त्वप्रामाणिक एव । 'गतानुगतिको लोको न लोकस्तत्त्वचिन्तकः' इति तालतलबन्धनन्यायेन प्रवर्तत इत्याह-गतानुगतिकः—इति । ननु महाजनपरिग्रहात्प्रामाणिकत्वमेव तेषामङ्गीकृत्य शाखोच्छेद एव किमिति न कल्प्य इत्यत्राह-अनेकशाखा इति । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायात्प्रयोगविधयः शाखान्तरगतानप्यङ्गविधीनुपसंहृत्य कर्माणि प्रयुञ्जते, तेन नाना शाखाविहितेतिकर्तव्यतापूरणीयेषु कर्मसु शाखोच्छेदपक्षे कयाचिदुच्छिन्नया विहितमङ्गान्तरं किमपि कदाचित्स्यादिति शङ्कावकाशान्नैकस्मिन्नपि कर्मणि एतावदिदमित्याश्वासः स्यादिति । न—इति । यदि महाजनपरिगृहीतोऽप्याचारोऽप्रमाणः स्यात् तर्हि वेदा अपि तथा भवेयुः, न हि ततोऽन्यत्तेषामपि प्रामाण्ये कारणम् । तत्र च शाखोच्छेदलक्षणाद्वृश्चिकभयादपसर्पन् कृत्स्नवेदाप्रामाण्यरूपे आशीविषमुखे निपतितः स्यादिति । इतश्च शाखोच्छेदोऽवगम्यत इत्याह-एतमेव-इति । कालक्रमप्रशाद्भाविना शाखोच्छेदेनानुष्ठातॄणां त्वदुक्तमार्गेण भाविनमनाश्वासमाशङ्क्य कल्पसूत्रकारैर्नानाशाखागतान्यङ्गान्युपसंहृत्य स्मरद्भिरनाश्वासप्रतिविधानं कृतं शाखोच्छेदाभावे कल्पसूत्राणि निःफलानि भवेयुरिति । ततश्च यदुक्तमेकस्मिन्नपि कर्मण्यनाश्वासप्रसङ्ग इति तदपि निरस्तमित्याह-अतः—इति । अथैवमित्यारभ्य वानाश्वासपरिहारतया व्याख्येयमिति । उच्छिन्नस्यैव विश्वस्य पुनरपि भविता प्रवाह इति प्रतिपादयिष्यन्पुनः

प्रवृत्तिविधुरादपवर्गरूपादुच्छेदस्य भेदं तावदाह—न चायम्-इति। श्रवणादिगतस्य विविक्तात्मविषयस्य ज्ञानस्य क्रमेण परिपाकविशेषेण भवन्मोक्षाख्य उच्छेदः श्लाघ्यो भवति आत्यन्तिकत्वात्, अयं तु प्रमादादिपरिपाकक्रमेण। अतः प्रवाहोच्छेदयोः पुनः प्रवृत्तिरिति। अस्तु वर्तमानप्रवाहस्य विच्छेदः, भाविप्रवाहस्तु कुतस्त्य इत्यत्राह—अन्यथा-इति। यद्युच्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहो न स्यात् तदा कृतस्य कर्मणः फलभोगमन्तरेणैव नाशः स्यादिति। ननु भवतु भाविनः प्रवाहस्योच्छेदः पुनः प्रवाहश्च भावी, तथापीतः पूर्वमपि प्रवाहोच्छेदौ कथं सिध्यत इत्यत्राह—तथा च-इति। वर्तमानोऽयं प्रवाहः प्रवाहोच्छेदपूर्वकः प्रवाहत्वाद्भाविप्रवाहवत्। प्रवाहविच्छेदयोः पुनः प्रवृत्तावागमसंवादं दर्शयति—स्मृति च—इति। महाजनपरिग्रहाद् वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तं, तत्र कोऽयं परिग्रहो नामेत्याह—कः पुनः—इति। हेतुदर्शनशून्यैः-इति। दृष्टहेतुदर्शनशून्यैरिति। वेदपरिग्रहे न कश्चिद्दृष्टो हेतुरित्याह-न ह्यत्र-इति। न च सिद्धपुरुषार्थावगत्युपाय आगमान्तरेऽनधिकारिणः केचिद् गत्यन्तराभावादर्थसंदेहादेवात्र प्रवर्तन्ते। यद्ययं वेदागमः प्रमाणं स्यात् ततः पुरुषार्थसिद्धिः, नो चेत् पूर्वावस्थाया न हानिरिति। न तु प्रामाण्यनिश्चयादिति वाच्यमित्याह—नापि—इति। परैर्बौद्धैः, सम्मतानामप्यत्र प्रवेशो नास्ति किमु तैरपि त्यक्तानामिति। न चागमान्तराणां भक्ष्याभक्ष्यविभागपरत्वात्सिद्धप्रामाण्यान्यपि तानि परित्यज्य स्वैरभक्षणाद्यर्थमत्र प्रवर्तन्त इत्यत्राह—नापि-इति। भक्ष्यस्य पेयस्य वा भक्ष्येण पेयेन च सह द्वैतं नास्ति किं तु सर्वं भक्ष्यं च पेयं चैकत्वमेवेति कामयमाना इति। नापि कुतर्काभ्यासवन्तस्तैः कुतर्कैरप्रमाणमेवेदं प्रमाणतया निश्चित्य प्रवर्तन्ते तदभ्यासविरहिणामेव कुमाराणां प्रवृत्तेरित्याह—नापि—इति। नापि संभवद्विप्रलम्भैः षड्भैः संसर्गेण तैर्विप्रलब्धाः प्रवर्त्तन्ते, पितृपितामहादयोऽत्र प्रवृत्ता इत्यवगम्य प्रवृत्तेरित्याह-नापि-इति। नापि योगमभ्यस्यता मया तूष्णीमास्यत इति व्यपदेशेनाव्यग्रतां निर्व्यापारतां फलत्वेनाभिसंधायात्र प्रवृत्तिरित्याह-नापि इति। कर्मकाण्डे ह्यय प्राथमिकः प्रवर्त्तते न तु ब्रह्मकाण्डे "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्[1]" इति वचनात् तत्र चास्यानेकधाऽनुष्ठानव्यग्रत्वात्। यद्वा, अन्तिममोक्षाश्रममप्राप्तः प्राथमिकस्तस्य कर्मकाण्डव्यग्रत्वादिति। नापि जीविकाऽत्र

---

(1) The second half of the couplet runs thus:—अनपाकृत्य मोहेन मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः। Cf. Nyāyavārtikatātparyaṭīkā, p. 442, 12—23.

प्रवृत्तेर्निमित्तं, 'दृष्टलाभफला नापि' (न्या० कु० १। ८) इत्यनेन निरस्तत्वादित्याह—नापि इति। नापि कुहकानां वञ्चकानां वञ्चना प्रवृत्तेर्निमित्तं वेदागमे वञ्चनाया असंभवादित्याह—नापि—इति। न ह्यत्रादित्यस्तम्भादीनामुपाया उपदिश्यन्त इति।

अत्रासंभवन्तः सर्व एवैते दृष्टहेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे संभवन्तीत्याह-भवन्ति तु—इति। संभवमेव दर्शयति-यथा हि-इति। बौद्धादयोऽपि विहारकुहरकोटरेषु चक्षुषी निमील्य निर्व्यापारा आसत इत्यलसास्तान् बौद्धाद्यागमान् परिगृह्णन्तीति संबन्धः। इतः वैदिकात् पथः, रागिणः भोज्याद्यद्वैतरागिणः, स्वेच्छया परिग्रहः पित्रादीनां नियामकानामभावात्। "अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः। उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते[1]।" आदित्यस्तम्भनादीनामुपायस्य बौद्धाद्यागमेषूपदिष्टत्वात् कुहकवञ्चिताः परिगृह्णन्ति। अतः यत एव दृष्टहेतवः संभवन्तीति।

तदेवं प्रसङ्गाद्वेदप्रामाण्यहेतोर्महाजनपरिग्रहस्य स्वरूपं दर्शयित्वाऽधिकृतयोरेव सृष्टिप्रलययोः किंचनाशङ्कते—स्यादेतत्-इति। विश्वोत्पत्तिनाशयोर्निमित्तानां कर्मणां प्रलयावस्थायां युगपन्निरुद्धवृत्तित्वेन कस्यचिदपि वस्तुन उत्पत्तेर्विनाशस्य चासंभवात् स्तिमिताकाशसदृशं जगदवतिष्ठते, तदा चागन्तोः कुतो हेतुविशेषात् पुनः सर्गः? न हि तदा हेतुविशेषः कुतश्चिदस्ति, न हि तमन्तरेणाहेतुकः सर्गः सम्भवतीति। (a) प्रकृतेर्महदादिरूपेण परिणतेः पुनः सर्गोऽस्त्वित्यत्राह-प्रकृतिपरिणतेः इति। मातुलदुहितेव दाक्षिणात्यानां[2] न तु प्रामाणिकानाम्। प्रकृतितन्नित्यत्वयोरप्रामाणिकत्वात्तत्परिणतिहेतोरागन्तुकस्याभावाच्चेति। (b) ब्रह्मपरिणतेरिति[3] भास्करगोत्र एव युज्यते कुलवधूरिव श्रोत्रियगोत्रे (c)। वासनानामालयसंततिपतितानां ज्ञानक्षणानां पूर्वं पूर्वं विज्ञानं, तस्य परिपाकः सहकारिलाभस्तस्मादिति सौगतमतमनुधावति वेशवनितेव धनवन्तमिति। (d) कालविशेषावच्छिन्नया भगवतः सिसृक्षया सहकृतैर्भोक्तृकर्मभिः

(1) The original source of this quotation is not known. It occurs in the present text of the Uttaragītā I. 57. (2) Cf. Kumārila's Tantravārtika (Ben. Sansk. Series), pp. 137, 138; Bodhāyana's Dharma Sūtras 1. 1. 18—19 (Mysore Edition), p. 4; also Govindasvāmī's Com. on the above (loc. cit.) where the saying of Kumārila is cited: स्वमातुलसुतां प्राप्य दाक्षिणात्यस्तु तुष्यति।

परमाणुषु क्रियोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण पुनः सर्ग इति नैयायिकानां मतमाशङ्क्याह—कालविशेषात्-इति। कालस्य स्वतो भेदाभावादुपाधिविशेषाद्विशेषो वक्तव्यः, प्रलये च कालावच्छेदकस्योपाधेरभावादिति न संगच्छत इति। नन्वसन्त एव तदानीमुपाधयः सर्वकालमुपलक्षयिष्यन्ति असतामेवोपलक्षणत्वाविरोधादित्यआह—असतां च इति। कुत इत्यत आह—सर्वदा-इति। प्रलयारम्भात् प्रभृति सर्वोपाधीनामसत्त्वेनाविशेषान्नैवागन्तुकसर्गकालस्य विशेषकत्वमिति। ननु मा भूवन्नसन्तो विशेषकाः सर्वदा तुल्यरूपत्वात्तथापि तद्विषयं विज्ञानं कदाचिदुपपद्यते, ततश्चागन्तुकज्ञानावान्तरव्यापारद्वारा तेषामेव विशेषकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह-न च ज्ञानद्वारा इति। तच्च ज्ञानमस्मदादीनां भवेदीश्वरस्य वा? नाद्यः-तस्यानित्यत्वेन प्रलये विनाशाच्छरीरेन्द्रियादिकारणाभावेन पुनरनुत्पादाच्च। न द्वितीयः-तस्य नित्यसर्वविषयस्य च स्वरूपतो विषयतश्चाविशेषकत्वात्। ततश्च सर्गादावागन्तोः कस्यचिद्धेतोरभावादनुत्पत्तिः सर्वदा उत्पत्तिर्वा सर्वस्य स्यात् न तु कदाचिदुत्पत्तिरिति चोद्याभिप्रायः। न-इति। मा भूवन्नन्ये प्रकृतिपरिणामादयः सर्गस्य निमित्तं, कालविशेषस्तु भविष्यति। अस्ति च तदानीं तस्योपाधिविशेषः ईश्वरनिश्वसितलक्षणः। कथमशरीरस्य तस्य निश्वसितमित्यत उक्तं—परमाणूनां कर्मसंतानस्य—इति। परमाणवो हीश्वरशरीरं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात्, तेन तदाश्रयं कर्मेश्वरनिश्वसितं भवति। तथा च श्रुतिः-"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतत्" इति। ननु यदि परमाणुषु कर्म स्यात् तर्हि संयोगस्यावर्जनीयत्वाद् द्व्यणुकादिक्रमेण तदानीमेव विश्वं जगदुत्पद्येत, अत उक्तं—प्रचय—इति। प्रचयाख्यमेव संयोगं तदा कर्मारभते न तु कार्यारम्भकं, तर्हि किमर्थं कर्मसंतानोऽनुवर्तत इत्यत उक्तं-कालावच्छेदैकप्रयोजनस्य-इति। इयन्तं कालं प्रलीनं ब्रह्माण्डमिति प्रलयकालावच्छेद एव प्रयोजनं तस्य नान्यत्। सर्वस्मिन्नेव प्रलीने कुतः कर्मण एवोत्पत्तिरित्यत उक्तं-महाभूत-इति। महाभूतानां पृथिव्यप्तेजोवाय्ववयविनां संप्लवो विनाशः, तदर्थं यः संक्षोभोऽभिघातस्तेन तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्मोत्पत्तिद्वारेण वेगाख्यः संस्कार उत्पद्यते, तेन चावयविनाशोत्तरकालमपि मन्दतरतमादिभावेन कर्मसंतानोऽनुवर्तते, कार्यान्तराभावेऽपि कालावच्छेदैकप्रयोजनमीश्वरनिश्वसितमनुवर्तत इत्यत्र दृष्टान्तः—शरीर-इति। यथा हि निद्राणानां प्राणिनामेतावानस्यायुषो भोग इदानीं परिपक्वः इदानीं त्वेतावानित्यायुःपरिपाकक्रमसंपादनैकप्रयोजनः श्वाससंतानोऽनुवर्तते, इतरथा हि तदानीं जीवकालावच्छेदयोग्यक्रियाभावादियन्तं कालमनेन जीवितमतोऽयमायुर्भागः पक्व इति, तत्क्रमो न

स्यादिति[1] ॥ यद्यत्र कश्चित्पृच्छेत् कियन्तं कालमसौ प्रलयोऽनुवर्तत इति, तत्रैवमुत्तरितव्यमित्याह—कियानसौ-इति । प्रमाणविरोधाभावादागमप्रसिद्ध्यनुसारेण यावन्तं कालं सर्गानुवृत्तिस्तावन्तं कालमिति । यद्वा, यावानागमेषूपदिश्यते तावानिति। सर्वथा ब्राह्मेण मानेन वर्षशत[2]मिति । उपाध्यन्तरमाह—ब्रह्माण्डान्तर—इति । यदेकस्मिन् ब्रह्माण्डे विनष्टे ब्रह्माण्डान्तरमुत्पद्यते तद्व्यवहारो वा तत्समये भाविनो ब्रह्माण्डान्तरस्यानुवृत्तिकालं यावदन्यस्य प्रलय इत्यर्थः । सन्ति च बहूनि ब्रह्माण्डानी[3]त्याह—यथा खल्विति । श्रुतिरेवात्र प्रमाणमित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ उक्तैर्हेतुभिरेव सर्वेषां विच्छेदे परिग्राह्यपरिग्रहीतृपरिग्रहाणामभावाश्च तद्द्वारेण प्रामाण्यं शक्याभ्युपगममिति परिग्रहमङ्गीकृत्याप्याह—ज्ञापकश्चेति । महाजनपरिग्रहः खलु प्रामाण्यस्य ज्ञापकः । ननु ज्ञापकानि च कारकोत्पादितानीति केवलं ज्ञापयन्ति, शब्दानां च मूलप्रमाणवत्ता प्रामाण्यकारणं, न हि सा नित्यस्य संभवति, स्वतः प्रामाण्यमित्युक्तं, ततः कारकाभावान्निवर्तमानं प्रामाण्यं ज्ञापकाभिमतः परिग्रहः सन्नपि कथ व्यवस्थापयेत् । न हि सहस्रचक्षुषाऽपि नभसि नभस्वति वा रूपं शक्यसंपादमिति ।

ततोऽन्यस्मिन्ननाश्वासादित्येतदवतारयितु शङ्कते—स्यादेतत्-इति । नित्यनैमित्तिकेन कर्मणा चित्तप्रवृत्तिनिरोधात्मकेन योगेन सिद्धास्तज्जनितधर्मसहकृतेन मनसाऽतीन्द्रियार्थदर्शनसमर्थास्तत एव साक्षात्कृतधर्माधर्माः कपिलहिरण्यगर्भादय एव सन्त्युपदेष्टारस्तेषामेव कारुण्यनिष्ठानां संसारिचेतनानुग्रहार्थमुपदेशसंभ[4]वात् । एतावानेव हि तेभ्यो भवदभिमतस्येश्वरस्य विशेषः यत्क्रमिकीटसंख्या[5]दिसर्वविषय ज्ञानं नाम, तच्चानपेक्षित धर्माधर्मोपदेशस्येति ॥ तदुत्तरत्वेन संग्रहमुपादत्ते ततः—इति । अनाश्वासमेवोपपादयति-तथा हि इति । न तावद् दर्शनोपायो भावनेति

---

(1) Cf. ante II. p. 27. (2) Cf. Praśastapāda Bhāshya: ब्राह्मेण मानेन वर्षशतस्यान्ते &c (Viz., Ed. p. 48); Nyāyakandali, p. 50 13-19 Kiraṇāvalī (Ben. Ed), p. 90 4-15.

(2) For the duration of *Pralaya* and some notes relating to it, see Schrader, Introduction to the Pāñcharātra, pp. 27-29.

(3) Cf. Schrader, *loc cit.*, p. 81.

(4) Cf. Gaṅgeśa, Iśvarānumāna, (Bibl. Ed.), p. 85.

(5) Cf. Gaṅgeśa, Iśvarānumāna (Bibl. Ed.), p. 89.

Parthasārthi quotes the following verse bearing on this question in his Nyāyaratnākara (p. 83): कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते । दूरं पश्यतु मा वाऽसौ तत्त्वमिष्टं तु पश्यति ॥

वक्ष्यामः, यद्यपि स्यात्तथापीति। नन्वहिंसादिषु संवादाभावेऽपि दृष्टार्थेषु प्रमाणान्तरसंवाददर्शनाददृष्टार्थस्यापि तत्साधर्म्यात्समाश्वास इत्याह-एकदेश-इति। स्वप्ने श्रुतस्याख्यानस्य यद्वा स्वप्नस्येदमिति। स्वप्नफलप्रतिपादकस्यैकदेशसंवादेऽपि न प्रामाण्यं, तद्वदपि संभवेदिति। एवं भावनामभ्युपगम्योक्तं, सापि नास्तीत्याह-न च-इति। स्मृतिहेतुः संस्कारो वासना, सा कथमननुभूतपूर्वे भवेदिति। किंच, कर्मयोगयोरनुष्ठानेन हि कपिलादयः सिध्यन्ति, तदनुष्ठानं च तयोर्हितसाधनत्वज्ञानात्, तज्ज्ञानोपायश्च तदानीं नास्तीत्याह-न च कर्मयोगयोः-इति। हितसाधनत्वाभावेऽपि कर्मयोगयोः स्वरूपोपलम्भमात्रेण तदनुष्ठानं भवेदित्यत्राह—न च तयोः-इति। भावनासाध्यो वेति। न हि स्वरूपोपलम्भो भावनासाध्यो वा भवति प्रत्यक्षत्वात्स्वरूपस्य। यद्वा, कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वोपलम्भो भावनासाध्यो वा नोपयुज्यतेऽनाश्वासादिभिः। न चास्मिन्-इति। कर्मयोगयोरतीन्द्रियार्थप्रदर्शनसाधनत्व इति। किंच, तयोस्तत्साधनत्वमवगम्यानुतिष्ठतः फलसाधनादन्वयव्यतिरेकौ स्यातां, तत्साधनत्वाप्रतीतौ कथमनुष्ठानं कथं च फलदर्शनं कथमन्वयव्यतिरेकावित्याह-अप्रतीतया-इति। तदसंभवात्फलस्यान्वयव्यतिरेकयोर्वा ऽसंभवादिति। ननु मा भूतामेकस्मिन् देहे तथापि योऽहं देहान्तरमधिष्ठाय कर्माकरवं सोऽहं देहमधिष्ठाय तस्य कर्मणः फलमनुभवामीति कर्तृभोक्तृदेहयोरात्मनः प्रतिसंधानादन्वयव्यतिरेकौ स्यातामित्यत्राह—न च-इति। मा नामार्वाचीनः प्रतिसंधत्तां, विशिष्टाः केचित्प्रतिसंधास्यन्तीत्यत्राह—केचित्—इति। कुतो वा नाश्वास इत्याह—विनिगमनायामिति। अनुभवत्येवेत्यवधारणायामिति। प्रतिपत्—इति। यथा ह्यनध्यायकाले वर्जिताध्ययनानां पुनरध्यायकाले स्मरणम्, उपाध्यायानामन्योन्यसंवादेन पूर्वाधीतस्वाध्यायप्रतिसंधानं निश्चीयते, तथा कपिलादीनामन्योन्यसंवादात् सर्गादौ प्रतिसंधानावधारणेति। न-इति। कथं हि संस्कारोच्छेदकैर्मरणजननक्लेशैः कालविप्रकर्षेण चान्तरितं जन्मान्तरानुभूतं प्रतिसंधीयत इति॥ जन्मान्तरानुभूतं प्रतिसंदधद्भिरपि कपिलादिभिः सर्गादिभुवां ब्राह्मणत्वादिवर्णविशेषस्याज्ञानादधिकारिविशेषेण धर्मविशेषेणानुष्ठानं न संभवति। न हि तदानीं ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पत्तिरस्ति, न च पूर्वजन्मनि ब्राह्मणमातापितृजन्यत्वेन जन्मान्तरे ब्राह्मणत्वं भवति यतस्तत्प्रतिसंधानेनैतन्निश्चीयेतेत्याह- तथा च-इति। यद्वा, तथा चेति जन्मान्तरीयप्रतिसंधानाभाव इत्यर्थः, न हि पूर्वजन्मनीति। तदभ्युपगमेनोक्तमिति। नन्वीश्वरवद्वर्णविशेषं कपिलादयोऽपि ज्ञास्यन्तीत्यत्राह—ईश्वरवत्—इति। स हि तज्जातिविशेषे निमित्तमदृष्टविशेषसहकृतभूतभेदारब्धशरीरत्वं जानाति

नित्यसर्वज्ञत्वेनादृष्टविशेषवेदित्वात्तस्य, नैवं कपिलादयः तेषामदृष्टविशेषज्ञानहेतोर्भावनाया निरस्तत्वादिति। तर्हि ब्रह्माण्डान्तरवर्तिनो ब्राह्मणा ब्राह्मणादिवर्णान् तत्र संचार्य तत्तद्वर्णविशेषप्रयुक्तान् धर्मान् व्यवस्थापयन्तीत्यत्राह—एतेन—इति। एतेन वक्ष्यमाणेन संचरणशक्त्यभावेनेति। अणिमादि इति। अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्व वशित्वमित्येभिरैश्वर्यैः संपन्नाः कपिलादयः। ततस्तेषां किन्नाम दुष्करमिति। न-इति। तत्राणिमादिसंपत्ताविति। तत्र संभावना तावदस्तीत्यत्राह-संभावना-इति। अथ-इति। अत्र कपिलादीनामैश्वर्येऽतीन्द्रियार्थदर्शित्वे च तदाजननस्य महाजनपरिग्रहान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति। न-इति॥ विशिष्टैकरूपकल्पनयापि परिग्रहस्योपपत्तौ न भूयसां विशिष्टानां कल्पनायां प्रमाणमस्तीति। नन्वेककल्पनायामपि तस्य विदेहस्यैव निर्मातुं शक्तिरणिमाद्यैश्वर्यसंपत्तिश्च कल्प्येतेति कल्पनागौरवमस्त्येवेत्यत्राह-विदेह-इति। अनेककल्पनायामपि तदविशिष्टमेवेत्यर्थः। अस्तु तर्हि कपिलादीनामन्यतमः स एकः किमीश्वरेणेत्यत्राह-अस्तु-इति॥३॥

यद्येक एवाङ्गीक्रियते स तर्हीश्वर एव स्यात् तमन्तरेणान्यत्र कपिलादावनाश्वासस्योक्तत्वादिति परिच्छेदार्थं संकलय्य दर्शयन् सर्वास्वपि जातिष्वात्मनः परमेश्वरं प्रति प्रणतिं प्रार्थयते-कारं कारम् इति। संसारिचेतनवर्गसमवेतमदृष्टं माया, तद्वशादलौकिकमन्यत्राद्दृष्टचरमद्भुतमयं विचित्रं च जगत्कृत्वा कृत्वा पुनः संहृत्य संहृत्य पुनरपि कुर्वन् ऐन्द्रजालिक इवेन्द्रजालं यः क्रीडति तं देवं, निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं निरवग्रहमप्रतिघातं स्फुरत्प्रकाशमानमभिध्यानं सर्वानपि विषयानदृष्टपरमाण्वादीनभिध्याय व्यवस्थितं ध्यानं ज्ञानं तदेव तस्यानुभावो महिमा यस्य तथोक्तः। यद्वा, अनुभावः क्रियाशक्तिः अप्रतिहते सर्वविषये ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती यस्य स तथा। नित्यज्ञानत्वेन विश्वासभुवां कपिलादीनां निरस्तत्वात् तस्यैकभुव शिवं प्रति नमन्, भूयासमन्त्येष्वपि जननेषु नीचास्वपि जातिषु वर्तमानः शिवं प्रति नमन् भूयासमिति यावत्। यदि शिवं प्रति नमन् भवे अन्त्येष्वपि न भूयासम्, अन्यथा तूत्तमेष्वपि न भूयासमित्यर्थः॥ ४॥

इति श्रीमद्रामदेवमिश्रसूनोर्वरदराजस्य कृतौ न्यायकुसुमाञ्जलिटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः॥

तृतीयः स्तवकः ।

तदेवमीश्वरविषयस्योपदेशलिङ्गानुमानस्यान्यथासिद्धिर्निराकृता। अथेदानीं तदभावावेदकप्रमाणसद्भावादित्याशङ्कितं, तस्य कालात्ययापदिष्टं निराचिकीर्षुः स्मारयति तावत्-नन्वेतदपि-इति। मा भून्नित्यवेदद्वारा वा कपिलादिद्वारा वा धर्मसंप्रदायस्तथाप्येतदीश्वरद्वारकत्वमपि कथं सिध्यति, तत्रेश्वरे बाधकसद्भावात्। यद्वा, यद्यप्यन्यथासिद्धिर्निराकृता, तथाप्येतदपरोक्तं कालात्ययापदिष्टत्वं कथं निरसनीयम्। यद्वानन्यत्प्रत्यक्षं सिद्धमप्येतत्कथं साधकं तत्रानुमाने बाधकसद्भावादिति। बाधकमेवोपपादयितुमुपक्रमते—तथा हि-इति। तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भेन बाधकं तावदाह—यदि स्यात्-इति। न चोपलभ्यत इति शेषः। तर्कणानेनानुगृहीतं प्रत्यक्षं जगत्कर्त्रभावमावेदयतीति भावः। सिद्धान्ती शङ्कते-योग्यत्वात्-इति। योग्यानुपलम्भो हि बाधक इति। एव तर्हि-इति। न च सत्त्वादिति शेषः। शशश्रृङ्गप्रतिवन्दीमुन्मोचयन् सिद्धान्ती शङ्कते—नैतदेवम्-इति। श्रृङ्गस्य रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां प्रत्यक्षयोग्यत्वेन गवादिश्रृङ्गे व्याप्तिदर्शनादस्यापि श्रृङ्गस्य सतो योग्यतया भवितव्यम्—तस्माच्छशश्रृङ्गस्य योग्यानुपलम्भोऽस्तीति। इतरः पुनरीश्वरस्यापादयति—चेतनस्य-इति। चेतनादियोगिनो हीश्वरस्य शरीराद्युपाधिसंबन्धोऽवश्यभावी तत्कारणकत्वाच्चेतनादेर्योग्यं च शरीरादि, तथा च तस्यानुपलम्भेन बाधात् तद्वतोऽपि बाधः स्यादिति न केवल प्रत्यक्षमनुमानमपि बाधकमित्याह-व्यापक-इति। कर्तृव्यापकत्वेन स्वप्रयोजनासिद्धिः कुलालादिषूपलब्धा, न च साऽनवाप्तावाप्तकामविरहिणि जगत्कर्तरि संभवति। तस्माद्व्यापकानुपलब्ध्या जगत्कर्त्रभावोऽनुमीयत इति। स्वार्थस्य कर्तृव्यापकत्वमेवाह-कोऽपि हि-इति। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायादिति। तदेवं प्रत्यक्षानुमानबाधितविषयमीश्वरानुमानमिति पूर्वपक्षिते सिद्धान्तमाह-उच्यते-इति। अयोग्यत्वात्परमात्मनस्तस्मिन् योग्यानुपलब्धिः कुतो भवेत्, न कुतश्चिदित्यर्थः। यद्वा, योग्येऽपि स्वात्मन्यनुपलब्धिर्नाभावं गमयितुमल, कुतो ऽयोग्ये परमात्मनि। ततश्चोन्मोचिता शशश्रृङ्गप्रतिवन्दिर्न हि श्रृङ्गमयोग्यमनुपलब्ध्या बाध्यते, किन्तु योग्यमेव। न च परमात्मा योग्य इति। न तावत्प्रत्यक्षबाधः, न च व्यापकानुपलब्धिलक्षणमन्यद्वाऽनुमानं बाधकमीश्वरस्यानभ्युपगमेनाश्रयासिद्धेरिति व्याचष्टे-स्वात्मैव-इति। स्वात्मनः प्रत्यक्षयोग्यत्वं सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिप्रतीतिसाक्षिकमेवेति। किमिति स्वात्मा योग्योऽप्यनुपलब्ध्या

न प्रतिषेद्धुं शक्यत इत्यत्राह—तथा हि-इति। जाग्रदवस्थायामुपलम्भदर्शनात्सिद्धं स्वात्मनो योग्यत्वमन्यदा नापैतीति भावः। पृच्छति-कस्य-इति। स्वरूपायोग्यत्वाभावेऽपि सहकारिविरहादनुपलम्भो युक्त इत्याह—सामग्रीवैगुण्यात्-इति। का तर्हि स्वात्मनो ग्रहणसामग्री यद्वैगुण्यात्तदानीमनुपलम्भ इत्यत्राह-ज्ञानादि-इति। जानाम्यहमिच्छाम्यहमित्यादिरूपेणैवात्मनो ग्रहणदर्शनाद् ज्ञानादिगुणोपगृहीतत्वमात्मनो ग्रहणसामग्रीति॥ सुषुप्तिसमये कस्यापराधेन ज्ञानमेव न जायते, कस्यानुग्रहाद्वाऽन्यदा जायत इत्याह—ज्ञानमेव-इति। मनसो बाह्येन्द्रियप्रत्यासत्तिभावाभावाभ्यां जननाजनने इत्याह—मनसः-इति। तदेतन्मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वं कौमारिला न सहन्ते विभुत्वान्मनस इत्याह—मनोवैभववादिनाम्-इति। तेषां मनोवैभवहेतूनुपन्यस्यति—तथा हि-इति। न हि द्रव्यसमकालं तत्समवेतानां स्पर्शादीनाम् उत्पत्तिः कार्यकारणयोः पौर्वापर्यनियमात्, तेनानुपपन्नस्पर्शैः प्रथमक्षणावस्थितैर्घटादिद्रव्यैरनैकान्तिकत्वमाशङ्क्योक्त-सर्वदा-इति। आकाशादिरत्र दृष्टान्तः। विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्-इति। अत्रापि सर्वदेत्यनुषज्यते। दिक्कालावत्र दृष्टान्तः। अनारम्भकद्रव्यत्वमन्त्यावयविनोऽप्यस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थमुक्त-नित्यत्वे सति-इति। अनारम्भकत्वमिति च द्रव्यानारम्भकत्वमिह विवक्षितम्। आकाशादय एव दृष्टान्तः। ज्ञानस्यासमवायिकारणमात्ममनसोः संयोगः, तदाश्रयत्वान्मनसो वैभवमनुमीयते। आत्मवत्सर्वत्रोपलभ्यमानकार्यत्वादात्मवदित्यादिशब्दार्थः। न-इति। द्रव्यत्वासिद्ध्या चतुर्णां हेतूनामापाततः स्वरूपासिद्धिः, निरूपणदशायां तु धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इति भावः। स्वरूपासिद्धिं तावदाह—यदा हि-इति। अद्रव्यमपि ह्यदृष्टप्रयत्नसंयोगादिक्रियाकरणं दृष्टमिति।

यद्यासां सुखाद्युपलब्धीनां साक्षात्काररूपत्वादिन्द्रियस्यैव तत्साधनत्वाच्चेन्द्रियतया मनोऽनुमीयते, तथा च द्रव्यत्वं सिध्यति द्रव्यस्यैवेन्द्रियत्वादित्युच्येत तथापि व्यापकत्वे तस्योपाध्यवच्छेदेनैवेन्द्रियत्वं वक्तव्यम्, न हि कर्णशष्कुल्यनुपहितमाकाशं श्रोत्रं भवतीत्याह-अथ-इति। अस्तु तर्हि शरीरावयवः कश्चिदत्रोपाधिरित्यत्राह-तद्यदि-इति। दृश्यते चावयवान्तरे शरीरमात्रेऽपि मनसो वृत्तिरिति भावः। ततः किमित्यत आह—ततः—इति। ततोऽपि किमित्यत आह-तथा च-इति। ननु न कर्णशष्कुलीवन्नियतः शरीरावयवः कश्चिदुपाधिः, किन्तु शरीरं तदवयवाश्चानियमेनोपाधयः सन्तु, तेन व्याप्यवृत्तिरवयवान्तरवृत्तिश्चोपपत्स्यत इत्यत्राह-शरीरतदवयव-इति। किंच सर्वेषामप्यवयवानामुपाधित्वे शिरसि सुखमित्ययं नियमो नोपपद्येत, अवयवान्तराणामप्युपाधित्वेन तत्रापि सुखाद्युत्पत्त्युपलम्भयोः

प्रसङ्गादित्याह–नियमानुपपत्तिश्च-इति। यतो नियतस्य शरीरावयवस्योपाधित्वे सुखादीनामपि नियतत्वप्रतीतिविरोधः, शरीरमात्रस्योपाधित्वे च व्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः, शरीरतदवयवानामनियमेनोपाधित्वे कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेत्येते दोषाः प्रादुष्युः तस्मादेवमङ्गीकार्यमित्याह–ततोऽन्यत्-इति। आशुतरसंचारीत्युपसंख्यानं कार्यं, तेन शिरःपादयोर्युगपदुपलम्भाभिमानः सिध्यतीति। अस्तु तादृश उपाधिः, ततः किमित्यत आह–तथा च–इति। तस्यैवोपाधित्वेनाङ्गीकृतस्य शरीरसंयुक्तत्वे सति साक्षात्प्रतिसाधनत्वेनेन्द्रियलक्षणलक्षितत्वादिन्द्रियत्वे स्वभावतः सिद्धे तदेवास्तु मन इति। तथा चाणुत्वेनैव मनःसिद्धेर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वैभवहेतूनामिति। तदेवं सुखादिसाक्षात्कारसाधनत्वेन मनइन्द्रियकल्पनायां धर्मिग्राहकप्रमाणबाध उक्तः। यदा बाह्येन्द्रियेषु युगपद्विषयैः संयुक्तेष्वपि यत्संनिधानक्रमाज्ज्ञानोत्पत्तिक्रमः प्रक्रमते, तेनेन्द्रियसहकारिणा केनचिद्भवितव्यमिति युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिलिङ्गेन मनोऽनुमीयते, तदा स्फुट एव धर्मिग्राहकप्रमाणबाध इत्याह—अथ–इति। व्यापकत्वे हि तस्य युगपत्सर्वेन्द्रियैः संनिकर्षसंभवात्संयुक्तैरिन्द्रियैः युगपज्ज्ञानोदयप्रसङ्गात्, ज्ञानक्रमार्थं कल्प्यमानस्याणुत्वेनैव सिद्धिरिति। न च विभुत्वेऽपि मनसोऽदृष्टस्यापि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् तत्क्रमवशादेव ज्ञानक्रम उपपद्यते इति वाच्य, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरन्यथासिद्धत्वेन प्रमाणाभावात् मनस एवासिद्धिप्रसङ्ग इत्याह—यदि च–इति।

अत्र शङ्कते—अथेत्यादिना चेदित्यन्तेन। द्वेधा ह्यदृष्टस्य कारणत्वं-दृष्टकारणोपहारमात्रेण, तदनपेक्ष स्वयमेव चेति। तत्र पूर्वत्र दृष्टकारणसाकल्ये कार्यमुत्पद्यत एव न पुनस्तस्मिन्सत्येवादृष्टवैकल्यादेव कार्यानुत्पत्तिरिति। अन्यथा द्रव्यगुणकर्मणां सत्स्वेव दृष्टकारणेषु कदाचिददृष्टवैकल्यादनुत्पादः स्यात्, न चैतदस्ति। यत्र तु साक्षाददृष्टस्यैव कारणत्व यथा परमाणोराद्यकर्मणि–तदुक्तम् —"अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पतनमणुमनसोश्चाद्य कर्मेत्यदृष्टकारितानि" इति (वै.सू.५ २.१३)–तत्रादृष्टवैकल्यादेव कार्यानुत्पत्तिरिति। अस्त्वेव, प्रकृते किमायातमित्यत आह–तदिहापि–इति। विषयेन्द्रियात्मना साहित्येऽपि सुखापादौ ज्ञानानुदयात्तदतिरिक्तं किमप्यदृष्टोपहरणीय दृष्ट कारणमस्ति तन्मन इति मनःसिद्धेर्नाश्रयासिद्धिरिति। तथापि तस्य विभुत्वाङ्गीकारे युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यत्राह—तच्च–इति। विभुत्वेऽपि तस्य करणत्वेन कल्प्यमानत्वात, करणानां च क्रमेण क्रियाकरणस्वभावत्वात् ज्ञानक्रम उपपद्यत इति। ननु कल्पितेऽपि मनसि यदि कारणधर्मत्वादेव ज्ञानक्रमः तर्हि क्लृप्तस्यैवात्मनो बाह्येन्द्रियाणां चानेन न्यायेन क्रियाक्रमोऽस्तु

किं मनःकल्पनयेत्यत्राह—कल्पिते तु-इति। कुत इत्यत आह—प्रतिपन्तुः—इति।

करणधर्मोऽयं न तु कर्तृधर्मः कर्ता चात्मा करणत्वेऽपि चक्षुरादीनामनेकत्वादेकस्य चैकैकज्ञानोत्पादनाविरोधात् पञ्चभिरपीन्द्रियैर्युगपच्च ज्ञानान्युत्पाद्येरन् । कल्पिते तु मनसि तस्यैकत्वात्करणत्वाच्च न युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरुपपन्नेति निराकरोति-नन्वेवम्-इति। मा नाम भूत् पञ्चानां ज्ञानानां युगपदुत्पत्तिस्तथापि गन्धादिसंयुक्तघ्राणादिपञ्चेन्द्रियव्यापिना मनसा गन्धादिपञ्चकविषयैकज्ञानोत्पत्तिर्भवन्ती गीर्वाणशापेनापि नापयाति, तच्चानिष्टमिति। उक्तमर्थं यथावदजानानश्चोदयति-भवत्येव-इति। इष्यत एतत्सेनावनादिष्वनेकालम्बनमेकं ज्ञानमतो नानिष्टमिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन्नाह—न-इति। अनेकेन्द्रियग्राह्यगन्धरसादिविषयैकज्ञानोत्पत्तिरापद्यते, तच्चानिष्टमिति । अत्र सांख्यः शङ्कते—तेष्वपि-इति। दीर्घशष्कुलीं भक्षयतः पुरुषस्य तद्गतगन्धरसस्पर्शशब्दादिविषयमेकमुत्पद्यत एव ज्ञानं ततो नेदमप्यनिष्टमिति। न तत्राप्यनेकविषयमेकं ज्ञानमुत्पद्यते भिन्नानां क्रमवतामेव ज्ञानानां कालभेदः सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यत इत्येवाङ्गीकर्तव्यमिति। कुत इत्यत्राह-व्यासङ्ग-इति। आत्मेन्द्रियविषयसमवधाने सत्यपि यदा कस्मिंश्चिदेव विषये ज्ञानमुत्पद्यते न सर्वेषु तस्मिन्व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमदर्शनादन्यदापि मनसः क्रमकरणस्वभावोऽनुमीयत इति तत्रान्यथासिद्धिमाशङ्कते बुभुत्सा-इति। व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमो बुभुत्सातत्क्रमप्रयुक्तो न तु मनसः क्रमकरणस्वभावप्रयुक्त इति। नैवम्-इति। न हि बुभुत्साया एष महिमाऽस्ति यत्स्वव्यतिरेके ज्ञानव्यतिरेक इति, किन्तु सामग्रीव्यतिरेकादेव ज्ञानव्यतिरेक इति॥ कस्तर्हि बुभुत्साया महिमेत्यत्राह—अपि तु-इति। स्वसामग्र्या जायमानः प्रत्ययो बुभुत्सया दृढतरसंस्काराधानसमर्थो भवतीति॥ ज्ञानमात्रोत्पत्तावपि बुभुत्सोपयोगेऽनिष्टमाह—यदि तु इति । यदि बुभुत्सा न कारणं तर्हि बुभुत्सिताबुभुत्सितयोरविशेषेण ज्ञानं जायेत। न च मधुरतरसङ्गीतमादरेणाकर्णयतः संनिहितेष्वपि विषयान्तरेषु युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्याह-तस्मात्-इति। यतो ज्ञानोत्पत्तौ बुभुत्सायाः साक्षादनुपयोगस्तस्मात्तत्रापि मनःसंयोगक्रमादेव ज्ञानक्रमस्तत्संयोगक्रम एव बुभुत्साया उपयोग इत्यर्थः। पुनरपि ज्ञानक्रमवादी शङ्कते-विभुनो ऽपि इति। न-इति। तस्य व्यापारस्य संयोगरूपत्वे तावन्न क्रमः संभवति विभुत्वान्मनसः, तदतिरेकेण तु कल्प्यमानस्य कर्मत्वेऽपि विभुत्वव्याघातः, गुणत्वेऽपि तस्य नित्यत्वाभ्युपगमे क्रमोत्पत्तिरिति न संभवति, अनित्यत्वे तु विभुद्रव्यैकगुणस्याप्यविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन व्यासेराकाशैकगुणे

शब्दे मेर्याद्यविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वदर्शनेनावधारणादवि-भुद्रव्यमन्तरेण तदनुपपत्तेरसमवायिसंयोगाश्रिकरणं किञ्चिदविभुद्रव्यं कल्पनीयम्। यदि तदपि कल्प्येत तर्हि कल्पनालाघवाय तदेवाऽस्तु मन इत्युपसंहरति—तस्मात् इति।

उपपादितमर्थमुपजीव्य पूर्वप्रकृतमेवोपक्रम्याह-तथा च-इति। यथो-क्तमार्गेणाणुनि मनसि तस्यानिन्द्रियप्रदेशावस्थानोपपत्तौ मनः सहकारि-विधुरैरिन्द्रियैः ज्ञानादिविशेषगुणानुत्पादादात्मनो निरुपाधानत्वात्सुषु-प्तावस्थायामनुपलम्भः सिध्यतीति। एतत्-इति। विशेषगुणोपहितमे-वात्मानं गृह्णातीयेत्तदेवेति। विशेषगुणोपधानानुपधानयोरात्मनो ग्रहणाग्रहणाभ्यां तन्निश्चितमित्याह—अन्वय-इति। न केवलं मनस एवेद शीलं किन्तु सर्वेन्द्रियाणामपीत्याह—केवलम्-इति। एतदेवोपपादय-ति-न हि-इति। अन्यथा वाय्वादावपि चक्षुः प्रवर्त्तेतेति भावः। स्वप्ने वा कथं सुषुप्तिवन्मनसो व्याप्रियमाणेन्द्रियसंयोगाभावात् ज्ञानोत्पत्तिरि-त्याह—स्वप्न-इति। तत्तद्विषयेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि पूर्वानुभवजनितसं-स्कारोद्बोधप्रभावितत्तद्विषयस्मरणसहकृतं मनः स्वप्नभ्रमानुत्पादयतीत्या-ह—तत्तत्-इति। तदानीं बाह्यविषयानुपलम्भे संस्कारोद्बोध एव कुत इत्याह—तदुद्बोधः-इति। मन्द-इति। तदापि बाह्येन्द्रियाणां मन्दतरत-मादिभावेन व्यापारानुवृत्तेः शब्दाद्युपलम्भात्तदनुपलम्भेऽप्यन्ततो गत्वा शरीरोष्मणमादेस्त्वगिन्द्रियेणोपलम्भासंभवात्संस्कारोद्बोधोपपत्तिरित्या-ह—अन्त—इति। यदा तु मनस्त्वगिन्द्रियेणाप्यसंयुक्तं पुरीतति तदा स्वप्नस्याप्यभावात् सुषुप्तिरेव स्यादित्याह—यदा तु-इति।

एवं तावद्योग्यस्यापि स्वात्मनोऽनुपलब्धिकारणमुक्तम्। इदानीं तु कुतस्त्वयोग्यः परमात्मेत्यत्र शङ्कते—स्यादेतदिति। न कथचिदयोग्य इत्यर्थः। न तावत्स्वरूपयोग्यता नास्तीत्याह-न हि-इति। अय परमात्मा स्वयं स्वेन परमात्मनापीति। न च प्रमातृत्वरूपसहकारियोग्यता नास्ती-त्याह—नापि-इति। तद्योग्यता गृहीतत्वयोग्यतेति। न च करणरूपसह-कारियोग्यताविरह इत्याह—नापि-इति। नचास्ति एकाकीयस्य मनसः परमात्मानं प्रत्ययोग्यतेत्याशङ्क्याह-साधारणत्वात्-इति। सर्वेषां मनसां सर्वात्मनः प्रति साधारणत्वादिति। साधारण्यमेवाह—न हि-इति। न ह्येकस्यात्मनः सर्वदैकमेव मन इत्यत्र नियमहेतुरस्तीति। नन्वस्ति मनः-स्वभाव एव नियामक इत्याह—स्वभावः-इति। यदि तदेकात्मसंबन्धि-त्वमस्य स्वभावात्तर्हि मुक्तात्मना मनः संबन्धाभावात् स्वभावहानिः स्या-दित्याह-मुक्तौ-इवेति॥ सिद्धान्ती नियमहेतुमाह—न-इति। यस्यात्मनो

यदुभोजकमदृष्टमसाधारणं तेनोपनीतं मनस्तस्यैव ज्ञानहेतुर्नान्यस्य शरीरादीनामप्यसाधारणादृष्टाकृष्टत्वमेवासाधारण्ये हेतुः, व्युत्पादितं चैतदन्यत्रेति॥ एतेन मनसोऽसाधारण्येन परात्मवत्परदुःखादयोऽप्यप्रत्यक्षा इति व्याख्याता इत्याह—एतेन-इति।

तदेवं 'योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये' इत्येतद् व्याख्यायोपसंहरति—तदेवम्-इति। द्वितीयं पाद व्याचष्टे—तदितरत्-इति। तृतीयं व्याचष्टे—न हि-इति। किन्तु योग्यानुपलब्ध्येति। न च प्रकृते परमात्मनीश्वरे योग्यानुपलब्धिरस्तीत्याह-न च-इति। तस्मान्न प्रतिबन्धिरिति|पराशयमाशङ्कते-अथ-इति। यद्ययोग्यस्य शशशृङ्गस्यानुपलब्धिर्न बाधिका स्यात् ततो बाधकाभावमात्रात् किं तच्छृङ्गं सिध्यति। अयमत्राभिसन्धिः—अयोग्यानुपलब्धिप्रतिपादनेन बाधकाभावमीश्वरस्य सिध्यति न तु सद्भाव इति। केचित्तु व्याचक्षते यदि शशशृङ्गमप्ययोग्यं तदा तस्यानुपलब्धिर्न बाधिका स्यादिति। उत्तरं—तत किम्-इति। बाधकाभावात्किमायातं शशशृङ्गस्येति शङ्कितुर्भावाविष्करणं तत्सिध्येदिति। बाधकाभावादीश्वरवच्च शशशृङ्गं सिध्येदिति। निराकरोति-एवमस्तु-इति। स्यादेव यदि शशशृङ्गस्यास्तित्वे प्रमाणं स्यात्, तत्तु नास्ति। न हि वयं बाधकाभावमात्रेणेश्वरमभ्युपगच्छामः किन्तु साधकसद्भावादेवेति भावः। शृङ्गेऽपि प्रमाणमाशङ्कते—पशुत्वादिकम्-इति। शशः शृङ्गवान् पशुत्वात् गवादिवदिति। हन्तैवमश्वारूढोऽश्वस्यैवा[illegible]स्मार्षीरित्याह-परसाधने-इति। प्रथममीश्वरस्यानुपलब्ध्या बाधकमभिधाय तद्बाधे शृङ्गस्याप्यबाधः तद्बाधे तस्यापि बाध इति बाधने प्रतिबन्धिमुद्भावयितुमुपक्रान्तः संप्रति परसाधने प्रतिबन्धिमुद्भावयसि परेण हीश्वरसाधने कार्यत्वादिति हेतौ प्रयुक्ते शशोऽपि शृङ्गवान् पशुत्वादित्यादि वक्तुं संगच्छत इति। तर्हि परसाधन एतत्प्रतिबन्धिर्भविष्यतीत्यत्राह—तत्र-इति। तदेतद्विकल्प्य निराकरोति-किं तत्र-इति। यदि कार्यत्वं कर्त्तारं साधयेत् पशुत्वमपि शृङ्गं साधयेदिति किं प्रतिबन्धिरेव दूषणं किं वा योग्यानुपलब्ध्या पशुत्वस्येव कार्यत्वादेरपि बाधितविषयत्वमिति। तस्मिन् व्यापके पशुत्वादेः शृङ्गादिसाधनत्वेऽसति तत्कार्यत्वादेः कर्तृत्वसाधन व्याप्यभूतं प्रतिषिध्येतेति। मिथोऽनुपलभ्य-इति। यदि परात्मादेर्योग्यानुपलब्धिर्बाधिका स्यात् तदा परस्परमनुपलभ्यमानयोरेव वादिप्रतिवादिनोः परस्पराङ्गीकारो न स्यादिति। ननु मा भूदिद परसाधने दूषणं, तथापि शृङ्गसाधनतया प्रयुक्ते पशुत्वादौ को दोष इत्याह-तथापि-इति। पृच्छतोऽयमाशयः—य एवात्र दोषः स एवेश्वरानुमाने भविष्यतीति। अनवसरत्वान्नेदमिह वक्तव्यमित्याह—न जानीमस्तावत्-इति।

तदेवं प्रत्यक्षस्य बाधकत्वं निराकृतम् इदानीं तु व्यापकानुपलब्धि-लक्षणमनुमानम् अङ्कुरादिषु कर्तृबाधकमाशङ्कते—स्यादेतत्-इति। तन्मेति परमात्मन इति शेषः। कायवाग्व्यवहारैकप्रमाणकत्वेऽनिष्टमाह—अन्यथा-इति। न हि तस्य कायिको वाचिको वा व्यापारोऽस्तीति। निरुद्ध-पवनः प्राणानायम्य तूष्णीमासीनः। शेषं सुगमम्। यस्मान्न कायवाग्व्यापारै-कप्रमाणकः परमात्मा तस्मादेवमङ्गीकर्त्तव्यमित्याह—तस्मात्-इति। तथापि विश्वकर्त्तुः कथ सिद्धिरित्यत्राह—न च कार्यमात्रस्य-इति। न वय कार्य-प्रमाणकत्वं चेतनस्याभ्युपगच्छाम इत्यत्राह—न च-इति। किं चास्तु त्वद-भ्युपगमे तदेव प्रमाणं तथापि तदभावान्नाभावश्चेतनस्येत्याह—न च प्रमेयस्य-इति। व्याप्त्यभावमेव विकल्प्याह—सा हि-इति। प्रमेयस्य प्रमा-णव्याप्तिः सर्वैः प्रमाणैरिति प्रमाणकात्स्र्न्येनाभ्युपगम्येत किं वा येन केनचित्प्रमाणैकदेशेन? तत्र कृत्स्नप्रमाणव्याप्त्यै प्रत्यक्षाद्यन्यतमनिवृत्ता-वपि प्रमेयं निवर्त्तेत, न चैतदस्ति। द्वितीयेऽपि यदि नियतस्यैकस्य पुरुषस्य तर्ह्येकस्य सर्वप्रमाणनिवृत्तावपि प्रमेय निवर्तेत, अथानियमेन सर्वेषां न हि तदा सर्वपुरुषाणां यत्किञ्चिदपि प्रमाणं नास्तीति निश्चेतु शक्यत इति। ननु यदि न प्रमेयस्य प्रमाणव्याप्तिः कथं तर्हि रूपादिज्ञा-नाभावात्तदेकप्रमाणकस्य चक्षुरादेरभावनिश्चय इत्याह—कथ तर्हि-इति। उत्तरं—व्यापक-इति। न हि तत्रापि प्रमाणाभावादभावनिश्चयः। किं तर्हि? व्यापकानुपलब्धेरिति। कथ रूपादिज्ञानं चक्षुरादेर्व्यापकं, न हि कार्यं कारणस्य व्यापकं वैपरीत्यादित्यत्राह—चरम-इति। चरमसामग्रीत्वेन विनश्यमानस्य हि कारणस्य कार्यमेव व्यापकं यथा अन्त्यतन्तुसंयोगस्य पट-स्तेन तस्य व्यापकस्य कार्यस्य निवृत्तौ व्याप्यभूतस्यैव कारणस्य निवृत्ति-रवसीयते, न तु प्रमाणनिवृत्त्या प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः। किञ्चित्तु कारण-मस्मिन्सत्येव भवति नासतीति कार्यं प्रति योग्यतया निविशते यथा तन्त्वादयस्तस्यापि कदाचिद्भवत्कार्यं व्यापक न हि सर्वदा कार्यान-न्वितं कारणमिति शक्यं वक्तुम्। तस्मात्तस्य कदाचित्कस्यापि कार्यस्य निवृत्तौ तथाभूतस्य योग्यतयानिष्टस्यापि निवृत्तिः। अन्यथा-इति। यदि विधाद्वयमपि चक्षुरादौ नास्ति तदा रूपादिज्ञानाभावान्न तत्राप्यभावनि-श्चयः किंतु संदेह एव स्यादिति। यद्वा, योग्यतामात्रस्य कदाचित् कार्यं न तु व्यापकं तेन करस्य निवृतौ कादाचित्कस्यापि कार्यस्य निवृत्तिस्त-द्व्यतिरेकेणास्य निवृत्तिरन्यथा कार्यनिवृत्तौ तत्रापि कारणेऽपि संदेहो नाभावनिश्चय इति। केचित्तु न तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिरिति न ·········पश्लेषेण पठन्ति। तत्रायमर्थः। ननु चरमसामग्रीनिवेशिन इति विशेषणं योग्यस्येत्येवोच्यतामित्यत्राह—योग्यतामात्रस्य-इति। तस्य कार्यं

न व्यापकं। तस्मात्कार्यनिवृत्तौ योग्यतामात्रस्य निवृत्तिः। अन्यथा-इति। चक्षुरादेश्चरमसामग्रीनिवेशाभावे तत्रापि नाभावनिश्चयः, संदेह एवेति।

चक्षुरादिवत्प्रकृतेऽपीश्वरे व्यापकस्य प्रयोजनादेरनुपलब्ध्या व्याप्यस्य कर्त्तुः प्रतिषेधोऽस्तु न प्रमाणाभावेनेत्याह-प्रकृतेऽपि-इति। न-इति। प्रतिषेधाधिकरणस्य सिद्धिमेवाह-न हि-इति। न ह्यनाश्रय एव सर्वकर्त्तृत्वस्य विषयत्वस्य वा प्रतिषेधः संभवतीति। आभास-इति॥ तेनाश्रयत्वोपपत्तिरिति। न-इति। न परमाभासप्रतिपन्नाश्रयतानुपपत्तिः। प्रतिषेधप्रतियोगित्व च नोपपद्यत इत्युभयोमप्युनुपपत्तिमुपपादयति-व्यावर्त्त्य-इति। व्यावर्त्त्यस्य निषेधस्याभाववत्ता तत्संबन्धिता भाविको पारमार्थिको विशेष्यता नामाभावाधिकरणेति। यावत्पारमार्थिकी चाभाववत्ता पारमार्थिकस्यैव भावस्य न चाभासप्रतिपन्नस्येति भावः। निषेध्यस्य प्रतियोगिनः परमार्थतोऽभावविरुद्धात्मत्वं हि प्रतियोगितानिषेध्यत्वमिति यावत्। न चैतदप्याभासप्रतिपन्नस्यास्तीति। यथाहुः "लब्धरूपे क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते" इति। न चैतत् इति॥ विशेष्यप्रतियोगिनोर्दर्शित रूपमिति। कथ तर्हि-इति। यद्यसिद्धस्यैतन्नास्तीति। उत्तर-न कथञ्चित् इति। शशशृङ्गप्रतियोगिको निषेधो न कथञ्चित्संभवतीति। कुत इत्यत्राह—स हि इति। स हि निषेधो भावप्रत्यय एव प्रतीयते। न-इति। प्रत्ययः प्रमाणं प्रमाणत्वेनैव, स हि निषेधोऽभ्युपगम्यत इत्यर्थः। ततः किमित्यत्राह-न च-इति। मा भूदभावः पारमार्थिकः, ततोऽपि किमित्यत आह-तथा-इति। न चेत्यनुषञ्जनीयमिति।

न केवलमाभासप्रतिपन्नस्य पारमार्थिकप्रतिषेधप्रतियोगित्वमेव नास्ति प्रतिषेधमात्रविषयत्वमपि न संभवतीत्याह—अपि च-इति। यद्यपि तदतिरिक्तसामग्रीसाकल्यमेव योग्यता तथापि कल्पितस्य शशशृङ्गस्य दुष्टैव सामग्री योग्यताऽन्यथोपलम्भस्याप्यदुष्टत्वेनोपलभ्यस्यापि तात्त्विकस्य प्रसङ्गात्। ततः किम्? तस्यां तादृश्यां योग्यतायां सत्यां शशशृङ्गादेर्नानुपलम्भोऽस्ति। अपि तूपलम्भ एव स्यात्तस्या आभासोपलम्भव्याप्तः, अत एवानुपलम्भकाले योग्यता नास्ति।

तस्माद्योग्यतानुपलम्भयोरेकतरसंनिधानेऽन्यतरस्याभावात् समुदायसाध्यमभावावधारणं दुष्करमिति व्याख्यातुमुपक्रमते—केन-इति। योग्यानुपलम्भेनेति चेत्तत्राह-सर्वथा-इति। कदाचिदुपलम्भे ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यज्ञाना सामग्रीति। आभास-इति। तेन सर्वथानुपलब्धिरसिद्धेति। तदुत्तरत्वेन श्लोकार्धं विवृणोति—अत एव-इति। कस्तर्हि-इति। यद्यशक्यनिषेधम्-इति। सुहृद्भावेनाह—शशे—इति। प्रमाणसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते न त्वाभासप्रतिपन्ने तादृशमेवेति।

प्रकृतेऽपि प्रमाणसिद्धं निषेधाधिकरणं दर्शयन्नाह स्यादेतत्-इति । तस्यामेव प्रतिज्ञायां वस्तुत्वद्रव्यत्वादयोऽपि हेतव इत्याह—एवम्-इति । यथाहुः "प्रत्यक्षाद्यविसंवादि प्रमेयत्वादि यस्य च । अभावकारणे शक्तं को नु तं कथयिष्यति" (श्लो० वा०, पृ० ८५) इति । एतदप्याश्रयासिद्धत्वादिना दत्तोत्तरमित्याह-तदेतत्-इति ।

तदेव विकल्प्योपपादयति-इष्टसिद्धिः-इति । उभयवादिसिद्धेषु पक्षीकृतेषु सिद्धसाधन तेषामसर्वज्ञत्वासर्वकर्तृकत्वयोः अस्माकमपि सिद्धत्वात् भवतामगोचरेऽगोश्वरे पक्षीकृते हेतोराश्रयतोऽसिद्धिः । नन्वात्ममात्रे पक्षीकरणे सोऽपि तत्तया गृह्यत इत्यस्ति सामान्यतः सिद्धिरित्यत उक्तम्-नान्या सामान्यतः सिद्धिः-इति । उभयसिद्ध्यनुभयसिद्धिभ्यामन्यतः सिद्धिर्नाम न काचिदस्ति । न ह्युभयोमपि विधामतिक्रम्य विधान्तरमस्ति ।

आत्मत्वजातावपि पक्षीकृतायां यथेष्टसिद्ध्या पक्षत्वानिपातेनाश्रयासिद्धिः, तथा सैवाश्रयासिद्धिः स्यात् निषेध्यस्य सर्वज्ञत्वादेः क्वचिदप्यसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वात्पक्षस्येति व्याचष्टे-प्रमाणेन-इति । तृतीय पादं व्याचिख्यासुः शङ्कते-आत्मत्वमात्रेण-इति । विकल्प्य दूषयति-कोऽस्यार्थः-इति । भवतोऽसिद्धाप्यस्मदभिमतैव सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिरात्मत्वेनोपलक्षिता किं पक्षीक्रियेत तस्या अप्यात्मत्वोपलक्षितत्वेन वस्तुगत्या सिद्धत्वात् । अथ तदन्या संप्रतिपन्नैव व्यक्तिः, अथ वात्मत्वमात्रमेव । प्रथमे हेत्वसिद्धिरगोचर इति स्यात् । द्वितीये त्विष्टसिद्धिरिति स्यात् । तृतीयेऽपि सैवात्मत्वस्यासर्वज्ञत्वासर्वकर्तृकत्वयोः सिद्धत्वादिति । तुरीयपादव्याचिख्यासया शङ्कते-तथायम्-इति । तत्राश्रयासिद्धिसिद्धसाध्यते न स्यातामिति भावः । तदसत्-इति । न हि मीमांसकस्य सर्वज्ञत्वादिकं क्वचित्सिद्धमिति । किमतोऽनुमानस्येत्यत आह-तथा च-इति । साध्यविशिष्टस्य पक्षत्वाद्विशेष्याप्रसिद्धाविव विशेषणाप्रसिद्धावपि विशिष्टस्यासिद्धेराश्रयस्य पक्षस्याभावेन हेतुराश्रयासिद्धो भवतीति ।

त्वदभ्युपगम-इति । नैयायिकाभ्युपगमैर्लोकप्रसिद्ध्या चाश्रयः सेत्स्यतीति । न-इति । किमाश्रयग्राहकोऽयमागमादिः प्रमाणमाभासो वा ? प्रमाणत्वे तत एव धर्मिग्राहकप्रमाणात् बाधितविषयं निषेधानुमानमात्मानमेव नासादयेत् । आभासे तु पूर्वोक्तैवाश्रयासिद्धिरागमादिप्रमाणोपन्यासेन तिरोभूता तत्परित्यागे पुनरुद्भूता स्यादिति ।

संग्रहस्याविवरणे कारणमाह—निगद-इति । निगदः पाठः, स एव व्याख्यानमस्येति । तदेवमनुपलब्धिमात्रं न बाधकं योग्यत्वानुपलब्धिस्तु मीमांसके निरस्ते परमनास्तिकश्चार्वाकः प्रत्यवतिष्ठत इत्याह—चार्वाकस्तु-इति । सिद्धान्ती शङ्कते—एवम्-इति । इतर आह—नेदम्-इति ।

प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनो हि वयमिति। तथा च-इति। प्रायशो व्यवहाराणामनुमानाधीनत्वादिति। न-इति। धूमादिदर्शनेऽग्निसंभावनामात्रेण व्यवहरन्ति न तु निश्चयात्, अतो न तदर्थमनुमानप्रामाण्यमङ्गीकर्त्तव्यमिति।

कथं तर्हि व्यवहर्तॄणां प्रमाणमूलोऽयं व्यवहार इत्यभिमान इत्यत्राह—संवादेन च-इति। संभावनामात्रेण प्रवर्त्तमाना यादृच्छिकार्थसंवादेन प्रवर्त्तकविज्ञानस्य प्रामाण्यमभिमन्यन्ते न तु निश्चायकत्वादिति।

अत्रोच्यते—इति। संदेहात् प्रवृत्तिरिति तावन्न संभवति भवत्पक्षे संदेहस्यैवासंभवात्। दृष्टौ सत्यामदृष्टौ वा सत्यां क कस्मिन्विषये

दृष्टेऽदृष्टे वा संदेहः स्यादुभयोरप्युभयत्रापि न संभवति। संशयस्य

हेतुर्विषयश्च नास्तीत्यर्थः। कुतः भावाभावनिश्चयात् दृष्ट्यदृष्ट्योरित्येव दर्शनदशायां भावावधारणात् दर्शनदशायां वा भावावधारणात्। अतो व्यवहारार्थमनुमानादिकमेवाङ्गीकरणीयं, तच्चानुपलम्भमात्रेणाभवनिश्चये दुर्लभम्। न केवलम् अनुमानादिकमेव प्रत्यक्षमपि तद्धेतौ चक्षुरादावनुपलब्धिमात्रेण बाधिते कारणाभावात् कार्याभाव इति न्यायेन दुर्लभमिति सर्वोपप्लव इति।

ननु मा नाम भूत्संदेहः, संभावनया व्यवहारमभ्युपगच्छतः किमायातमिति शङ्कामपनुदन्व्याचष्टे-संभावना हि-इति। ततः किमित्यत आह-तथा च-इति। गृहान्तर्वर्त्तिनोऽपि निर्गतस्याभावावधारणात् विलीयेयुरिति भावः। स्मरण-इति। वहिर्निर्गतेनापि पुत्रादीनां स्मरणेनोपलम्भात् नोक्तः प्रसङ्ग इति। न-इति। प्रतियोगिस्मरणसहकृतस्यैवानुपलम्भस्याभावविशेषपरिच्छेदहेतुत्वान्न स्मरणोपलम्भो न केवलमभावपरिच्छेदं प्रतिबध्नाति प्रत्युतोद्ग्रथ्नातीति यदृच्छया परावृत्तोऽपि न पुनः पुत्रादीनासादयेदित्याह—परावृत्तोऽपि-इति। तेऽपि नासादयेयुरिति भावः। ननु परावृत्तिकाले तेषां सत्त्वादासादयिष्यन्तीत्याह—सत्त्वात्-इति। अनुपलम्भकाल इति स्पष्टः परिहारः नानुपलम्भकालेऽपि सन्तः पुत्रादयः पुनरासाद्यन्ते। किन्तु यदोपलभ्यन्ते तदैवोत्पन्ना अन्य एवेत्याह-तदैव-इति। न-इति। तदुत्पत्तिहेतूनां तदानीमनुपलम्भेन बाधितत्वात्तदुत्पत्तेरसंभवादनुपलम्भेऽपि वा तेषामबाधे स एवानुपलम्भमात्रेण नाभावावधारणमिति दोषः स्यादिति संग्रहस्योत्तरमर्धं व्याचष्टे—अत एव-इति। अत एवानुपलम्भमात्रेणासत्त्वाङ्गीकार इति। उपलभ्यन्ते-इति। स्पष्टम्। तन्मतमङ्गीकृत्येवाह—न-इति। गोलकादयः स्वोपलब्धेः पूर्वमनुपलम्भेनासन्तः कथ स्वस्वविषयमुपलम्भमुत्पादयेयुरिति। तर्हि स्वोपलम्भकाल एव सन्तः स्वविषयमुपलम्भान्तरमारभेरन्नित्यत्राह—न च-इति। न हि चक्षुरादीनां स्वविषयोपलम्भस्य च कार्यकारणभावाद्यौपपद्यं भवतीति।

एवं तावदनुपलम्भमात्रेण ईश्वरनिषेधोऽशक्य इत्युक्तम्, इदानीमनेनैव मार्गेण तेषां परमाण्वादिनियमोऽपि न सिध्यतीत्याह—एतेन-इति। एतेन निरसनीयमिति संबन्धः। तत्र परमाणूनां परमेश्वरस्येव योग्यानुपलम्भाभावेन प्रत्यक्षेण बाधः, तत्सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वयोरिव तेषां नित्यत्वनिरवयवत्वयोर्निषेधे धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः। तज्ज्ञानं पक्षीकृत्य सर्वविषयत्वनिषेधवत् पार्थिवपरमाणुगतरूपादिविशेषगुणानां नित्यत्वनिषेधे चाश्रयासिद्धिः, आत्मत्वं पक्षयित्वा तस्य सर्वज्ञत्वकर्तृत्वव्यक्तिसमवायनिषेधवद्रूपत्वादेरतीन्द्रियाश्रयत्वनिषेधे चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, इन्द्रियासत्त्वहेतोर्योग्यानुपलम्भस्य विशेषणासिद्धिः। यद्ययोग्यानीन्द्रियाणि सन्ति तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यमस्ति चेति प्रतिबन्दिग्रहणेनेमानि निरसनीयानि इत्येतदपि परमात्मयोग्यत्वप्रतिपादनेन निरसनीयम्। तथा स्वर्गादिनिराकरणमपि निरसनीयम्। स्वर्गादिनिराकरणप्रदर्शनेन मीमांसको भीषयितव्यः, तन्निषेधं दर्शयित्वा च परितोषयितव्यः। यद्वा, ईश्वरनिराकरणनिषेधेन तस्य भीषणमितरनिराकरणनिषेधेन तोषणमिति।

चार्वाकः सिद्धान्तिनं प्रत्याह-यद्येवम्—इति। मा भूत्प्रत्यक्षानुपलभ्यपिशाचाद्युपाधिनिषेधः, ततः किमित्यत्राह-तथा च-इति। तथाभूतस्य यथाज्ञानमवस्थितस्य। यद्वा, अनुमितिस्थितस्य। यद्वा, अनुमितिस्थितस्य जगत्कर्तुरिति। कथमसिद्धिरित्यत्राह-अनुमान-इति। निरुपाधिको हि संबन्धः प्रतिबन्धः इति। अनुमानाभावे शब्दादेरपि प्रमाणस्याभाव इत्याह—तदभावे-इति। प्रामाण्यग्राहिणस्तज्ज्ञातीयत्वानुमानादेरपि प्रामाण्याभावापराधेन शब्दादिप्रामाण्यासिद्धेरिति। एवं चानुपलम्भमात्रस्यानिषेधकत्वेऽनुमानाद्युच्छेदादीश्वरो न सिध्येत् निषेधकत्वे तु तत एव निषिध्येतेति। सेयं शिरोद्वयेऽपि पाशवती रज्जुरित्याह—सेयम्-इति।

अत्रैकदेशिनः परिहारं दूषयितुमुपन्यस्यति-अत्र कश्चित्-इति। किमनेनोपाधिविधूननव्यसनेन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोश्च रूपसंपत्तिमात्रेण प्रतिबन्धसिद्धेर्न हि तयोर्विपक्षसपक्षाभावेन तद्व्यावृत्त्यनुवृत्ती संभवतः। अन्वयव्यतिरेकिणस्तु पञ्चरूपसंपत्तिमात्रेण तस्य सपक्षविपक्षयोर्भावेन तद्वृत्तिव्यावृत्त्योः संभवादिति। न च रूपसंपत्त्यवधारणेऽप्युपाधिविधूननमुपयुज्यत इत्याह—तस्याश्च-इति। कथं तत्प्रमाणकत्व तस्या इत्यत्राह-यत्र तु-इति। तयोर्भङ्गे प्रमाणभङ्गस्यावश्यकत्वादिति। कस्मादेवमित्यत्राह-न हि-इति। हेतोश्चतुःपञ्चानां रूपाणां विप्लवो हेतुविप्लवः। प्रमाणविप्लवाविप्लवयोर्हि प्रमेयविप्लवाविप्लवौ भवत इति भावः। यदि दर्शनादर्शनाभ्यामेव प्रतिबन्धसिद्धिस्तर्हि मैत्रीतनयत्वादिरपि हेतुः स्यादित्याह-अप्रयोजकः-इति। तयोरविप्लवे तु नाप्रयोजको भाव कश्चि-

दस्तीत्याह—भूयोदर्शन-इति। स एवाप्रयोजकत्वेन संभावितानाशङ्क्य निराकरोति—न तावत्-इति। अनुमानसूत्रे पूर्ववच्छेषवदिति। कार्यकारणानुमाने परिगृह्य सामान्यतोदृष्टमित्यकार्याकारणभूतस्य सलिलादिविषयवलाहकाद्यनुमानस्यापि स्वीकारादिति। नापि-इति। सामग्री कार्यलिङ्गं तदेकदेशोऽप्रयोजकः स्यादित्यपि न युक्तम्। पूर्वं कारणं यस्यास्ति लिङ्गत्वेन तत्पूर्ववदिति। पूर्ववतोऽपि तत्र सूत्रेऽनुमानत्वेन स्वीकारादिति। नापि व्यभिचारः-इति। न हि मैत्रीतनयत्वादेर्व्यभिचार उपलभ्यते तदुपलम्भे वा व्यभिचार एव दोषः स्यान्नाप्रयोजकत्वमिति।

न च-इति। तथा च सर्वोऽपि हेतुरप्रयोजकः स्यादिति। नापि व्याप्यान्तर-इति। स्पष्टम्। नाप्यल्पविषय इति। न हि धूमादिः सपक्षव्यापक इति। स एव तत्र किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोति—ननु-इति। न हि धूमः स्वनिवृत्तावप्यनिवर्तमाने वन्हौ प्रयोजको नामेति। कुत्र तर्हि प्रयोजक इत्यत्राह—आर्द्रेन्धनवत्त्वम् इति। तस्यैव वन्हिविशेषरूपत्वेति। कुतो युक्तमित्यत्राह सामान्य-इति। न हि संभवति वन्हिविशेषं साधयति न तु सामान्यमिति सामान्यासिद्धौ विशेषस्यासिद्धेर्नियतत्वात्। यदि वा तदापि विशेषः सिध्येन्न तर्हि सामान्यविशेषभावः स्यात्। न हि तस्मिन् सिद्धेऽपि सिध्यतस्तद्विशेषकत्वमिति। सकलसपक्षवर्त्तिनि हेत्वन्तरे सत्येकदेशवृत्तिरप्रयोजकः यथा निषिद्धत्वे सति हिंसात्वम्। निषिद्धत्वं हि सकलञ्जुभक्षणादेरप्यधर्मत्वसिद्ध्यर्थं कलञ्जसाधारणमिति। तदेव सर्वत्राधर्मत्वे प्रयोजकं हिंसात्वं च नैवमित्यप्रयोजकमित्याशङ्क्याह—नापि कलञ्ज इति।

अत्र साहचर्यं व्याप्तिस्तस्या अनुमितिज्ञानोत्पादने लिङ्गसहकारित्वादिति तदेकदेशिमतं पूर्वपक्षी दूषयति—तदेतत्-इति। किमुपाधिविधूननेन भूयः साहचर्यदर्शने सति कोऽयमप्रयोजको नामेत्येतदशोभनं शङ्कितव्यभिचारस्याप्रयोजकत्वादुपाधिविधूननायत्तत्वाच्च शङ्कानिरासस्येति भावः। तदेवोपपादयति-कथं हि-इति। निश्चिताव्यभिचारो हि हेतुर्गमकः, अन्यथातिप्रसङ्गात्। तन्निश्चयश्च न साहचर्यमात्रात्सिध्यति भूयः सहचरितानामपि क्वचिद् व्यभिचारदर्शनात्। तस्माद् व्यभिचार्यव्यभिचारिणोः साहचर्यं विशेषाभावात्तन्मात्रेणाव्यभिचारनिश्चयानुपपत्तेः व्यभिचारशङ्कानिरसनहेतुः कश्चिदन्वेष्टव्यः, स चोपाधिविधूननमेवेति भावः। तत्र यदुक्तं निर्बीजशङ्का न युक्तेति तदप्यत एव निरस्तमित्याह—अत-इति। निर्णायकविशेषादर्शने सति साहचर्यमेव व्यभिचार्यव्यभिचारिणोः साधारणधर्मत्वात्संशयहेतुर्भवतीति। एवं च यदि भूयोदर्शने सत्यपि शङ्का स्यात् सर्वत्रापि सा स्यादित्येकदेशिना चार्वाकं प्रत्यापादितोऽतिप्रसक्तिरनुमानप्रामाण्यमनिच्छतः तस्य नोपालम्भाय भवति प्रत्युत नन्दनायेत्याह—एव

सति–इति। यद्वा, अनुमानमिच्छतः सिद्धान्तिनो नोपालम्भाय तस्योपाधिविधूननेन शङ्कानिवारणाभ्युपगमादिति। एकदेश्याह–स्वभावादेव–इति। तेनाव्यभिचारः स्वभावमात्राधीनः न तु तदर्थमन्योऽन्वेष्टव्य इतीतर आह—केन–इति॥ सत्यमेवं, स तु स्वभावो निर्णीत एव व्यभिचारशङ्कां निवर्त्तयतीति तन्निर्णयार्थमन्योऽन्वेष्टव्य इति। तर्हि भूयोदर्शनमेवास्तु निर्णायकमित्यत्राह—भूयोदर्शनस्य–इति। शङ्काया एव बीजमेतदित्युक्तमिति भावः। यत्र–इति। तदहष्टभङ्गं तथा। अव्यभिचारस्वभावम्—इति। आपाततः—इति। सर्वत्र सर्वदा व्यभिचारो न भूयोदर्शनमात्रात्सिध्यतीति तत एवं वक्तव्यमित्याह—तस्मात्–इति। तर्ह्यनुपलम्भे नोपाधिविरहोऽवधार्येत इत्यत्राह—तदवधारणम्—इति। अनुपलम्भमात्रस्य निषेधकत्वाभ्युपगमादिति।

तर्ह्यनुमानान्निषेत्स्यत इत्याह—ननु—इति। वन्हौ वन्हिसंबन्ध इति। न–इति। अस्याप्यनुमानस्योपाध्यभावनिश्चयायानुमानान्तरापेक्षायां तस्य तस्यापीत्यनवस्थेति। किं च, सर्वैः सर्वदोपाधिमत्तया धूमस्यानुपलम्भो नासर्वज्ञेन निश्चेतुं शक्यत इति स्वरूपासिद्धो हेतुरित्याह—सर्वादृष्टेश्च इति। अस्तु तर्हि स्वेनैकेनानुपलम्भो हेतुस्तत्राह–स्वादृष्टेः–इति। न ह्येकेन तद्वृत्तानुपलम्भस्तदभावव्याप्त इति सर्वदा स्वादृष्टिरप्यसिद्धेत्याह–सर्वदा इति। असिद्धेः–इति। कदाचिदपि न द्रक्ष्यत इति निश्चयासम्भवादिति। तदेवमेकदेशिनं निराकृत्य बौद्धमतं दूषयितुम् उपन्यस्यति—तादात्म्य–इति। यस्य य आत्मा वा यत्कार्यं तयोस्तेनात्मना कारणेनाविनाभावः, अन्यथा तदात्मकत्वव्याघातात्कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गाच्च, ततोऽविनाभावनिश्चयार्थमुपाधिविधूननापेक्षेति। यथाह—"कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात्" इति।(1) तादात्म्यतदुत्पत्त्योरेव निश्चयः कुतस्त्य इत्यत्राह–तत्र–इति। अवृक्षे शिलादौ शिंशपात्वस्यानुपलब्धिबाधितत्वाद् वृक्षः शिंशपेति निश्चीयते। तदुत्पत्तिस्तु पूर्वापरभावेन प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां सिध्यति। "प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकेन तदुत्पत्तिनिश्चयः" इति हि बौद्धाः। तत्र पौर्वापर्येण

(1) Apparently a quotation from Dharma Kīrti. The original reading of the second half of the second line is uncertain, being variously quoted by different authors: cf. Nyāyavārtikatātparyaṭīkā, p. 105, Nyāyakandalī, p. 207; Sarvadarśana Sangraha (Poona Ed.), p. 5, Prakaraṇa Pañchikā, p. 65.

वन्हिधूमयोरुपलम्भौ प्रत्यक्षद्वयं वन्ह्यनुपलम्भे धूमानुपलम्भः अन्यस्मिन्पूर्वभावेनोपलब्धेऽपि धूमस्यानुपलम्भ इत्यनुपलम्भत्रयमिति प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकम्। अन्येषां तु वन्हेर्धूमस्य पौर्वापर्यस्य च त्रीणि प्रत्यक्षाणि वन्हेर्धूमस्य च द्वावनुपलम्भाविति। नन्वेवमप्यदृश्यभावः पिशाचादिर्धूमस्य कारणं, वन्हिस्तु नान्तरीयकसंनिधिर्न वेति शङ्कायां न तदुत्पत्तिसिद्धिरित्यत्राह—न ह्येवम्-इति। पिशाचादेस्तु पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरत्वरूपस्य कारणलक्षणस्य विरोधाभावेन तत्त्वस्य कारणत्वस्य निर्वाहात् शङ्कावकाश इति नानेनापि प्रकारेणाविनाभावनिश्चय इत्याह—नैवम् इति। कुत इत्यत आह—उभय-इति। किमत्र क्वचित्तादात्म्यमव्यभिचारनिबन्धनमन्यत्र तदुत्पत्तिरिति विषयव्यवस्थयोच्यते किं वाऽस्वतन्त्रमुभयं तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वेति। नाद्यः, अनुवृत्तस्याव्यभिचारनिबन्धनस्यावचनात्, तदवचने च तस्यालक्षितत्वात्। नाप्युत्तरः, तादात्म्यस्य तदुत्पत्तावभावात्। तस्याश्चेतरत्राभावादव्यापकत्वादत एव नापि संभूयेति भावः। किं च उपाधिविधूननापेक्ष एव ताभ्यामप्यविनाभावनिश्चय इत्याह-कुतश्च-इति। तदेवमनुमानस्याव्यभिचारनिश्चयापेक्षत्वात्तस्य चोपाधिनिषेधायत्तत्वात्तन्निषेधे योग्यानुपलम्भाभावादनुपलम्भमात्रस्य च निषेधकत्वानङ्गीकारादनुमानेन च तन्निषेधेऽनवस्थाप्रसङ्गात्।

बौद्धानामपि निषेधाच्चानुमानादिविलोपप्रसङ्ग इति। चार्वाके प्रत्यवस्थिते परमसिद्धान्तीत्याह—अत्रोच्यते-इति। उपाधिविरहस्य दुरवधारणत्वेनानुमानकुलोत्सादशङ्कास्ति चेत् तत एवानुमाऽस्त्येव तत्कालतद्देशयोः महदृश्यस्य किं कालान्तरे देशान्तरे वाऽविनाभावो भविष्यति न वेत्येव व्यभिचारस्य शङ्कनीयत्वाकालान्तरभवनमसंनिहितं च देशमनाकलय्य शङ्कानुपपत्तेः तदाकलनस्य चानुमानमवधोर्याशक्यत्वादिति हृदयम्। तदनाकलने तु शङ्कैव न स्यान्निराश्रयत्वादित्यभिसंधायोक्तम्—न चेच्छङ्का ततस्तराम्-इति। न चेच्छङ्का ततः शङ्काभावादेव सुतरामनुमाऽस्त्येव शङ्कानिरासप्रयासस्याप्यभावः स्वोक्त्यैवानुमानं कथमियं व्यभिचारशङ्का निवर्तनीयेति। तत्त्वबुभुत्सया पृच्छत उत्तरम्-अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्य तर्कः शङ्कावधिर्मत इति तावदेवावकाशः शङ्कापिशाच्या यावत्तर्केण नागतं, समागतस्तु तर्कः शङ्काया अवधिरन्तो मतो न्यायविदाम्। ननु तर्कोऽप्यविनाभावमूल एव प्रवर्तमानोऽन्यथासिद्धिशङ्कया तर्कान्तरमपेक्षत इति अनवस्थादौःस्थ्यात् पुनरप्यनुमानं दत्तजलाञ्जलि स्यादित्यत उक्तं-व्याघातावधिराशङ्का-इति। अयमाशयः-किमियमाशङ्कार्थं क्रियार्थिनो लौकिकस्य हेतुफलभावं जिघांसतः परीक्षकस्य

वा ? प्रथमे क्रियाव्याघातावधिराशङ्का लोकस्य न तु यथा क्रियाव्याघातादयो ऽवतरन्ति तथाऽभवतीत्यर्थः । तथा च छिन्नस्थानपर्यवसानाच्चानुमानप्रामाण्यविघातः, द्वितीये तु शङ्कैव न स्यात् तस्या अपि कस्यचित्फलत्वात्तया हेतुफलभावप्रत्यक्षे योपि न स्यात् तस्या अपि तथा भावात्, सोऽयं व्याघात इति ।

व्याचष्टे—कालान्तरे—इति । भवन्मुहूर्त्तो अनुमेया इति । वर्तमानमुहूर्त्तोदयो भाविमुहूर्त्तोदिवन्तः मुहूर्त्तत्वादतीतमुहूर्त्तवदिति । मा भूदनुमानं स्मरणं तु भविष्यति कालान्तरे इत्यत्राह—अनवगत—इति । भाविनः कालस्य प्रत्यक्षासंभवादिति सर्वथा चानाकलने निर्विषया शङ्कैव न स्यादित्याह-अनाकलने-इति । तर्हि ननु मा भूद् व्यभिचाराशङ्केत्यत्राह-तथा च-इति । तुरीयं पाद व्याचिख्यासुः शङ्कते-स्वं कृतम्-इति । सुहृद्भावेनैवोत्तरमाह-न-इति । द्वयी हि शङ्का किमस्य हेतोरनेन साध्येनं संबन्ध उपाधिरस्ति वा न वेत्येका, अन्या तूपाधिशङ्कानिमित्ता हेतोः साध्यव्यभिचारशङ्का, तत्रोभयत्रापि तर्कप्रवृत्तेः शङ्कानिवृत्तिरिति । कथं तर्हि ततस्तन्निवृत्तिरित्यत्राह—तेन हि-इति । यद्यत्रोपाधिः स्यात् तदायत्तो वा हेतोर्व्यभिचारस्तत एव स्यादिति । प्रामाणिकत्यागाप्रामाणिकस्वीकारात्मकानिष्टमुपनयता तर्केण पक्ष एव जाताधिपक्षजिज्ञासात्मिकेच्छा विद्यते, तद्विच्छेदे चानुमा निरस्तान्तरायेण भूयोदर्शनेनावधारिता व्यभिचारं लिङ्गं निःशङ्कएवानुमितिज्ञानोत्पादे विनियुक्ते विनियुक्ताच्च कारणलिङ्गादनुमितिक्रियानिष्पत्तिरिति न संकटं किञ्चिदिति ॥

ननु यदि तर्केण व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः तर्हि तर्कस्याप्यविनाभावापेक्षत्वात्तत्रापि शङ्कानिवृत्त्यर्थं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्था स्यादित्याशङ्क्याह-ननु-इति । अत्रोत्तरत्वेन तृतीयं पादमवतारयति न-इति । नानवस्थया भवितव्यम्, न हि यत्र यत्राविनाभावग्रहस्तत्र सर्वत्र शङ्कोदय इति । व्याघातावधित्वमेवाह—तदेव हि-इति । यस्मिन्नाशङ्क्यमाने लोकस्य व्यवहारव्याघातादयो न प्रादुष्युन् तत्रैव शङ्का न सर्वत्रेति । कुत इत्यत आह-न हि-इति । न हि कार्यकारणभावोऽपि न स्यादिति शङ्कायाः संभवस्तस्या अपि कस्यचित्कार्यत्वादिति न केवल शङ्कानुदयः सर्वमपि कार्यजातं मिथ्या कार्यकारणभङ्गादित्यादि च बाधकमूहनीयमित्याह—सर्वम्-इति । यद्वा, सर्वं व्यभिचरिष्यतीतिवत्सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यपि शङ्काया अनुत्थानं तस्या अपि सर्वान्तर्भावेन मिथ्यात्वेन व्याघातादिति । प्रसङ्गादुच्यते इति । नन्वसार्वत्रिकत्वेऽपि यत्र कुत्रचिदपि संभवन्तीत्याशङ्कोपाधिनिषेधेनैव निवर्तनीया, तत्रैन्द्रियकस्य योग्यानुपलम्भेन निषेधेऽप्यतीन्द्रियस्य

कथं निषेध इत्याह—तथापि-इति। न वै कश्चित्-इति। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति। तर्हि भूयोदर्शनेनैव प्रतिबन्धसिद्धेस्तर्कैः शङ्कानिवृत्त्यादिकमरण्यरुदितं स्यादित्यत्राह–केवलम्-इति। न तावद् भूयोदर्शनमात्रात्प्रतिबन्धनिश्चयः, नापि सर्वत्रोपाध्याशङ्का, किन्तु निबन्धनान्तरकृतस्यापि साहचर्यस्य क्वचिद्दर्शनात्किमत्रापि निबन्धनान्तरमस्ति वा न वेति क्वचिच्छङ्का जायते, सा च हेतोर्विपक्षसंसर्गशङ्का फलति, ततो न प्रतिबन्धनिश्चयः स्यात्, तेन हेतोः साध्यसंसर्गे निबन्धनान्तरशङ्का स्वरूपतः फलतश्च प्रतिबन्धनिश्चयार्थं निबन्धनीया। तत्र या फलभूता धूमवानपि पर्वतः किमनग्निः स्यादिति पक्ष एव विपक्षत्वेन जिज्ञासा सा तर्केण साक्षान्निवर्तते। यदि तथा स्याद्धूमस्याकारणत्वेन कादाचित्कत्वभङ्गप्रसङ्गः दुष्टत्व वाऽग्नेरनियतत्वान्नियतस्य च हेत्वन्तरस्याभावादिति। ततो निवृत्तव्यभिचारशङ्को निःकलङ्को भूयोदर्शनेनावधृतप्रबन्धाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनमनुमिनोति, तत उपाधिशङ्कास्वरूपमपि निवर्तते, न चोपाधिशङ्काऽप्यनुमानप्रवृत्तेः पूर्वमेव निवर्तनीया विपक्षजिज्ञासानिवृत्त्यैवानुमानप्रवृत्तेः पाश्चात्या तूपाधिशङ्कानिवृत्तिर्वस्तुगत्योक्ता, न त्वनुमानप्रवृत्त्युपयोगित्वेनेति। न च तर्कसनाथेन भूयोदर्शनेन निश्चितप्रतिबन्धं लिङ्गमनुमानाङ्गमित्ययमर्थः स्वमनीषिकामात्रकल्पित इत्याह—नचैतत्-इति।

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति तर्कं लक्षयित्वा वादसूत्रे प्रमाणतर्कसाधनोपलम्भ इति न्यायाङ्गता तर्कस्य व्युत्पादयतः सूत्रकृतो न्यायोपकारकत्वस्याभिमतत्वात्, अन्यथा तर्कस्य न्यायानङ्गत्वे तद्व्युत्पादनमनर्थकं स्यात् प्रयोजनान्तराभावादिति विस्तरतः प्रतिपादितमर्थं शिष्यानुकम्पया संक्षिप्य वक्ष्याम इत्याह-तदयम्-इति। यत्र हेतावुपाधिविधूननेन भूयोदर्शनसहायकमाचरन्ननुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजकः, उपाधिमानप्रयोजक इत्युक्तं भवति। तत्र शङ्कितोपाधेरप्रयोजकत्वे मीमांसावार्तिकमुदाहरति–यावच्च–इति। कोऽसावुपाधिर्नाम यद्वानप्रयोजक इत्यत्राह—उपाधिस्तु इति। एकस्मिन्साध्ये साधनत्वेनोपप्लवमानयोः यः साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तिकः स इतरस्य साध्यसंबन्धे उपाधिः स्यात्, तत्र साध्यव्यापक इत्येवोच्यमाने अनित्यत्वसाधने सावयवत्वे कृतकत्वमुपाधिः स्यात्, अथ साधनाव्यापक इत्येवाभिधीयेत तदा कृतकत्वे सावयवत्वमुपाधिः स्यात्, न चैतद्युक्तमुभयस्यापि प्रयोजकत्वादिति। एवंलक्षणमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाह—तद्धर्म–इति। संसृज्यमाने तद्धर्मविरहिणि धर्मिणि स्वधर्मप्रतिभासनिमित्तत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति। अत्रापि वार्तिकमुदाहरति—तदिदमाहुः-इति। येऽपि वैशेषिकादयः "कार्यं कारणं संयोगसमवायो कार्यसमवायि विरोधि चेति

लैङ्गिकम्" इति (वै. सू. ६.२.१.)[1] वदन्ति तेषामपि तत्प्रतिबन्धनिश्चये तर्कसनाथं भूयोदर्शनमेव निदानम्, न च तस्मिन्नस्ति सविशेषणनिर्विशेषणयोर्बलाबलं प्रति कश्चिद्विशेषः, अन्यथा यदि तर्कसनाथं भूयोदर्शनं

न स्यात् ततस्तु सर्वं लिङ्गाभासं भवेदित्याह—तदनेन इति।

तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनः प्रतिबन्ध इति वदतामपि तन्निश्चयोपायस्तर्क एवेत्याह–तादात्म्य–इति। तत्र तर्कं दर्शयति–यदि हि–इति। तयोः कार्यात्मनोस्तत्त्वं कार्यत्वमात्मत्वं चेति यतस्तर्क एव प्रतिबन्धबीजं न तु कार्यत्वमात्मत्वं वा, तत एव बौद्धानामयमभ्युपगमः सिद्धान्तीत्याह—

अतएव—इति। तस्माद्विपक्षे दण्डभूतस्तर्क एव प्रतिबन्धहेतुः सर्वत्र युग-

संहरति–तस्मात्–इति। विपक्षे बाधकाभावेन सोपाधिकमुदाहरति तथा हि–इति॥ श्यामत्वे साध्ये मैत्रतनयत्वस्य हेतोः शाकाद्याहारपरिणतिरुपाधिः पक्षभूते मैत्रतनये शाकाद्याहारपरिणतेरसत्त्वे बाधकाभावेन तद्विरहसंभवेन साधनं मैत्रतनयत्वं प्रति तस्या अव्यापकत्वात् श्यामिकां प्रति च कारणत्वेन व्यापकत्वात् कारणातिपाते च कार्यासंभवप्रसङ्ग इति विपक्षे बाधकेन कार्यं प्रति कारणस्य व्यापकत्वसिद्धेः। इदं च शङ्कितोपाधे प्रयोजकस्योदाहरणं शाकादिपरिणतेर्मैत्रतनयत्वं प्रति व्यापकत्वानिश्चयात् निश्चयोपाधेस्त्वधर्मत्वसाधनं निषिद्धत्वोपाधिकं हिंसात्वं गर्भकमिति सव्यभिचारादिषु कुत्रान्तर्भावो अप्रयोजकस्येति प्रसङ्गात् पृच्छति–क पुनः–इति। तत्रैकदेश्युत्तरमाह–न क्वचित्–इति। कथं सव्यभिचारादिषु पञ्चस्वनन्तर्भूतो हेत्वाभासः स्यादित्याशङ्क्याह–यथा हि–इति। सिद्धसाधनवदयमपि पृथगेव हेत्वाभास इति संदिग्धसाध्यधर्मविशिष्टस्य पक्षत्वात् साध्यनिर्णये सति तदभावादपक्षधर्मः सिद्धसाधनमिति सिद्धान्तदृष्टयाशङ्क्याह—नापि—इति। एवं कालातीतोऽपि न पृथक् हेत्वाभासः स्यात् तत्रापि विपर्ययनिर्णयेन साध्यसंदेहाभावात् सपक्षधर्मतापपत्तेरिति। न च–इति। विरुद्धत्वादेस्तत्संभावनैव नास्तीति भावः। दार्ष्टान्तिके निगमयति–तथायमपि—इति। यद्यनयोर्नान्यत्रान्तर्भावः कथं तर्हि सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमानातीतकाला हेत्वाभासा इति विभागोद्देशसूत्रमित्यत आह–सूत्रं तु इति। विभागस्य–इति। अन्यथा विभागोद्देशोऽनर्थकः स्यादिति। यद्यनयोर्हेत्वाभासान्तरत्वं न स्यात् तर्हि सव्यभिचारादिषु कस्मिन्नन्तर्भाव इत्याह—क तर्हि—इति। असिद्ध एव—इति। तयोर्निवेश

(1) The Sūtrā here quoted is differently worded in the extant texts: **अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम्** (Vais'. Sūt. IX. 2.1.)

इत्यनुषङ्गः, सिद्धिनिरूपणपुरःसरम् असिद्धिप्रकारानभिधाय तत्रैवानयोरन्तर्भावमुपपादयति—तथा हि—इति। तत्रान्यथासिद्धोऽप्रयोजकः, मध्यमाप्याश्रयासिद्धिर्द्विधा भवति। आश्रयस्य धर्मिणोऽभावात्। तद्विशेषणस्य संदिग्धसाध्यधर्मवत्त्वस्याभावाद्विशेष्याभाव इव विशेषणाभावेऽपि विशिष्टाभावस्य विशिष्टत्वात्तयोर्द्वितीयासिद्धसाधनमिति, तत्र कालातीतविलोपप्रसङ्ग उक्त इति चेत्तत्राह—व्याप्तिस्थितौ—इति। सिद्धसाधने हि सत्यामेव व्याप्तौ पक्षत्वभावविघटनादाश्रयासिद्धिरेव, बाधितविषये तु व्या + रेवाहत्यभङ्गः पश्चात्तु साध्यविपर्ययनिश्चयात् पक्षत्वातिपात इत्यनयोर्विशेष इति। अप्रयोजकस्य व्याप्यासिद्धावन्तर्भावं मन्यमानो मतान्तरमाशङ्क्य दूषयति—यत्तु इति। प्रथमव्याप्यसिद्धिं निमित्तीकृत्य व्यभिचारशङ्केत्यत्र पूर्वसिद्धासिद्धिरेव दूषणं स्यान्न तु तदुपजीवनेन प्रवृत्ता व्यभिचारशङ्का, अन्यथा व्याप्तिनिर्णये तु व्यभिचारशङ्कात्मकं दूषणमेव नोदेतीति निर्णीते विषये शङ्काया निरवकाशत्वादिति।

तदेवं प्रत्यक्षानुमानयोस्तदभावावेदकत्वं निराकृत्य संप्रत्युपमानस्य निराचिकीर्षुरेकेषां मतं तावदुपन्यस्यति—उपमानं तु—इति। क्लृप्तप्रमाणविषयातिरिक्तविषयासंभवादुपमानस्य पृथक्प्रामाण्यमेव नास्ति कुतस्तेन बाध आशङ्क्यतेति। विषयानतिरेकमेवाह—न तावत्—इति। पदार्थान्तरं हि भवत्सादृश्यं किं भावाभावाभ्यामन्यत् किं वोभयात्मकं किमुत भावात्मकमेव षट्पदार्थातिरेकेणेति विकल्पं हृदि निधाय सामान्येन कोटिद्वयातिरेकस्यापि न संभवतीत्याह—परस्पर—इति। भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपत्वलक्षणस्वरूपत्वाद्भावनिषेधोऽभावविधिः स्यात् तन्निषेधश्च भावविधिः, तेन ताभ्यामन्यः प्रकारः संभवति न कस्यापीति शेषः(1)। हि यस्मात्तस्माद्दूरे सादृश्यस्य विशेषस्य प्रकारान्तरस्थितिवार्तेति भावः। न च क्वापि विरुद्धानामैकात्म्यं विरुद्धत्वादेव अन्यथा विरोध एव न स्यात्। तथा च कथं परस्परविरुद्धभावाभावात्मकं भवेत्सादृश्यमिति भावः। किं च, आस्तां तावद्वस्तुगतो विरोधः, वचनमात्रस्यैव विरोधात् भावाभावात्मता निरस्तेत्याह—उक्ति—इति॥

एतेनैव भावत्वेऽपि षट्पदार्थातिरेको निरस्तः। परस्परविरोधिसगुणनिर्गुणादिव्यतिरेकेण प्रकारान्तरासंभवादुभयात्मकत्वासंभवाच्चेति व्याचष्टे—न हि—इति। भवतु भावात्मकमेव तत्त्वान्तरं नित्यत्रापि श्लोक

---

(1) Cf. Nyāyakandali, p. 73^{21-22}. न चैकानेकाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति, परस्परविरुद्धयोरेकप्रतिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वात्; Tātparyaṭīkā, p 23^{23-25}.

व्याचक्षाण आ—भावत्वेऽपि—इति। पूर्ववत्—इति। भावाभावयोरिव परस्परविधिनिषेधरूपत्वात्सगुणनिर्गुणयोरित्यर्थः। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् समवायस्याश्रितत्वे बाधकमनवस्था इति। आश्रितत्वं नाम समवायस्य समवायित्वमेवाद्रव्यत्वेन संयोगासम्भवात्। तत्र च समवायस्याश्रितत्वाभ्युपगमेऽनवस्था स्यात्। इह पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिस्तु विशेषणविशेष्यमात्रनिबन्धनेति, तदेवं पदार्थव्यवस्थितौ यदि सादृश्यं सगुणत्वादिविधास्वन्तर्भवेत् पदार्थषट्कान्नातिरिच्येत, अनन्तर्भावे वा पदार्थ एव न स्यादित्याह—तत्—इति। शक्तिसंख्यादीनामपि षट्पदार्थान्तरत्वमनेनैव मार्गेण निराकृतमिति प्रसङ्गादाह-एतेन—इति। उपसंहरति—ततः—इति। ततश्चाप्रमाणत्वादेव न बाधकमिति॥

तदेवं तत्त्वान्तरभूततत्रान्तर्भूतसादृश्यविषयमुपमानं पृथक्प्रमाणमिति गुरु(1) मतं निराकृत्य भाट्टमतं निराचिकीर्षुः शङ्कते—स्यादेतत्—इति। पदार्थान्तरावयवादिवर्तीनि सामान्यान्येव पदार्थान्तरस्यावयवादिषु वर्तमानानि सादृश्यं न तु तत्त्वान्तरम्, तथाहुः-"सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम्। भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यते" इति(2)। न च तत् प्रत्यक्षविषयः संभवतीत्याह—गोसदृशोऽयम्—इति। न पूर्व—इति। प्रतियोग्यनुसंधानस्येन्द्रियसहकारिणो वैधुर्येणेन्द्रियसंनिपातमात्रात्सादृश्यज्ञानानुपपत्तिः। न च तावतेन्द्रियजन्यत्वहानिः प्रत्यभिज्ञानवदिति। तस्मिन्सन्निहितपदार्थप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टासंनिहितपदार्थविषयमेतत्सदृशः स इति ज्ञानमुपमानफलं भविष्यति। न ह्येतदिन्द्रियेण जन्यते व्यवहितस्येन्द्रियेण संबन्धाभावादित्याह-ननु—इति। न चेदं स्मरणं व्यवहितस्य पिण्डस्य सादृश्यविशिष्टतयाननुभूतत्वादित्याह-न चेदम्—इति। ननु तत्सदृशोऽयमिति ज्ञानं तावदैन्द्रियकं, तस्माच्चैतत्सदृशः स इति ज्ञानस्य तत्तेदन्ताक्रमविपर्यय एव विशेषः। न च तावता प्रत्यक्षत्वहानिः सोऽयमितिप्रत्यभिज्ञानवदयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वेनेष्टत्वादित्यत्राह—न चैतत्-इति। उभयमपि प्रत्यभिज्ञाया विशेष्यस्यैकत्वात्तस्य च संनिहितवर्त्तमानत्वादिन्द्रियसंनिकर्षे न कश्चिद्विशेषः,

(1) For Prābhākara views on Upamāna, and on Sādriśya as a distinct category, see Prakaraṇa Pañchikā, pp. 110—112.

(2) For Bhāṭṭa views on Sādriśya, *see* Śloka vārtika, p. 565 (Chow. Ed.); Śāstradīpikā (Bomb. Ed.), p. 75 [=Sudarśanāchārya's Ed., p. 286.]

एतत्सदृशः स इत्यत्र तु विशेष्यस्यासंनिहितत्वेनेन्द्रियसंनिकर्षासंभवात्तत्सदृशोऽयमित्येतस्मान्महान्विशेष इति । तस्मादसंनिहितपिण्डस्मरणसहायं तत्प्रतियोगिकसंनिहितपिण्डवर्त्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधसंनिहितपिण्डप्रतियोगिकासंनिहितपिण्डवर्त्तिसादृश्यविषयं विज्ञानं जनयत्तदुपमानं नाम प्रमाणान्तरमास्थेयमित्युपसंहरति–तस्मात्–इति । तदेतदतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति––एतदपि––इति ।

तर्ह्यसंनिहितपिण्डवर्त्तिवैसादृश्यज्ञानं जनयत्तत्प्रतियोगिकसंनिहितपिण्डवर्त्तिवैसादृश्यज्ञानं सप्तमं प्रमाणं प्रसज्येत, तुल्यन्यायत्वात् । अथ तद्वैधर्म्यमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमन्यथानुपपद्यमानं तस्यैतद्वैधर्म्यं कल्पयतीति न तत्र प्रमाणान्तरप्रसक्तिरिति चेत् तर्हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धं तस्यैतत्सादृश्यं विनानुपपन्नं तस्यैतत्सादृश्यं कल्पयदर्थापत्तिरेव स्यादिति व्याचष्टे–यदाहि–इति । ननु संनिहितपिण्डगतधर्माभावविशिष्टत्वमेव संनिहितस्य तद्वैधर्म्यं, तच्चाभावरूपत्वादभावप्रमाणस्यैव विषयः, सादृश्यस्य तु भावरूपत्वात्प्रमाणान्तरमन्वेषणीयमित्याशयादाह––न चेत्––इति । न––इति । इतः पुरोवर्त्तिनः पिण्डाद्व्यावृत्तधर्मयोगोऽपि वैधर्म्यं, तस्य च भावत्वान्नाभावप्रमाणविषयतेति ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे–स्यादेतत्–इति । व्यवहितपिण्डवर्तिधर्माभाववत्त्वं तत्राविद्यमानधर्मत्वं वासंनिहितस्य तावत्प्रत्यक्षं, तच्च व्यवहितस्यैतद्धर्माभाववत्त्वेनात्राविद्यमानधर्मवत्त्वेन वा विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयतीति न तदर्थं प्रमाणान्तरं मृग्यमिति । तर्हि सादृश्यमप्यर्थापत्तिरेव गमयेत् तुल्यन्यायत्वादित्याह–एव तर्हि–इति । एतेन–इति । पूर्वं मथुरायां पश्चाच्चोज्जयिन्यां दृष्टस्य पुनः प्रत्यभिज्ञानसमये चाद्य संनिकृष्टस्य यत्प्रत्यभिज्ञानं य एव मथुरायां दृष्टः स एवोज्जयिन्यां दृष्ट इति तदप्यर्थापत्तिरिति व्याख्यातं कथमिति तत्राह–तत्रापि–इति । मथुरायां दृष्टपुरुषवर्त्तिस्वरवर्णादिशालित्वमुज्जयिनीदृष्टस्येदानीं स्मर्यमाणमुभयत्रापि दृष्टस्यैकतामन्तरेणानुपपद्यमानं तां कल्पयतीति । यद्वा, दृष्टस्यासंनिकृष्टस्य चैकगोचरं यत्प्रत्यभिज्ञानमयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानं तदप्यर्थापत्तिरेव, तत्र संनिकृष्टस्य पिण्डस्य ये धर्मा उपलभ्यन्ते तद्धर्मशालित्वमसंनिकृष्टस्य स्मर्यमाणं तस्य संनिकृष्टस्य चैकतामन्तरेणानुपपद्यमानं तयोस्तां कल्पयति, इदन्ताश्रय एव तत्ताश्रय इति व्यवस्थापयति । नहि तत् प्रत्यक्षफलमयं स इत्यसंनिकृष्टपर्यवसायित्वात्तेन चेन्द्रियसंनिकर्षाभावादिति । तस्मात्सामान्यरूपसादृश्यविषयत्वेऽप्युपमानस्य प्रमाणान्तरत्वाभावात् सिद्धं विषयानतिरेकादबाधकत्वमिति उपसंहरति––तस्मात्––इति ।

अथ सिद्धान्ती प्रमाणान्तरत्वमङ्गीकृत्योपमानस्य नियतविषयत्वादबाधकत्वं वक्तुमुपक्रमते—एवम्—इति। गवयादिसंज्ञायाः संज्ञिना गवयादिना सह संज्ञासंज्ञिलक्षणस्य संबन्धस्य प्रमितिरुपमानस्यैव फलं प्रत्यभिज्ञानादिना तदसिद्धेरिति संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतीतिस्तावदस्तीत्याह—यथा गौः—इति। तस्याः प्रत्यक्षादिभिरसाध्यत्वमाह-सेयम्-इति। ननु नगरस्थस्य गवयेनेन्द्रिय इति भिन्नकालतया तयोः स्वरूपतः समाहाराभावेऽपीन्द्रियसंनिकर्षसमये वाक्यतदर्थयोः स्मर्यमाणत्वेन समाहारसंभवात्तत्फलमेवास्त्वित्यत्राह-वाक्यतदर्थयोः इति। न ह्यसत्येवेन्द्रियसंबन्धे उत्पद्यमानं प्रत्यक्षेऽन्तर्भवतीति। ननु सादृश्योपलम्भे तावदुत्पद्यते, तच्च प्रत्यक्षफलं, तेन वाक्यफलस्य वाक्यार्थस्मरणस्य प्रत्यक्षफलस्य सादृश्यज्ञानस्य च समाहारादुत्पद्यमानः समयपरिच्छेदस्तयोरेवान्तर्भवेदित्यत्राह—फलसमाहार-इति। अनुमेयादिज्ञानमपि हि प्रत्यक्षफललिङ्गादिज्ञानहेतुकमेवेति। ननु यदि समयं परिच्छिन्दतः सादृश्यज्ञानस्य समाहारादुत्पद्यमानप्रत्यक्षफलस्यापि प्रत्यक्षेऽनन्तर्भावः तर्हि विकल्पजनकं निर्विकल्पकमपि प्रत्यक्षे नान्तर्भवेत् अनुमानादिकमपि तथा स्यादिति नियमहेतुर्वाच्य इति पृच्छति—तत्किम्—इति। नियमहेतुमाह—साक्षात्कारादिरूपस्य यस्य ज्ञानविशेषस्य यदसाधारणं कारणमिन्द्रियादि तदनुवृत्तौ जायमानं ज्ञानं तस्य प्रमाणस्य फलं भवति, तन्निवृत्तौ तु ततो बहिर्भवतीति। यदीन्द्रियव्यापारानुवृत्तावुत्पद्यमानं प्रत्यक्षफलं तर्हि समयं परिच्छिन्दतः सादृश्यज्ञानस्य कालेऽप्यस्ति चक्षुर्व्यापार इति समयपरिच्छेदोऽपि प्रत्यक्षफलं स्यादित्याह-अस्ति तर्हि-इति। न-इति। न खलु तत्र सन्नपि चक्षुर्व्यापारः कारणं व्यभिचाराद्—भवति हि वाक्यार्थस्मरणाभावेन केवल सादृश्यविशिष्टतया पिण्डमनुभूतवतः पश्चादुपरतेन्द्रियव्यापारस्यैव वाक्यार्थस्मरणे सति गोसदृशपिण्डस्मरणादेव समयपरिच्छेदः गवयपदवाच्यः स गोसदृश इति।

अत्र जरन्नैयायिक आह—ननु-इति। नगरस्थेनैव वाक्यमात्रात्समयः परिच्छिन्नः, वनस्थेन तु केवलं प्रत्यभिज्ञायते सोऽयम् गवयशब्दवाच्य इति। तेन शब्दप्रमाणक एव समय इति। आधुनिकस्त्वाह-प्रयोगाद्वा—इति। गोसदृशो गवय इत्यत्र गोसदृशे वस्तुनि गवयशब्दप्रयोगमुपलभ्य तस्मादेव हेतोर्गोसदृशस्य गवयवाच्यत्वमनुमीयत इति। तदेव दर्शयति—यो यत्र—इति। गौणलाक्षणिकप्रयोगे व्यभिचारो मा भूदित्युक्तं-असति वृत्त्यन्तरे-इति। पक्षद्वयमप्युपसंहरति-तत्किम्-इति। सादृश्यस्य-इति। प्रतीते हि प्रवृत्तिनिमित्ते संबन्धग्रहस्तदत्र वाक्यप्रतीतं सादृश्यं च निमित्तं, निमित्ति तु गवयत्वं न प्रतीतं, तस्मान्न तावद्वाक्यमात्रेण संबन्धग्रहः शक्यग्रहः, नाप्यनुमानेन तद्वाचकत्वज्ञानमन्तरेणासति वृत्त्यन्तर इति विशेषणस्यासिद्धेरिति।

नहि–इति। यदि गोसादृश्यं निमित्तं स्यात तदा नित्यवनवासिनां गवयपदेन व्यवहारो न स्यात् तेषां गोरप्रतीतौ तत्प्रतियोगिकस्य सादृश्यस्य गवयेऽवगन्तुमशक्तेरिति। तर्हि तेषां गवयत्वं नागरिकाणां तु गोसादृश्यमित्युभयं विकल्पेन निमित्तमस्त्वित्यत आह–न चोभयम्–इति। तदा हि कथमारण्यकस्तेनाप्रतीतं गोसादृश्यविषयं समयं परस्मै प्रतिपादयितुमतिदेशवाक्यं प्रयुञ्जीतेति। कथमेतत्–इति। गवयत्व एव न सादृश्येऽपीत्येतत्तत्राप्रतीतगुरुत्वेन तस्य सादृश्ये व्युत्पत्तिर्न संभवतीत्युत्तरमुक्तप्रायमेवेति मन्वानोऽन्यथा परिहरति–वस्तुगतिः–इति। ननु वस्तुगतिरित्येतावता न तत्प्रतिपादनमन्तरेण निर्धारणा सिध्यतीत्यत्राह–तदापाततः–इति। तत्रापाततः प्रतिपादनं यावन्निमित्तसंदेहेऽपि न पराभिमतस्य वाक्यादेव समयपरिच्छेद इत्यस्य फलस्य सिद्धिरिति कुत इत्यत आह–गन्धवत्त्वम्–इति। यथा हि गन्धवती पृथिवीत्यत्र गन्धवत्त्वं पृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य पृथिवीत्वस्योपलक्षणं, तथा गोसादृश्यं निमित्तस्योपलक्षणम्। यद्वा, इदं सादृश्यमेव निमित्तमिति न निर्धार्यते सादृश्यमेव निमित्तमिति निर्धारणाधीनश्च वाक्यादेव संबन्धग्रह इति न पराभिमतसिद्धिरिति।

स्यादेतत्—इति। मा भूत् सादृश्यं निमित्तं मा च भून्निमित्तस्य गवयत्वस्याप्रतीतेः पूर्वं समयग्रहस्तथापि पश्चाद्वनगतस्य प्रवृत्तिनिमित्तोपलम्भे सति तत्सहकृतप्रागनुभूतमतिदेशवाक्यमेव स्मृतिस्थं तत्फलिष्यति संबन्धग्रहं, यथा ह्यध्ययनसमये पाठमात्रगृहीतो वेदः पश्चादङ्गोपाङ्गसंस्कृतः तस्य वाक्यार्थज्ञानं प्रसूत इति। ननु युक्तं तत्राङ्गाध्ययनात्पूर्वं वाक्यार्थप्रतिपादनाय गृहीतस्य वेदस्यापर्यवसानादङ्गादिसहकृतस्य तस्यैव धर्मादिज्ञानहेतुत्वम्, अत्र त्वतिदेशवाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादनेन पर्यवसानादयुक्तः समयपरिच्छेदहेतुभाव इत्याशङ्क्याह—न च वाच्यम्–इति। अतिदेशवाक्यमपि न तावत्पर्यवस्यति गोसदृशपदस्य तात्पर्यानवधारणेनार्थानिश्चयात्पदार्थपूर्वकत्वाच्च, वाक्यार्थस्य गवयत्वावगतौ तु तर्कं पुरस्कृत्य गोसदृशपदस्योपलक्षणपरत्वसिद्धौ च गवयत्वविषयं समयवाक्यमेव प्रतिपादयति। यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र मुख्यार्थबाधेन गङ्गापदस्य तीरोपलक्षणत्वस्थितौ पश्चादन्वयप्रतिपादनं, तर्कश्चात्र सादृश्यस्य गवयत्वातिरेकिणः + + स्य निमित्तत्वे कलृप्तकल्प्यविरोधः, सादृश्यमात्रनिमित्तत्वेऽतिप्रसङ्गः, सादृश्यस्य निमित्तत्वे विशेषणस्य गोरप्यभिधानेऽशक्तिकल्पनागौरवमिति वक्ष्यते। तस्माच्छब्द एव समये प्रमाणमिति।

न श्रुतान्वयात्—इति। श्रुतानामेव तदर्थानामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशेन परस्परमन्वयादेव पर्यवसितमतिदेशवाक्यं नान्यत्पक्षोपनीतं गवयत्वादिकमाकाङ्क्षति वाक्यार्थप्रतिपादनायेति शेषः। गङ्गायां घोष

इत्यत्र तु गङ्गापदस्य मुख्यार्थेन पदार्थान्तराणामनन्वयात् मुख्यार्थलक्षितेन तु कूलेन सह संगतिरिति व्याचष्टे—गोसदृशः—इति । कोऽसौ गोसदृश इति विशेषसंदेहेऽपि यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामान्येनैवान्वयसिद्धेर्न मानान्तरोपमेयविशेषाकाङ्क्षा वाक्यस्य । न हि पटो भवतीति वाक्यं रक्तत्वादिनिश्चयादृते न पर्यवस्यतीति यदि हि वाक्यमेव सामान्येनान्वयं प्रतिपाद्य विशेषावगत्युत्तरकालं तदन्वयमपि प्रतिपादयेत् तदा वाक्यभेदः स्यादित्याह–अन्यथा–इति । गङ्गायां घोष इत्यत्र मुख्यार्थस्यान्वयायोग्यत्वात्तीरलक्षणयैवान्वयप्रतीतिः । नैवमत्र सामान्यस्यैवान्वययोग्यत्वादिति । विशेष इत्याह–न च–इति । ननु पर्यवस्यतां नाम वाक्यं, तथापि तत्प्रतिपादितार्थबलायत्तः समयपरिच्छेदस्तस्यैव वाक्यस्यार्थः स्यादित्यात्राह—अथ—इति । यथा हि भवतः साधुत्वादेव गवयपदस्य सामान्यतोऽर्थवत्त्वे सिद्धेऽपि विशेषज्ञानार्थं वाक्यार्थापेक्षा तथा गोसदृशस्य वाचक इति वाक्यावगतेऽपि तद्विशेषार्थं मानान्तरमित्युपसंहरति—तस्मात्—इति ।

अस्तु तर्ह्यनुमानं प्रमाणं संज्ञासंज्ञिसंबन्धे इत्याह अस्तु–इति । नासिद्धेः—इति । विशेषणस्येति शेषः । विशेषणासिद्धिमेवाह—न हि–इति । संगतिग्रहे हि सति मुख्यवृत्त्यवगमेन वृत्त्यन्तरासत्त्वं ज्ञातुं शक्यते, तदसत्त्वविशेषिताः (?) च प्रयोगात्सङ्गतिग्रह इतीतरेतराश्रयप्रसङ्ग इति । अस्तु तर्हि गोसदृशपदेन सामानाधिकरण्यात् गवयपदस्य गोसदृशविषयत्वसिद्धेर्गवयत्वस्य तत्सदृशत्वात्तद्वाचकत्वसिद्धिरित्याह—सामानाधिकरण्यात्—इति । न—इति । सामानाधिकरण्येन गोसदृशपिण्डमात्रविषयताप्रयोगः स्यात्, तेन च तन्मात्रवाचकत्वमेव सिध्येत् नाभिमतं गवयत्ववाचकत्वमिति । न च निमित्तेन च गवयत्वेन सामानाधिकरण्यं सिद्धं गवयत्वस्याप्रतीतेः, प्रतीतेन तु सादृश्येन सामानाधिकरण्यसिद्धावपि नास्त्युपयोगस्तस्यानिमित्तत्वादित्याह—निमित्ते वा—इति ।

नन्विति । गवयपदवाच्यं पृष्टः साक्षात्तत्प्रतिपादनाशक्तेः तदनुमानसामग्रीं व्याप्तिमेवाचष्टे यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति । ततः श्रोतुरनुमानप्रवृत्तेर्नावकाशः । प्रमाणान्तरस्य–इति । न–इति । व्याप्यव्यापकयोर्विपर्ययादिति । तमेवाह—न हि–इति । अस्तु तर्हि यो गवयपदार्थः स गोसदृश इति वाक्यार्थः, तत्राह–ततः किम्–इति । न हि गवयपदार्थं जिज्ञासमानस्य व्याप्यत्वेन तस्य निर्देश उपयुज्यत इति ।

अथ—इति । असौ गवयपदार्थवाच्य इति । तदा–इति । लक्षणप्रश्ने सत्युत्तरवाक्यं केवलव्यतिरेकिहेतुप्रतिपादनपरं स्यात् लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वात् । तदुक्तं तार्किकरक्षायां—"असाधारणधर्मत्वाद् व्यतिरेक्येव

लक्षणम्'' इति। विवृतश्च सारसंग्रहेऽस्यार्थ इति। व्यतिरेकिपरत्वे चातिदेशवाक्यस्यायमर्थः स्यादित्याह-तथा च-इति। एव वाक्यावगतव्यतिरेकव्याप्तिना च नागरिकेण लक्षणज्ञानार्थमेवमनुमानप्रयोगः कार्य इत्याह-एवं च-इति। तथा नाम प्रयुक्तम् इत्यत्राह-न च-इति। येन विपक्षाद्व्यतिरेकः सिध्येदिति हस्त्यादिषु गवयपदाप्रयोगस्तेषां विपक्षत्वे प्रमाणमित्याशङ्क्याह—सर्व-इति। मा भूत्तर्हि व्यतिरेकिरूपलिङ्गविशेषप्रश्नः, सामान्यप्रश्नस्तु भविष्यति। केन लिङ्गेन गवयपदार्थं जानीम इति तदेतदाह—ननु-इति। न-इति। जिज्ञासितविषयो हि प्रश्नः यद्यनेन प्रष्टा गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञात्वा तस्य लिङ्गमात्रमेवाविज्ञातं जिज्ञास्येत तदा हि तदेव पृष्टं भवेदस्य तु प्रवृत्तिनिमित्तमेवावगत जिज्ञासमानस्य तदेव प्रष्टुं युक्तमिति। तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तमेव जिज्ञासमानस्य तत्र ज्ञानोत्पादाय लिङ्गप्रश्नो भविष्यतीत्याह—प्रवृत्तिनिमित्त-इति। न-इति। स्पष्टम्। ननु ज्ञानोपायमात्र जिज्ञासुरप्राक्षीदितरस्तु लिङ्गस्य तदुपायत्वात् तेनैवोपायेनोदतीतरदित्याह—ज्ञानोपाय-इति। तर्हि ज्ञानोपायत्वाविशेषात्प्रत्यक्षं पर्यायान्तरं वोत्तरयेदित्याह-न-इति। न हि तल्लिङ्गैकवेद्यमिति भावः। गत्यन्तराभावादयमेव प्रश्नवाक्यार्थ इत्याह-तस्मात्-इति। तर्हि गवयत्वमेवोपदिशेत् न गोसादृश्यं तत्राह-तस्यै च-इति। किमनेनोपमानस्य सिध्यतीत्यत्राह—तच्च-इति। तत्रास्य सादृश्यात्मकमुपलक्षणं वोपमानसामग्रीं वाक्यार्थस्मरणसहकृतसादृश्यप्रत्यभिज्ञानरूपमुत्थापयतीति किमेतावता गवयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिध्यतीत्यत्राह—तस्य च—इति। तर्कस्वरूपमाह—सादृश्यस्य—इति।

एवमुपमानस्य प्रमाणान्तरेभ्यो विषयभेदाद् भेदं दर्शयित्वा लक्षणतोऽप्याह-लक्षणं तु-इति। अनवगतस्वार्थसंबन्धया गवयादिसंज्ञया समभिव्याहृतं यद्वाक्यमतिदेशवाक्यमिति यावत्। तस्य योऽर्थस्तस्य संगिनि गवयादिपिण्डे यदनुसंधानमयमसौ गोसदृश इत्यादिप्रत्यभिज्ञानं तदुपमानमिति। नन्वव्यापकमेतत्, कीदृगश्व इति हि प्रश्ने गवयादिविलक्षणः केसरादिमानश्व इति वैधर्म्यरूपवाक्यार्थप्रत्यभिज्ञानस्याप्युपमानत्वेनेष्टत्वादित्यत्राह—वाक्यार्थस्तु-इति। ननु तथाप्यव्यापकं 'कीदृक्करभ' इति पृष्टेनोदीच्येनोदीरितं 'दीर्घग्रीवः प्रलम्बोष्ठः कठोरतीक्ष्णकण्टकाशी पशुः करभ' इति वाक्यं श्रुतवतो दाक्षिणात्यस्योत्तरापथे पुनस्तादृशपिण्डे तांस्तान् धर्मान् प्रत्यभिजानानस्यायं करभशब्दवाच्य इति। यथोक्तं तार्किकरक्षायाम्—''अत्रातिदेशवाक्यार्थस्त्रिविधः परिगृह्यते। साधर्म्यं धर्ममात्रं च वैधर्म्यं चेति भेदतः'' इति। परमप्रकृतमुपसंहरति—तस्मात्—इति। नियतविषयत्वात्संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रविषयत्वादिति।

अथ प्रमाणान्तरस्यैव सतः शब्दस्याबाधकत्वं प्रतिपादयिष्यन्मतान्तरं तावदाह-शब्दोऽपि-इति। अनुमानानतिरेकात्तस्य चाबाधकत्वस्य स्थितत्वादिति शेषः। द्वयोरपि 'यद्यपि' शब्दयोः तथापीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः।

पदार्थत्वस्य घटपटादिभिरनैकान्तिकता पदस्मारितत्वस्य तु गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिपदस्मारितैः पदपक्षीकारेऽपि पूर्वोक्तदोषस्तावदस्ति, तन्निस्तारेऽपि साध्याभावेन बाधितविषयत्वं पदानां पदार्थसंसर्गेण सह संयोगादिसंबन्धलक्षणस्य मत्वर्थस्याभावाज् ज्ञापकत्वलक्षणस्य चानुमानप्रवृत्त्युत्तरकालीनत्वेन ततः पूर्वं भवतामसिद्धत्वादिति। तर्हि लिङ्गतया ज्ञापकत्वमेव मत्वर्थः साध्यः स्यादित्याह-न च लिङ्गतया-इति। प्रसङ्गमेवाह—तदुपलम्भे-इति। तस्य लिङ्गतया ज्ञापकत्वस्य साध्यस्योपलम्भे हि सति तेन सह शब्दलिङ्गस्य व्याप्तिनिश्चयः तन्निश्चये च ज्ञापकत्वानुमानमिति प्रकारान्तरासंभवेऽनतिरेक एव पदार्थपक्षीकारेण तु तेषां मिथःसंसर्गस्यैवमनुमानसंभव इत्याह-तथापि-इति। नन्वेतावता संसर्गमात्रं सिध्येन्न तद्विशेष इत्यत्राह—न च-इति। पदस्मारितान् पदार्थविशेषान् पक्षीकृत्य तेषां संसर्गे साध्यमाने तद्विशेष एव सिध्यतीति। यद्वा-इति। तथा ज्ञानपूर्वकत्वस्य साध्यत्वान्न साध्याभावः न चानैकान्तिकता आकाङ्क्षादिमत्त्वेन विशेषणात्तदितिपदार्थपरामर्श इति। नन्वेवं कुतः संसर्गवत्ता सिध्येत् कुतो वा तद्विशेष इत्यत्राह—न चैवम्-इति।

तत्र प्रथमप्रयोगे दोषमाह-अनैकान्तः-इति। यद्यत्र संसर्गवन्त एवेति परिच्छेदो नियमः साध्येत तदा नामोक्तपदस्मारितैरनैकान्तो हेतुस्तेषां तन्नियमाभावात्, अथ संभवो योग्यतामात्र साध्येत तदा वाक्यफलं निश्चयो न सिध्येदिति। द्वितीयेऽप्याह—आकाङ्क्षा-इति। आकाङ्क्षा नाम प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, सा च सत्तामात्रेणान्वयप्रतीतिहेतुस्ततः तया न व्यभिचारव्यावर्त्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, तर्हि योग्यतासन्निधिभ्यामेव विशेष्यत इत्यत्राह—योग्यतासत्तिः-इति॥ न हि तावन्मात्रमन्वयप्रतीतौ निबन्धनमयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ वाक्यद्वयस्थयो राजपुरुषयोः सतोरपि तयोरन्वयप्रतीत्यभावादिति। आद्यं पादं व्याचष्टे—एते-इति। आप्तोक्तपदस्मारितत्वादिति हेतुः स्यादित्याह—आप्तोक्तैः-इति। न—इति। अस्मिन्नर्थेऽयमाप्त इति वाक्यार्थप्रतीतिपूर्वकमाप्तत्वमवगन्तव्यं, तदवगत्युत्तरकालं च तद्विशिष्टहेतुना वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयतापत्तिरिति भावः। प्रागाप्तत्वात्सिद्धिमाह-न हि-इति। येन प्रागेव वाक्यार्थप्रतीतेस्तत्सिध्येत् इति। नन्वस्तु वाक्यार्थज्ञानसत्यत्वैमाप्तिस्ततः किमित्यत्राह—न चैतत्-इति। क्वचिदाप्तत्वमवधार्य सर्वत्रायमीदृश इत्यनुमास्यामह इत्यत्राह-यत्र क्वचित्-इति। वाक्यार्थप्रतीतेः

प्रागसत्वासिद्धिमुपसंहरति—ततोऽस्मिन्-इति। ननु पदार्थास्तावत्प्रागेव प्रतीयन्ते तेषां सत्यत्वात्तत्रासिद्ध्यवधार्येत इत्यत्राह-पदार्थमात्रे च-इति। नन्वनवगतेऽपि वाक्यार्थे पदस्मारितानां पदार्थानां परस्परसंसर्गयोग्यतावद्गागमादेतत्संसर्गोऽयमभ्रान्त इति निश्चेतुं शक्यमित्याह-एतेषाम्-इति। न-इति। नहि तदानीमेषां संसर्ग इत्यनुभवात्मिका बुद्धिः सिध्यति कारणाभावादिति। तत एव न स्मरणात्मिकापीत्याह-अननुभूत-इति।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे—नापि द्वितीयः-इति। न परं साध्यासिद्धिः सिद्धसाधनं चेत्याह—योग्यतामात्रस्य च-इति। प्रागसिद्धौ दोषमाह—अन्यथा-इति। उत्तरमर्धं व्याचक्षाणः पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणीति प्रयोगं दूषयति—एवं द्वितीयेऽपि-इति। एतच्च पूर्वत्रापि द्रष्टव्यं स एव संभविनः साक्षादुपन्यस्य निरस्यति—न तावत्-इति। साध्यत्वादिति। न साध्यमेव हेतुविशेषणमाकाङ्क्षा भवतीति। अस्तु तर्हि विशेषणविशेष्यभावयोग्यतैवाकाङ्क्षा तत्राह—नापि-इति। तस्याः प्रागेव हेतुविशेषणत्वेनोपादानादिति। तर्हि पदस्मारितानां पदार्थानामन्योन्याविनाभाव आकाङ्क्षेत्यत्राह—नापि-इति। नन्वस्ति तावद् गुणद्रव्यविशेषाभ्यां नीलसरोजाभ्यामाक्षिप्तयोः गुणद्रव्यसामान्ययोरविनाभावः, सोऽप्याकाङ्क्षेत्याह—विशेष-इति। यद्यविनाभाव आकाङ्क्षा तर्ह्यहो विमलं जलं नद्या इत्येतद्वाक्यगतस्य नदीपदस्य कक्षे महिषश्चरतीति वाक्यान्तरगतस्य कक्षपदस्य स्वार्थाविनाभावलक्षणं साकाङ्क्षत्वमस्तीत्यनयोर्वाक्यभेदो न स्याद्विभागे साकाङ्क्षाणामेकवाक्यत्वादित्याह—न-इति।

ननु श्रोतुर्जिज्ञासा आकाङ्क्षा, तस्याश्च विमलं जल नद्या इत्येतावतैव पर्यवसानाद्वाक्यभेदोपपत्तिरित्यत्राह—नापि-इति। ननु न वयं जिज्ञासामात्रमाकाङ्क्षेति ब्रूमः किन्तु पदस्मारितविशेषविषयाम्, अतो नातिप्रसङ्ग इत्याह-गुणक्रिया-इति। सत्यमियमेवाकाङ्क्षा तथापि नैष हेतुविशेषणं संभवतीत्याह-एवं तर्हि-इति। जातायां जातमात्रायामज्ञातायामेवेति। नानया-इति। न ह्यज्ञातमेव विशेषणं हेतोर्विपक्षाद् व्यावृत्तिं बोधयतीति मा भूदाकाङ्क्षा विशेषणमित्यत्राह—आसत्ति-इति। अयमेति पुत्रो राज्ञ इति एकं वाक्यं, पुरुषोऽपसार्यतामित्यपरं, तत्र राज्ञः पुरुष इत्यनयोर्योग्यतासत्ती स्तः तथापि नैकवाक्यत्व क्रियान्तरसंबन्धेन निराकाङ्क्षत्वादिति। तर्ह्याकाङ्क्षापि ज्ञातैव विशेषणं भविष्यतीत्यत्राह—द्वितीयस्तु-इति। यथा हि सविशेषणेष्वनुमानान्तरेषु सत्यपि विशेषणे तज्ज्ञानाभावेनानुमानाप्रतीतिः तद्वदत्रापि सत्यामप्याकाङ्क्षायां तद्ज्ञानाभावे यदि संसर्गप्रतीतिर्न स्यात्स्यादपि वदा द्वितीयकल्पे न चैतदस्ति

योग्यतासत्तिमात्रं प्रतिसंदधानस्याकाङ्क्षास्वरूपमात्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनान्वयप्रतीतेर्दर्शनादिति ।

नन्वाकाङ्क्षासत्तैवान्वयप्रतीतिहेतुर्न तु ज्ञानमिति कुतो निश्चय इत्याह–कथम्-इति । सत्तामात्रेणोपपत्तौ न ज्ञानकल्पनायां प्रमाणाभावाच्छब्दादन्यत्र जिज्ञासाहेतुकेषु तावन्मात्रेण तदुपयोगदर्शनाच्चेत्याह—न–इति । अविशेषादिति जिज्ञासाहेतुकत्वेनाविशेषादिति । किं च संसर्गप्रतियोगिपदार्थविशेषस्मरणकाले तद्विषयजिज्ञासावगतिरपेक्षेत ततः प्रागेव वा? न प्रथमः, घटमित्युक्ते पश्यतीतिपदस्मारिते क्रियाविशेषे तत्संसर्गस्यैवावगमात् । न द्वितीयः, पदस्मारितविशेषजिज्ञासाया एवाकाङ्क्षापदार्थत्वेन ततः प्राग्भाविन्यास्तस्या गुणक्रियाद्यशेषविशेषविषयत्वेनाकाङ्क्षानात्मनो वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यनङ्गत्वादित्याह–विशेष–इति । अस्तु ज्ञातैवाकाङ्क्षा संसर्गज्ञानहेतुः अस्तु च हेतोर्विशेषण, तथापि न वाक्यार्थप्रतीतिरानुमानिकी विशेषणत्रयविशिष्टस्यापि पदार्थस्मारकत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह—न चैवंभूतोऽपि–इति । न च–इति । न हि राज्ञ इत्यादिपदत्रयस्मारितानां राजपुरुषापसारणानां संसर्गबुद्ध्या तदुच्चारितं राजपुरुषयोः पुत्रापसारणाभ्यां संसर्गज्ञानपूर्वकत्वादिति ।

स्यादेतत्–इति । यावन्ति समभिव्याहृतानि पदानि तावतामाकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदार्थस्मारकत्वं हेतुस्ततो न व्यभिचार इति यदि विशिष्टो हेतुः कुतस्तर्हि तदभावे संसर्गप्रत्यय इत्याह—कुतस्त्यः–इति । वाक्यैकदेश एव यावत्समभिव्याहृतत्वभ्रान्तेरित्याह—अलिङ्ग–इति । भ्रान्तिमेव दर्शयति—एतावानेव–इति । यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपि संसर्गावगमान्न तदध्यारोपकारणमिति । नन्वसावेकदेशश्राविणः संसर्गप्रत्ययो भ्रान्तिरित्याह—भ्रान्तिः–इति । भवतु भ्रान्तिस्तथापि कुतश्चित्प्रमाणाभासाद्भवितव्यं, न तावत्प्रत्यक्षाभासात् लिङ्गाभासाद्वा भवति, तत्फलवैधर्म्यादित्याह-न तावत्–इति । यदि कतिपयाग्रहणदूषित पटकदम्बकप्रतिसंधानमेव भ्रान्तिं जनयेत्तदेवादुष्टमभ्रान्तिं जनयेन्नानुमानं लिङ्गाभिमानाभावेऽपि यथोक्तप्रकारेण प्रतीतिजननसामर्थ्यावधारणादित्याह–एतावत्–इति । ननु स्यादेवं यदि यावत्समभिव्याहृतत्वसंदेहेऽपि व्याप्तिप्रतिसंधानविधुरस्य संसर्गावगमो जायेत, न त्वेतदस्तीत्याह—नास्त्येव–इति । कुतस्तर्हि तत्र संसर्गव्यवहार इत्यत्राह—असंसर्ग–इति । यदि यावत्समभिव्याहृतत्वविशेषणविधुरस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावो न दोषाय विशिष्टस्य हेतुत्वात् तर्हि तद्विशेषितेऽपि हेतावनैकान्तिकत्वं सुवचमित्याह–तर्हि–इति । नन्वनाप्तवाक्यस्याप्यसंसर्गाग्रहपूर्वकत्वात्तावन्मात्रसाधनेन व्यभिचार इत्याह–असंसर्गाग्रह–इति । एवं हि न कुतश्चिदपि वाक्यात् संसर्गावगतिः स्यादित्याह–एवं तर्हि–इति । नन्वाप्तप्रणीतत्वेनापि हेतु विशेषयिष्यामः, तथा च

तस्य न व्यभिचार इत्याह—आप्तवाक्येषु-इति। तदेतत्प्रथमानुमान एवाशङ्क्य निरस्तमित्याह—न-इति।

एवमाकाङ्क्षा नाम जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्य तस्याः सत्तया वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वाल्लिङ्गविशेषणत्वं न संभवतीत्युक्तम्। इदानीं तु सत्तयापि हेतुत्वं नास्तीत्याह—न च सर्वत्र-इति। न हि प्रथममेव पूर्ववाक्यश्राविणो जिज्ञासापूर्वकः संसर्गप्रत्यय इति। यदि न जिज्ञासा का तर्हि वाक्यार्थप्रतीतिहेतुराकाङ्क्षेत्याह-कस्तर्हि-इति। जिज्ञासाम्-इति। अयमर्थः-पदस्मारितस्य स्मारितासक्तस्य वा स्मारितेन तदाक्षिप्तेन वाविनाभावे सति श्रोतरि तत्पदार्थोत्पाद्यस्य संसर्गावगमस्य प्रागभावो जिज्ञासां प्रति योग्यता, सा चात्राकाङ्क्षेति। पदार्थाविनाभाव आकाङ्क्षेत्युक्ते पटो भवतीतिवाक्यपदपदार्थस्य गुणविनाभावेन तत्साकाङ्क्षत्वात् रक्तः पटो भवतीति वाक्यैकदेशवन्न पर्यवस्येदत उक्तं—पदस्मारित-इति। तर्हि नीलं सरोजमित्यत्र पदस्मारितयोर्नीलसरोजयोरविनाभावाभावादेकवाक्यता न स्यादत उक्तं-तदाक्षिप्तस्य-इति। तत्र च विशेषयोरविनाभावेऽपि तदाक्षिप्तगुणत्वद्रव्यत्वसामान्ययोरविनाभावात्साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यतेति। तथाप्यहो विमलं नद्या जलं कच्छे महिषश्चरतीति वाक्ययोर्भेदो न स्यात् नदीकच्छयोरविनाभावेन साकाङ्क्षत्वादत उक्तं—तदुत्पाद्य-इति। अत्र हि पूर्ववाक्यस्थनदीपदार्थोत्पाद्यस्य जलसंसर्गावगमस्य न प्रागभावस्तथोत्तरवाक्यस्थकच्छपदार्थोत्पाद्यस्य महिषसंचरणसंसर्गावगमस्यापि न प्रागभावः, तेन तयोर्निराकाङ्क्षत्वान्नैकवाक्यतेति। अस्त्वयमाकाङ्क्षा ततः किमित्यत आह—न चैषः-इति। तेन हेतुविशेषणत्वायोगान्नानुमानत्वमिति। कुतो नापेक्ष्यत इत्यत्राह-प्रतियोगि-इति। संसर्गावगमप्रागभावोऽपि प्रतियोगिभूतसंसर्गावगमनिरूप्यः, स च विषयभूतसंसर्गनिरूप्यः, स चाकाङ्क्षाधीननिरूपण इति इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्ग इति। तदेवं शब्दमात्रस्यानुमानान्तर्भावं वदन्तो निरस्ताः।

संप्रति ये वैदिकस्य पृथक्प्रमाणत्वमङ्गीकृत्य लौकिकस्यानुमानान्तर्भावमातिष्ठन्ते तेषां मतमुपन्यस्य निरस्यति—प्राभाकरास्तु-इति। स्थूलतामेवाह—निर्णीतशक्तेः—इति। लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेन वाक्यार्थप्रतिपादने निर्णीतशक्तेर्वाक्यादेव वेदवल्लोकेऽपि वक्तृज्ञानानुमानात् प्रागेव वाक्यार्थनिर्णये जाते सति व्याप्तिस्मृतिसव्यपेक्षत्वेन विलम्बितप्रवृत्तेः वक्तृज्ञानस्यैवानुवादत्वं भवेन्न वाक्यस्येति व्याचष्टे-यावती-इति। आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्यन्वितस्वार्थाभिधानशक्तिप्रतिसंधानमेव हि वेदवाक्यार्थप्रतिपादनसामग्री, सा च लौकिकानामप्यविशिष्टेति कथमिव तानि न वाक्यार्थं प्रतिपादयेयुः। वक्तृज्ञानलिङ्गे तु वाक्ये सति

स्वार्थविषयज्ञानानुमानायार्थाभिधानशक्तिं तावत् प्रतिसंधाय वाक्यस्य वक्तृज्ञानेन व्याप्तिरनुसंधातव्या। ततश्च विलम्बकारिणो लिङ्गस्य निर्णेतव्यं नावशिष्यते। यथाहुः—'अश्वैरुपहृतं को हि गर्दभैः प्रार्थितुं क्षमः' इति। लोके वक्त्राप्तिनिश्चयः सामग्रीति वाच्यं व्युत्पत्तिकाले तस्यातन्त्रीकृतत्वादित्याह—लोके तु-इति। आप्तेरपि शक्त्यवधारणोपयोगित्वे तद्विरहिणि वेदे वाक्यार्थप्रत्ययो न स्यादित्याह—अन्यथा-इति। न च-इति। लौकिकवेदाधिकरणसिद्धान्तव्याकोपप्रसङ्गादिति। ननु तुल्यापि सामग्री अनाप्तवाक्येषु दृष्टव्यभिचारपौरुषेयत्वसाधर्म्येण सर्वत्रापि व्यभिचारशङ्कायां नार्थप्रतिपादनसमर्था भवतीत्याह—अनाप्तोक्तौ-इति। न-इति। न हि दृष्टव्यभिचारं चक्षुर्ज्ञानं न जनयतीति।

ननु ज्ञायमानतया ज्ञापकत्वाद्वाक्येन लिङ्गस्य रीतिरनुसर्तव्या न तु चक्षुरादेरित्याह-ज्ञायमानस्य-इति। किमत्र वाक्यस्य स्वरूपसंदेहो वाक्यार्थज्ञानजननं प्रतिबध्नाति, किं वा वाक्यफलस्य ज्ञानस्य विसंवादात् प्रामाण्यसंदेहः। तत्र वाक्यं तावन्निश्चितमेव, ज्ञानप्रामाण्यसंदेहस्तु कथं ज्ञानोत्पत्तेः पश्चाद्भवत्पूर्वभाविनीं तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नीयादित्याह—न वाक्यस्य-इति। नन्वाप्तोक्तत्वसंदेह एव वाक्यस्य प्रत्यायकत्वं प्रतिबध्नातीत्यत आह-आप्तोक्तत्वस्य-इति। वेदे तदभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वदर्शनादनङ्गत्वमिति मा भूद्वेदे, लौकिके तु तदङ्गं भविष्यतीत्यत्राह-लोकेऽपि इति। वेदानुकारः स्वरविशेषस्तेन सादृश्याद्वेदत्वाभिमानालम्बनमुक्तं, मन्वादिवाक्येष्वत्यर्थसादृश्यात्। गौडो मीमांसकः पञ्चिकाकारः। गौडो हि वेदाध्ययनाभावादवेदत्वं न जानातीति गौडमीमांसकस्येत्युक्तमिति। ननु पौरुषेयत्वाग्रहणकृतोऽयं निश्चयो भ्रान्तिरित्यत आह—न चायम्-इति। यदि हि तथा स्यात्पौरुषेयत्वग्रहे सति बाध्येत तदग्रहकृतस्य भ्रमस्य तद्ग्रहणे निवर्त्तनीयत्वात्, न बाध्यते चायं निश्चय इति।

स्यादेतत्-इति। शङ्कानिराकरणे अङ्गमित्यनुषङ्गः, तत् किमिति न श्रद्धेयः प्रमाणत्वेनेति शेषः। सत्यादय इत्यर्थः। प्रत्ययस्याभावः शपथादिभाव्यः, सद्भाव एव प्रतिपत्तॄणां संसर्गव्यवहारदर्शनादवगम्यत इति भावः। व्यवहारस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह-न च-इति। यदि बाधकाभावेऽपि असंसर्गाग्राहक इति कल्प्येत तर्हि सर्वत्रापि तथात्वापत्तेः संसर्गप्रत्यय एवोच्छिद्येत, तथा च शब्दप्रामाण्यमेव दत्तजलाञ्जलि स्यादित्याशयवानाह-तथापि-इति। भवन्नेवार्थप्रत्ययः केवलमश्रद्धेय इति पक्षे कथमियमश्रद्धा वेदे निवर्त्तनीयेति पृच्छामः। यदि ब्रूयात् यथा प्रत्यक्षे बाधदर्शनादश्रद्धा निवर्त्तते तथैवापौरुषेयत्वनिश्चयादिति तर्हि लोकवाक्येऽपि

पूर्वमेवार्थप्रत्ययो जायते तदश्रद्धा चाप्तोक्तत्वनिश्चयान्निवर्त्तत इत्यभ्यु-पगच्छेत्याह—द्वितीये तु—इति।

लोके पूर्वमर्थप्रत्ययानङ्गीकारे बाधकमाह—अन्यथा-इति। यद्वा, वेदे-ऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयोत्तरकालमेवाभिधायकत्वे दोषमाहेति-तदुच्यते—इति। यथानुवादकत्वं वेदस्य प्रसज्यते तथोच्यत इत्यर्थः। व्यस्त इति। अमी पदार्था मिथः संसर्गवन्तः निरस्तसमस्तदोषशङ्कैः पदैः स्मारितत्वात् इत्यनुमानेन निर्णीते संसर्गे पश्चात्प्रवर्तमानस्य तदनुवादकत्वं कुतो न स्यादिति। यथाह-इति। अपौरुषेयत्वनिश्चयेन दोषाभावे निश्चिते-ऽनुमानसामग्री पूर्णेत्यनुमानादेव संसर्गसिद्धेर्वेदानुवाद एव स्यादिति किमिविशेष एव सर्वथा लोकवेदयोरित्यत्राह—इयांस्तु-इति। वेदे वक्तुर-भावात् पदार्थानेव पक्षीकृत्य तत्संसर्गः साध्यः, लोके तु वक्तृज्ञानविशे-षणतयेत्येतावान्विशेषः। संसर्गस्यानुमानतः सिद्धिरित्यत्र फले तु न विशेष इति॥ तथा च-इति। वेदेऽपि संसर्गस्यानुमानतः सिद्धावित्यर्थः। किं चैवमनुमानात्संसर्गसिद्धौ न तत्रान्विताभिधाने शब्दस्य प्रमाणमस्ति तत्प्रमाणस्यान्वितत्वेन प्रतीतेरन्यथाप्युपपन्नत्वादित्याह—न चैवम्-इति। वृथा प्रयासः। अन्विताभिधानकल्पन इति शेषः। तस्माल्लोक एव शब्दस्यानुवादकत्वमिच्छतो वेदस्याप्यनुवादकत्वमनिष्टं प्रसज्यत इति श्लोकार्थमुपसंहरति—तस्मात्-इति। यद्वा, लिङ्गेन निर्णीतेऽर्थे शब्दस्या-नुवादकत्वं वदतो विलम्बितप्रवृत्तेर्लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं न शब्दस्येति निर्णीतशक्तेर्वाक्याद्बोधेति। पूर्वश्लोकार्थोपसंहारः इति।

एवमन्विताभिधानमङ्गीकृत्य लोकवेदयोस्तुल्यत्वमावेदितम्। इदानीं तदपि निराकुर्वन्नाह किं चेदम्-इति। अविवादात्-इति। अभिहितान्व-यवादिनोऽप्यन्वितप्रतिपादनमात्रं संवदन्ति, तदभिधान एव ते विवदन्त इति। विवादादेव-इति। अन्वितप्रतिपादनोद्देशेन पदार्थानभिदधति। पदा-नीत्यत्रापि नास्माकं विवाद इति। तद्यदि व्युत्पत्तिबलेनान्वितप्रतिपा-दनं तर्हि अनुभूतो वाक्यार्थो नावगम्येतेत्याह-नापि संगति-इति। न च पदार्थविषययैव संगत्या वाक्यार्थप्रतिपादनं तस्याः पदार्थप्रतीतिमात्रोप-क्षीणत्वादित्याह-नापि स्वार्थे-इति। अर्थसंगतिरेव तत्रानुपक्षीणा वाक्या-र्थेऽप्युपयुज्यत इत्युच्येत तर्हि पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्योः पूर्वापरभावो न स्यादित्याह-नापि सैव-इति। अस्तु तर्हि यौगपद्यमित्यत्राह-यौगपद्य-इति। अवगतपदार्था हि तेषां योग्यादिकं प्रतिसंधातुं क्षमत इति। नन्वेकस्या एव संगतेः पदार्थवाक्यार्थप्रतीत्योः क्रमेणैव हेतुत्वं काष्ठस्येव ज्वालापा-कयोरित्यत्राह—नापि सैव-इति। करणानामेव ह्यवान्तरव्यापारापेक्षेति

भावः । ननु तदनुवादकत्वं वदतो विलम्बितप्रवृत्तेर्लिङ्गस्यैवानुवादकत्वं संगतिमन्ति पदानि करण तथापि वाक्यार्थानुगुणसंगतिभाञ्जि तानि तथा न तु केवलानि, ततश्च संगतिरपि करणशरीरानुप्रवेशिन्येवेत्याह—तथापि-इति । न तावत्-इति । पदार्थविषयत्वेन संगतेस्त्वद्दृष्ट्या सामान्यमात्रविषयत्वात् अस्मद्दृष्ट्या तद्विशिष्टव्यक्तिमात्रविषयत्वाद्वा न तत्संसर्गात्मकवाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता संभवतीति पदार्थाश्रयत्वेऽपि संगतेर्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणव्यापारवत्त्वेन तदानुगुण्यमस्तीत्यत्राह—नापि तदनुगुण-इति । उक्त ह्येतत्संगतेरकरणत्वान्नावान्तरव्यापारयोगित्वमिति । नन्वस्तु पदानामेव करणत्वादवान्तरव्यापारः, स तु संगत्यधीन इति वाक्यार्थप्रत्ययानुगुणत्वं तस्या इत्यत्राह-तदनुगुण-इति । करणानां पदानां पदार्थप्रतिपादनलक्षणोऽवान्तरव्यापारः संगत्यधीन इत्यत्र नास्माकं विवाद इति । नन्वाकाङ्क्षादित्रयोपेतपदार्थान्तरान्वित एवार्थे संगतिरिति ब्रूमः, तत्रास्त्येव विवाद इत्याह—अन्वित-इति । विस्मरणमेवात्रापराध्यतीत्याह-उक्तम्-इति । अथ संभावितसकलदोषपरिहारेण प्राभाकरः प्रत्यवतिष्ठते—स्मृतेति चेदित्यन्तेन । पदान्तरस्मृतेन प्रतियोगिमात्रेण कारकेण क्रियया वान्विते स्वार्थे क्रियायां कारके वा संगतिर्गृह्यते न तु विशेषान्विते, तथा च सर्वेष्वपि वाक्येषु तथात्वाविशेषात् संगतिगृहीता स्यादिति, ततश्च न तावद्वाक्यार्थस्यापूर्वत्वदोषः पदार्थस्मृत्युत्तरकालभावित्वात्तदन्वयप्रतीतेः क्रमभावोऽपि संगच्छत इति तर्हि कारकपदस्य क्रियाप्यर्थः क्रियापदस्यापि कारकमिति तयोः पर्यायता स्यादित्यत्राह—नापि-इति । ओदनमिति कारकपदमोदनत्वं निमित्तीकृत्य स्वेन रूपेणौदनमभिधत्ते, ओदन तु तत्प्रतियोगित्वमात्रेण, ततश्च स्वरूपाभिधानलक्षणस्य प्राधान्यस्य स्वार्थ एव नियतत्वान्न पर्यायतेति । यदि पदार्थस्यैवान्वितोऽर्थः तर्हि पदसंघातात्मनो वाक्यस्यापि स एवेति वाक्यार्थः पुनरुक्तः स्यादित्यत्राह—नापि पौनरुक्त्यम् इति । पदार्थविशेषविशिष्टेऽन्वये तात्पर्यं वाक्यस्य, न त्वेवं पदस्येति । यद्वा, क्रियाकारकपदयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य स्वार्थविशेषान्वयतात्पर्यभेदात्परिहारः । ननु क्रियाभिधाने सति तदन्वितं कारकमभिधेयं कारकपदेन, तथा कारकाभिधाने सति तदन्विता क्रियाभिधेया क्रियापदेनेतीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्याह—नापि-इति । तथा स्यादय दोषः यद्यभिहितेनार्थान्तरेणान्वितः स्वार्थोऽभिधीयते, न त्वेव स्मारितेनान्वितस्याभिधानादन्वितस्यैव च स्मरणादिति । नन्वोदनं पचतीत्यत्र क्रियापद कारकापेक्षं सत्समुच्चारितादन्येन तेमनादिनान्वितं स्वार्थं अभिदध्यात्, एवमोदनमपि क्रियान्तरेणौदनमानयेत्यादिनान्वितमित्यर्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यादित्यत्राह—

नापि वाक्यभेद-इति। संनिधेरप्यन्वयहेतुत्वात्,संनिहितमतिक्रम्यान्वदपेक्ष्यत इति। यद्वा, अन्विताभिधायीनि पदानि प्रत्येकवाक्यानि भवेयुरित्याशङ्क्य यदि परस्परं संस्मृतौ संनिहितानामन्योन्याकाङ्क्षा न भवति तदा वाक्यभेदात् भवेत् यथाऽयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राजपुरुषयोर्यत्र तु स्मृतिसंनिहितानामन्योन्याकाङ्क्षाऽस्ति यथा राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्येतावन्मात्रोच्चारणे राजपुरुषयोस्तथैकवाक्यतेति परिहारः। अथ सिद्धान्ती यावत्संभव विकल्प्य दूषयति—नान्विते-इति। अन्वितमित्यत्रेतिशब्दो द्रष्टव्यः प्रकृतस्यान्विताभिधानस्य यत्र रूपवति तद्वत्ता स्पर्शवत्ता तस्य चक्षुषः अन्विते संगतिग्रह इत्यस्य प्रकृतोपयोगिनमर्थमाशङ्क्य प्रमाणाभावेन दूषयति—अथ-इति।

नन्वस्ति प्रमाणमर्थापत्तिरित्याह—अन्वित-इति। न-इति। आकाङ्क्षादिमत्पदार्थप्रतिसंधानादप्यन्वितप्रतीत्युपपत्तेरिति। ननु पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति कारकविशेषजिज्ञासा तावज्जायते, न चासावज्ञाते सामान्येऽवकल्प्यते तेन क्रियापदादेव कारकसामान्यान्वितां क्रियामयमज्ञासीदेव कारकपदादेव क्रियासामान्यान्वितं कारकमित्यन्विते व्युत्पत्तिः कल्प्यत इत्याह—आकाङ्क्षा-इति। न-इति। क्रियाकारकयोरविनाभावेनेतरेतरसामान्याक्षेपादपि विशेषजिज्ञासोपपद्यते, न हि चक्षुषा रूपेऽधिगते द्रव्ये रसविशेषजिज्ञासा भवन्ती रससामान्यस्य चाक्षुषत्वं कल्पयतीति। ननु यदि पदार्थमात्रपर्यवसितेषु पदेषु पदार्थेभ्य एवान्वयप्रतीतिः स्यात्तर्हि हेत्वन्तरप्रतीतेभ्योऽपि भवेन्न चैवमस्ति ततः पदान्येव यावदन्वयं गच्छन्तीत्याह—शब्द-इति। अस्त्येव हेत्वन्तरप्रतीतेभ्योऽपि पदार्थेभ्योऽन्वयप्रतीतिरित्याह—कुतस्तर्हि-इति। न ह्युत्प्रेक्षिते संसर्गे कर्त्तुः प्रत्यक्षादीनि तदाभासा वा संभवन्ति। स्मृता एव पदार्थास्तत्र कारणम्। यथा चाहुः—"पश्यतः श्वेतमारूढं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः। खुरनिष्पेषशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धी" इति। असंसर्ग-इति। तेन न शब्दव्यभिचार इति। मम-इति। तेन यतः कुतश्चिदपि स्मृतैरन्वयप्रतीतेर्नानिष्टप्रसङ्ग इति न चापि विशेषहेत्वभावेनायं विभागो युज्यत इत्याह—तवापि-इति। विशेषहेतुमाह—आप्त-इति। विकल्प्य दूषयति-किम्-इति। तथाविधेनाप्तेन वक्त्रा तेषु पदेष्वन्वयपर्यवसानानुगुणः कश्चिदतिशय आधीयते किमाप्तवक्तृत्वमेव वा तेषां विशेषः? प्रथमे यथाभिहितान्वयवादिनां पदार्थप्रतिपादनानुगुणपदगतशक्तिव्यतिरेकेण पदप्रतिपादितानामेव पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायनदर्शनात्तेष्वपि पदाधेया शक्तिरङ्गीकर्त्तव्येति गौरवमापद्यते तथा भवतोऽपि पदान्तरसाधारणशक्तिव्यतिरेकेणाप्तोक्तेषु पदेष्वन्वयप्रतीत्यनुगुणस्याप्तेनाधीयमानस्यातिशयस्याभ्युपगमाद्

गौरवम्। द्वितीये तु यथा तव वक्तृत्वच्छेदकत्वेन पदविशेषत्वं तथा ममापि पदानां पदार्थावच्छेदकत्वेनैव विशेषकत्वमस्तु न चातिशयाधानेनेति। यदि प्रतिपादितत्वविशेषेण पदार्था वाक्यार्थं गमयेयुः तर्हि नाभिमतान्वयसिद्धान्तसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति-एवं तर्हि-इति। गूढाभिसंधिराह—कः संदेहः—इति। तर्ह्यन्विताभिधानमेवाङ्गीकृतं स्यादित्याशङ्क्याभिसंधिमुद्घाटयन्नाह—परम्-इति। अन्वयोद्देशेन पदार्थाभिधानेन पदानामुपयोगो न त्वन्विताभिधानेनेति। यद्याप्तानामन्वयप्रतीतावप्युपयोगः तदा शालिकानाथस्यायं "प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि। पदानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्" इति श्लोकः पदानामिति पदं प्रतिक्षिप्य तस्य स्थाने आप्तानामितिपदं प्रक्षिप्य पठितव्यमित्याह-अन्यथा तु-इति। तथा पठति प्राथम्यादित्येतदुक्तं भवति। पदार्थेभ्यः पदानां प्राथम्यात्तेषामभिधातृत्वस्य च संप्रतिपन्नत्वादभिहितान्वयवादिभिरपि तेषां वाक्यार्थे तात्पर्यस्य चाभ्युपगमत्वादन्वयं प्रति पदानामेव शक्तिरभ्युपगम्यतां न पदार्थानामिति हि श्लोकेन प्रतिपाद्यते। तत्र यद्याप्तानां समभिव्याहारयोग्यपक्षोच्चारणव्यतिरेकेण पदेषु शक्त्याधानमप्यङ्गीक्रियते तदा पदेभ्य आप्तानामेव प्राथम्यादित्यादिहेतुभिः अन्वयप्रतिपादने शक्तिरङ्गीक्रियतां न पदानामिति।

तदेव यतः कुतश्चिदपि प्रतीतेरन्वयप्रतीतिरस्त्येवेत्युक्तं, संप्रति नास्माकमत्र निर्बन्धः पदाभिहितानामन्वयप्रतीतिरित्येतावतैवास्मत्सिद्धान्तसिद्धेस्तत्र चातिप्रसङ्गाभावादित्युपसंहारव्याजेनाह-तस्मात्-इति। नन्वेवं वाक्यार्थबुद्धौ पदार्थानामेव कारणत्वापत्तेः अशाब्दो वाक्यार्थः स्यादित्यत्राह-न चैवम्-इति। पूर्वभावनियमो हि कारणत्वं, तत्कथं संसर्गप्रत्ययपतितानामनागतानां पदार्थानां भवेत्, दूरे च करणत्वविशेषः करणत्वमिति। न च शब्दादिप्रमाणव्यतिरेकेण पदार्थेभ्य एवान्वयप्रतीतिः क्वचिदपि दृश्यते येन पदार्थानामेव हेतुत्वं भवेदित्याह—प्रमाणान्तर-इति। पश्यतः श्वेतमित्यादौ तु व्याप्त्याद्यनुसंधानेनैव पदार्थैरन्वयप्रतीतिरित्यनुमानादित्वमेवेति भावः। पदानां तु करणत्वे न कश्चिद्दोष इत्याह-पदानां तु-इति। ननु तेषामपि पदार्थप्रतीतिव्यवधानेन न पूर्वभावोऽस्तीत्यत उक्त-व्यापारस्य-इति। यथाहुः-'पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्' इति।

अस्तु पृथक् प्रमाणं शब्दः, स एव जगत्कर्तारि बाधकः स्यादित्याह—अस्तु-इति। कथमागमो जगत्कर्तारं बाधत इत्यत्राह—अस्यार्थः—इति। अस्तु तर्ह्याभिमानिकं कर्तृत्वम् ईश्वरस्येत्यत्राह-न च-इति। अभिमानो नाम भ्रान्तिः, स कथं सर्वज्ञस्य स्याद्विशेषाग्रहणहेतुकत्वात्तस्या इति। अस्तु तर्ह्यसर्वज्ञ इत्यत्राह—न चासर्वज्ञस्य-इति। न प्रमाणम्-इति। न

तावदनाप्तप्रणीतः शब्दो बाधकस्तस्याप्रमाणत्वात्। अथाप्तोक्तस्तर्हि तदर्थदर्शिना तेन भवितव्यं, यदि चातीन्द्रियमागमार्थं दृष्ट्वा प्रणयेत्स तर्हि सर्वज्ञः कर्त्ता च स्यात्, न च नित्य एवागमो बाधकः सर्गप्रलयसंभवेन तस्यापास्तत्वादिति निगदव्याख्यातं व्याख्यानमिति।

बाधक शब्दमभ्युपगम्याप्याह—अपि च—इति। न चासावागमो जगत्कर्त्तुरसत्त्व एव नियतः सत्त्वस्यापि तेन प्रतिपादनोपलम्भात्। ततश्च नानियतत्वात्तेनासत्त्वसिद्धिः तर्हि तत एव सत्त्वमपि न सिध्येदित्यत उक्त-निरञ्जन-इति। चेतनस्याकर्तृत्वप्रतिपादक आगमो विशेषगुणलक्षणाञ्जनरहितात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वेनान्यपरत्वान्नासत्त्वमावेदयति। तर्हि सत्त्वप्रतिपादकोऽप्यन्यपरः स्यादत उक्त—न चासौ-इति। सत्त्वावेदकस्य नान्यत्र तात्पर्यमिति पञ्चमे वक्ष्याम इति। न हीत्यादिविवरणग्रन्थो गतार्थः।

अथार्थापत्तेर्बाधकत्व निराचिकीर्षुः शङ्कते—अर्थापत्तिस्तर्हि-इति। असौ सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता वेदाननुपदिश्यैव ज्योतिष्टोमादौ पुरुषान् प्रवर्त्तयितु कलञ्जभक्षणादिभ्यश्च निवर्त्तयितु शक्तोऽप्येवेति। तदर्थस्तस्योपदेशो अर्थ इति नान्यथेति। जगत्कर्त्तुः सत्त्व एवोपदेशस्योपपत्तेः नासत्त्व इति। तदेवोपपादयन्नाह—हेत्वभाव-इति। न तावदसति हेतौ फलस्यासंभवादसत्युपदेशात्मके प्रमाणे ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिसाधनत्वविषया प्रमा भवति। तदभावे च तत्रास्मदादीनां प्रवृत्तिः सिध्येदुपदेशश्च नोपदेष्टारं विनेति। ततस्तत्सिद्धिरितरथाऽयमनुयोगप्रकारकर्मवशाद् भूतानां प्रवृत्तिरिति पक्षे सुलभः कर्मण एव प्रवृत्तिसिद्धेः किमुपदेशेनेति। बुद्धिपूर्व-इति। न हीश्वरोऽपि वस्तुस्वभावातिक्रमेण प्रवर्त्तयतीति प्रकृतज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिसाधनत्व इति। ननु यथा पिशाचादयः प्राणिन आविश्याबुद्धिपूर्वकमेव प्रवर्त्तयन्ति तथैवाय किमिति न प्रवर्त्तयेदित्याह—भूतावेश-इति। अबुद्धिपूर्वकत्वमनुतिष्ठतां फलाभावान्न तथा प्रवर्त्तयतीत्याह प्रवर्त्तयेदेव-इति। अबुद्धिपूर्वानुष्ठाने फलाभाव आप्तोपदेशान्यथानुपपत्तेरेवावसेय इति तुरीय पाद व्याचष्टे—यदस्यापि-इति। तुल्यतामेवाह—यद्यस्ति-इति। न हि सत्यपि कारके ज्ञापकाभावेन कार्यं निवर्त्तेत इति। तदभावे-इति। न हि कारकाभावे ज्ञापकसंभावेन कार्यं भवतीति नित्य इति पर्यनुयोज्यस्तु कर्ता नास्तीति भावः। तथापि निरर्थकमिममुपदेश धारयन्तः तदर्थं च विचारयन्तो यूयं मीमांसकाः पर्यनुयोज्या इत्याह—यूयम्—इति।

तदेवमर्थापत्तेः पृथक्प्रमाणत्वमङ्गीकृत्य बाधकत्वं निरस्तम्-इदानीमनुमानान्तर्भावात्तन्निरासेनैव निरस्तमित्याह-न च-इति। अनुमानागोचरस्य

प्रमेयस्याभावात् सामग्रीभेदाभावाच्च ततो न भिद्यत इति । ननु व्याप्याद्व्यापकज्ञानमनुमानम्, अर्थापत्तिस्त्वनुपपद्यमानादुपपादककल्पनं, ततः सामग्रीतो विषयतश्च भेद इत्याशङ्क्याह—तथा हि-इति । यद्धि येन नियम्यते तस्य तेन विनानुपपत्तिर्नान्यस्य, तथा येन यन्नियम्यते तदेव तस्योपपादकं नान्यत्, नियमश्च व्याप्तिरेव । ततश्चानुपपद्यमानोपपादकत्वाभ्यां व्याप्यव्यापकभाव एवाभिहितः स्यात् । अथ प्रमाणद्वयविरोधे सत्यविरोधापादनमर्थापत्तिरिति चेत्, मैवं व्याहतं भाषिष्ठाः । न हि विरोधिनोर्द्वयोरपि प्रामाण्यं संभवति रज्जुसर्पज्ञानयोरिवान्यतरस्य मिथ्यात्वावश्यंभावात् प्रमाणयोश्च सतोर्विरोध एव नास्ति स्थूलः शुक्ल इतिवद् द्वयोः समावेशसंभवात् । तस्माज्जीवतो गृहाभावात् बहिर्भावकल्पनमनुमानमेव व्याप्तिबलेन जायमानत्वात्, अन्यथानुमानतया प्रसिद्धे धूमादावप्यसावनुपपत्तिः प्रमाणद्वयविरोधश्च सम इति । तदपि प्रमाणान्तरमापद्येतेति । व्याचष्टे—जीवश्चैत्रः-इति । किमनुपपन्नं न किञ्चिदिति । तदेवाह-न हि-इति । ननु-इति । गृहाभावस्वरूपमेव बहिर्भावेन विनानुपपन्नमिति । तन्न तावत्-इति । तत्स्वरूपमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च तेन विनानुपपन्नमिति । नन्वस्य गृहाभावस्य स्थितिस्तेन बहिर्भावेन विना नोपपद्यत इत्याह—स्थितिरेव-इति । हन्तैवं गृहाभावस्तेन बहिर्भावेन नियतस्वभाव इत्युक्तं स्यादित्याह—एवं तर्हि—इति । कुत इत्यत्राह—व्याप्तेरेव-इति । साध्येन विना नैव भवितव्यं साधनेनेति हि व्यतिरेकव्याप्तेर्व्यपदेश इति ॥ द्वितीयं पादं व्याचष्टे-कथं च-इति । नन्वयं स्वभावोऽस्य बहिःसत्त्वस्य यदनेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्थातव्यमिति । सत्येव बहिःसत्त्वे गेहासत्त्वमिति यावत् । तदेतदाह—एवम्-इति । तर्हीयं साध्येन सहैव साधनेन भवितव्यमित्यन्वयव्याप्तिरेवोक्ता भवेदित्याह—सेयम्-इति । न वयम्-इति । ज्ञातस्यैवाविनाभावस्यानुमानसामग्रीत्वादिति भावः । न-इति । अनुपपत्तिश्चाविनाभाव एवेत्युक्तमिति भावः । अर्थापत्त्याभास-इति । ज्ञानस्य हि हेतुत्वे तद्दोषाद्विपर्ययः संभवतीति । गृहाभावबहिर्भावयोर्व्यधिकरणत्वाद्दुर्ग्रहा व्याप्तिरित्याशयेन पृच्छति—तथापि-इति । क्वचित्सत्त्वस्य ततोऽन्यत्रासत्त्वेन क्वचिच्चासत्त्वस्य ततोऽन्यत्र सत्त्वेन व्याप्तेः सर्वेषां स्वात्मन्येवैकस्मिंश्च धर्मिणि सुग्रहत्वेन न काचिदत्र कथन्तेत्याह—यदाहम्-इति । ननु कथमेकत्र स्थितेन ततोऽन्यत्र स्वात्मनोऽभावः शक्यावगमः तेषां देशानामेवाप्रत्यक्षत्वेन योग्यानुपलम्भाभावादित्याशङ्क्याह—सर्वज्ञ-इति । न हि तेषु स्वात्मनो निषेधः किन्तु स्वात्मनि तेषां संसर्गस्य निषेधः । स्वात्मा च प्रत्यक्ष एव प्रतियोगिनश्च ते स्मरणमात्रेणोपयुज्यन्ते न प्रत्यक्षत्वेनेति स्वात्मनि वा कथमयोग्यानां प्रतिषेध इत्याह—अयोग्या-

नाम्-इति । तत्रायोग्याः परमाण्वादयो द्विविधाः-आरब्धस्थूलकार्यो ऽवयवभूताः केवलाश्च । तत्र पूर्वेषां स्वात्मनि निषेधः तदारब्धस्थूलावयविसंसर्गनिषेधादनुमानत एव सुकरस्तदसंसर्गस्य तदवयवासंसर्गेण व्याप्तेः, उत्तरेषां तु संसर्गनिषेधे न काचिद्वार्त्ता प्रमाणाभावेनाशक्यत्वादित्याह—तदवयवानाम्-इति । अस्त्येवाविनाभावनिश्चयोऽप्यक्रमर्थापत्तेः, तथापि नानुमानत्वं पक्षधर्मत्वाभावादित्यत्राह—नाप्यविनाभाव-इति । न-इति । एव ह्यनुमानेऽपि पक्षधर्मत्व निमित्तं नस्यात् व्यधिकरणेनापि साधनेन साध्यसिद्ध्युपपत्तेरिति । न च व्यधिकरणेन साध्येनाविनाभावः शक्यनिश्चयः, यत्साधनं यत्र देशे यदा यस्मिन् कालेऽस्ति तत्र तदा वा तत्साध्यमिति देशतः कालतो वा सामानाधिकरण्येनैवाविनाभावस्य निरूपणीयत्वादित्याह—व्यधिकरण-इति । अत्रापि हि देवदत्तं पक्षीकृत्य तस्य बहिःसत्त्व गृहासत्त्वेन साध्यत इति पक्षधर्मत्वोपपत्तिरिति भावः ।

तृतीयं पादं व्याचष्टे—प्रमाणयोः-इति । ननु प्रकृतोदाहरणे जीवनग्राहकस्य गणितानुमानस्य क्वाप्यस्तीति सामान्यतः प्रवृत्तत्वेन सामान्यानुप्रवेशिनो गेहस्यापि क्रोडीकरणाद्भावप्रमाणेन सहैकविषयताप्यस्तीत्याह—प्रकृते-इति । एवं तर्हि भिन्नसामान्यविशेषविषयतया न विरोध इत्याह—यद्येवम्-इति । नन्वत्राप्यनिर्धारितदेशविषययोरस्तित्वनास्तित्वप्रमाणयोः एकस्य विषयेऽन्यस्यानुप्रवेशादस्त्येव विरोध इत्याह--अत्रापि-इति । यद्यत्रापि विरोध एव तर्ह्यन्यतरद् बाध्येतेत्याह एवम् इति । नन्वर्थापत्त्या भिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापनान्नैकस्यापि भङ्ग इत्याह--न भज्येत-इति ॥ सिद्धान्ती गूढाशयः पृच्छति-किमनुपपन्नम्-इति । एवमर्थापत्तिः प्रवर्त्ततेति पूर्वपक्ष्याह-विरोध एव इति । व्यवस्थापयति प्रमाणद्वयमित्याशयमुद्घाटयन्नेव पुनः पृच्छति—अथ इति । अज्ञातपराशय एवेतर आह-व्यवस्थानम्-इति । ततः किमित्यत आह-एकविषयता-इति । ततोऽपि किमित्याह-स कथम्-इति । विषान्तरमूर्च्छितो विषान्तरेणैवोत्थाप्यो भवति न तु तेनैवातदुक्तं-यद्विषेति । आशयमाविः कर्तुं पुनरपि पृच्छति-एकविषय-इति । पूर्वपक्ष्याह-विभिन्न-इति । सिद्धान्ती स्वाशयमाविष्करोति-नन्वियम्-इति । अयमस्तित्वनास्तित्वप्रमाणयोर्भिन्नदेशसंबन्धित्वस्वभावो व्याप्तिरेव स्वभावप्रतिबन्धलक्षणाद् व्याप्तेस्तथा चानुमानत्वप्रसङ्गभयाद् व्याप्तिं परिहर्त्तुं प्रवृत्तेन सैव स्वीकृता स्यात् । तथा च घट्टकुटीप्रभातम्[1] । घट्टकुटी नाम शौल्किकशाला । यथा हि शौल्किकभ्यो बिभ्यतो रात्रावेव शुल्कशालातिक्रमितव्येति गच्छतः पान्थस्य तस्यामेव

(1) For meaning of the Nyāyā, see Jacob's Lukika Nyāyāñjali, Part I, p. 26.

प्रमाता शर्वरी तथेदमपीति। तुरीयं पादं व्याचष्टे-धूमोऽपि च-इति। यदि सतोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरनुपपद्यमानतया गृहाभावो बहिर्भावं गमये-त्ततोऽनुमानत्वोच्छेद इति न केवलमनुपपत्तिः प्रमाणद्वयविरोधोऽपि तत्र वक्तुं शक्यत इत्याह-विरोधोऽपि-इति। सति धूमे वन्हिना भवितव्यमिति वन्हेः सत्तामेकं प्रमाणं गमयति। अनुपलब्धिश्चासत्त्वं प्रमाणस्य व्यव-हितदेशवन्हिविषयत्वव्यवस्थापनमर्थापत्तिरेव स्यादिति। ननु चैवमनुमा-नोच्छेदः धूमाद्वन्हिना भवितव्यमित्यस्यानुमानत्वात्तस्य त्वनुपलब्धिविरो-धपरिहाराय पर्वतापरभागावस्थापनमर्थापत्तिरिष्टैवेत्याह—वन्हिमानय-म्-इति। न-इति। न वयमिदानीं तेन धूमज्ञानजन्मना वन्हिज्ञानेनानुपल-ब्धिविरोधं ब्रूमः येनानुमानमास्पदं लभेत, किं तर्हि पूर्वकालीनेन यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरस्तीति व्याप्तिग्राहकप्रमाणेनेदानीमनुसन्धीयमानेन, अतो न प्रमाणद्वयविरोधसिध्यर्थमनुमानाङ्गीकार इति परभागावस्थापनं च नार्थापत्तिरित्याह-नापि-इति। यदि तु विरुद्धयोर्विषयव्यवस्थापनमेवार्था-पत्तिः स्यात् ततः पाण्डरधूमस्य पालालाग्निना व्याप्तत्वेऽपालालत्वविरो-धात् पालालत्वव्यवस्थापनमर्थापत्तिः स्यादित्याह-अन्यथा-इति। ननु पाण्ड-रत्वविशिष्टस्य पालालत्वेन व्याप्तिर्भवन्ती पालालत्वव्यवस्थितिर्नार्थापत्ति-रित्याह-तद्विशिष्टस्य-इति। तर्हि विशिष्टस्य धूमस्य वह्निना परभागवर्तिना व्याप्तिर्भवन्ती परभागव्यवस्थितिर्वा कथमर्थापत्तिः स्यादित्याह-यद्येवम्-इति। ननु यत्केवलव्यतिरेक्यनुमानत्वेन नैयायिकानामभिमतं तदेव नोऽस्मा-कमर्थापत्तिमन्वयव्याप्त्यभावेन तस्यानुमानत्वायोगात् इत्याह-केवलव्यति-रेक-इति। अस्त्वन्वयो नास्तीत्येतावता विशेषेणार्थापत्तिव्यवहारः, न तावताऽनुमानत्वहानिरित्याह-एवम् इति। तत्र केवलव्यतिरेकिणि असत्ये-वान्वये किंनिबन्धनमनुमानत्वमित्याशङ्क्याह—अविनाभूत-इति। अवि-नाभावेन तन्निश्चयेन च मामकं ह्यनुमानं केवलव्यतिरेकिणि चाविनाभा-वस्तन्निश्चयश्चास्तीत्यनुमानमेव, केवलमेतावान् विशेषः अन्वयव्यतिरेकिणि लिङ्गेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविनाभावो निश्चीयते। नन्वन्वयिन्यन्वयेनैव व्यतिरेकिणि व्यतिरेकेणैवेति अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावमुपसंहरति—तस्मा-त्-इति ॥ १६ ॥

एवमर्थापत्तिर्न बाधिका न भिद्यते चानुमानादित्युक्तम्। अनुप-लब्धेस्त्वबाधकत्वस्य चिन्तितपूर्वत्वादन्तर्भाव एव चिन्तनीय इत्याह—अनुपलब्धिस्तु-इति। तत्तावदिह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेरैन्द्रियकत्वे चतुरो हेतूनुपन्यस्यति प्रतिपत्तः-इति। विप्रतिपन्ना प्रतीतिरिन्द्रियकर-णिका अपरोक्षरूपत्वात् रूपादिबुद्धिवदिति। अनन्यत्वोपक्षीणेन्द्रियान्व-यव्यतिरेकानुविधायित्वात् अज्ञातकरणत्वाच्च। तथेयं प्रतीतिर्भावात्म-

प्रमाणसहकृतेन मनसा जायते बाह्यार्थानुभवत्वात्। भावरूपं च प्रमाण-मिन्द्रियमेव परिशिष्यत इति भावः। भावावेशो भावप्रमाणसहकार इति। तत्राद्यं हेतुं विवृणोति-या हि-इति। प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुरित्याह-साक्षात्कारित्वम्-इति। न-इति। नास्तीति बुद्धयः काश्चिदज्ञातकरणि-काः, काश्चिद् ज्ञातकरणिकाः, तत्र यद्युभयेऽप्यसाक्षात्कारजातीयाः तत इदं कारणवैचित्र्यं न स्यादिति। विपर्ययेऽनिष्टमाह—लिङ्ग इति। असा-क्षात्कारिज्ञानजनकस्यापि लिङ्गस्य सत्तया हेतुत्वं साक्षात्कारहेतोरपी-न्द्रियस्य ज्ञायमानतया हेतुत्वं च प्रसज्येतेति। किं च यद्यज्ञातादपि करणाज्ज्ञातीयमेव ज्ञानं जायेत तदा तत्र कारणमेव तज्ज्ञानं भवेत् व्यतिरेकाभावादित्याह—ज्ञानस्य—इति। यत एवं तस्माज्ज्ञातानु-पलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वमभ्युपगच्छतामवश्यमज्ञातानुपलब्धिजन्यस्य साक्षात्कारित्वमवर्जनीयमित्याह—तस्मात्-इति।

स्यादेवं यदि ज्ञातानुपलब्धिः क्वचिदसाक्षात्कारं जनयेत्, न चैवमस्तीत्याशयेनाह—ननु क्व नाम-इति। तत्रोदाहरणेनोत्तरयति—तद्यथा-इति॥ न हि तदा देशान्तरस्थस्य श्रोतुर्योग्यानुपलब्धिरस्ति किं त्वाप्तवाक्यावगतयानुमिनोतीति। एवं प्रातः कालेऽनुपलब्धस्य मैत्रस्य मध्यन्दिनसमयभाविप्रातस्तनाभावज्ञानमप्यनुमानफलमेव मध्यन्दिनानुसं-धीयमानप्रातस्तनानुपलब्धिलभ्यत्वादित्याह-एतेन-इति। नन्वस्तु ज्ञातानु-पलब्धिजन्यादज्ञातानुपलब्धिजन्यस्य जातिभेदः, स तु साक्षात्काररूप इति कुत इत्याह-ननु-इति। न हि विधाद्वयव्यतिरेकेण ज्ञानावान्तरजाति-भेद इत्यभिप्रायेणाह-कारणविरोधे-इति। द्वितीयं हेतुं विवृणोति-अनन्य-त्र-इति। विशेषणासिद्धिमाशङ्कते-अधिकरण-इति। यथाह धूमज्ञाने-पक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभाविनो वह्निज्ञानेन्द्रियहेतुकत्वं तथाधिकरण-ग्रहणापक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभाविनो भावज्ञानस्यातद्धेतुकत्वमिति। तर्ह्यन्धस्यापि सामग्रीसाकल्याद्रूपाभावप्रतीतिः स्यादित्याह—न-इति। योग्यस्य स्थूलद्रव्यसमवेतत्वादिति। ननु भवन्तोऽप्यधिकरणग्राहकेणेन्द्रियेण ग्राह्योऽभाव इति मन्यन्ते, तत्र चान्धस्य त्वगिन्द्रियेण रूपविशेषाभावप्रतीतिः प्रसज्येतेत्याह—अधिकरण-इति। न-इति। ततश्च चाक्षुषरूपप्रतीतिर्नान्धस्य स्यादिति। ममापि- इति। ततश्च चाक्षुषाधिकरणग्रहणाभावान्नान्धस्य रूपविशेषाभावप्रतीतिरिति। न-इति। प्रतियोगिग्राहकेण चक्षुषा वा-योरग्रहणात्तत्र रूपाभावप्रतीतिः कदाचिदपि न स्यादिति। नन्वगृह्णदपि चक्षुर्वायौ तावत्संनिकृष्टं तावता रूपविशेषस्यानुपलब्धिरभावं गमयती-त्याह-तथापि-इति। हन्तैवम्-इति। वायोर्ग्रहणाभावादनन्यत्र चरिता-र्था त्वगन्धस्य च रूपाभावप्रतीत्यभावादवश्यापेक्षणीयत्वं चक्षुष इति।

ननु मा भूदधिकरणग्रहणोपक्षयस्तथापि तत्र संनिहितस्य यस्य कस्यचिद्वस्तुनो ग्रहण एवोपक्षीयत इत्याह—स्यादेतत्–इति । न–इति । अत्र ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सत्येवाभावबुद्धेरनिन्द्रियहेतुकत्वमन्यत्र तदुपक्षयादुच्यते, स चाभावबुद्धिहेतौ कस्मिंश्चिद्वक्तव्यः, अन्यथा तदनुविधानानुपपत्तेः । न चात्र तस्य वस्त्वन्तरग्रहणस्य तदभावानुभव प्रति कारणत्वमस्तीति, यदि स्यात्तत्राह–कारणत्वे वा–इति । अन्धकारे वस्त्वन्तरग्रहणाभावात्स्पर्शवद्विशेषाभावप्रतीतिर्न स्यात् इति प्रतियाच्चेति । प्रतियोगिग्राहकेण तदा तदालोके विस्फारिताक्षस्य वस्त्वन्तरग्रहणसंभवाच्चेति । उत्तरत्र शङ्कते--आर्जव–इति । आर्जवावस्थानादधिकरणस्य नयनसंनिकर्षोऽपि तद्गताभावग्रहण एवोपयुज्यते न तु तद्ग्रहण इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह–नयन–इति । कुत इत्यत्राह–तदेक–इति । आलोकसंनिकर्षस्तावदपेक्षणीयो रूपाभावज्ञानेन तमन्तरेण तदनुपपत्तेः । स च तस्य नयनसंनिकर्षस्येव सहकारी नानुपलब्ध्यादेः, तस्मान्नयनसंनिकर्षोऽप्यपेक्षणीय एव, न हि संभवति यस्य यत्सहकारितयैव कार्योपयोगस्तस्य तदनपेक्षायामप्यपेक्षेति । चक्षुःसंनिकर्षानुपयोगेऽनिष्टमप्याह–वातायन–इति । तत्र हि सत्येवाधिकरणस्यार्जवावस्थाने तद्ग्रहणे चक्षुःसंनिकर्षाभावादेव तस्य श्यामत्वाभावस्यानुपलम्भो भवति ।

नन्वस्त्वपेक्षणीयश्चक्षुःसंनिकर्षस्तथाप्यन्यत्रोपक्षयस्तस्येत्याह — तथापि–इति । योग्यानुपलब्धिर्ह्यभावज्ञानहेतुः, योग्यता च प्रतियोगिव्यतिरिक्ताभावज्ञानकारणसाकल्यं, तच्च साकल्यं चक्षुःसंनिकर्षे सति भवति तस्यापि तत्कारणत्वात् । ततश्च सामग्रीसाकल्यापादनोपक्षीणं चक्षुर्नाभावज्ञानं यावत् गच्छतीति । न तु परिपूर्णानि–इति । न खलु साकल्यं नाम कारणेभ्यस्तत्त्वान्तरं तत्साध्यमस्ति यत्रोपक्षयः तस्य स्यात् किं तु परिपूर्णानां कारणानामेव तथात्वादिति । नन्वस्ति मेलनं नाम तत्त्वान्तरं क्षयविषय इत्याह—अथ–इति । एवं हि रूपादिज्ञानेऽप्यर्थसंनिकर्षसंपादनोपक्षीणं चक्षुर्न कारणं स्यादित्याह–तदुपक्षये–इति । नन्वभावाधिकरणसमवेतस्य कस्यचिद्वस्तुनः प्रतियोगिग्राहकेणेन्द्रियेणोपलम्भोऽभावग्रहणे सहकारित्वेनानुपलब्धेरपेक्षणीयस्तत्रेदमिन्द्रियमुपक्षीयत इत्याह—अथाधिकरणसमवेतकिञ्चित्–इति । तर्हि वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न स्यात् तत्र वस्त्वन्तरस्य चक्षुषानुपलम्भादित्याशङ्क्य स एवाह–वाय्वादिषु–इति । न–इति । न तत्राभावप्रमाणगम्योऽभावः अनुपलब्धिलिङ्गानुमेयत्वादिति । न–इति । असिद्धेरनुपलब्धेरज्ञातासिद्धत्वादिति । न तावदभावप्रमाणात्सिध्यतीत्याह–न हि–इति । ऐन्द्रियकस्याभावो हि भवतामभावगम्य इति । ननु रूपोपलम्भजन्यस्य प्राकट्यस्याभावेन वायौ रूपानुपलम्भोऽनुमीयत इत्याह–प्राकट्या-

भावेन-इति। वायौ रूपाभावस्येव प्राकट्याभावस्यापि नाभावप्रमाणात्तत्सिद्धिरित्याह—न वायौ-इति। नन्वस्तु वायौ रूपव्यवहाराभावेन प्राकट्याभावोऽनुमेय इत्याह व्यवहाराभावेन-इति। व्यवहाराभावस्यानैकान्तिकत्वान्न प्राकट्याभावे ज्ञानाभावे लिङ्गतेत्याह-न-इति। इतश्चानैकान्तिकतेत्याह-मूकस्वप्न-इति। मूकतया वाचिकस्य व्यवहारस्याभावः, स्वप्नतया कायिकस्येति। ननु मा नाम हानोपादानलक्षणयोः कायवाग्व्यवहारयोः ज्ञानविशेषकार्यत्वात्तदभावात् ज्ञानमात्राभावः प्राकट्यमात्राभावो वानुमीयतां, ज्ञानमात्रस्य प्राकट्यमात्रस्य च व्यवहारमात्रं कार्यं, ततस्तदभावात् तयोरन्यतरस्याभावोऽनुमास्यत इत्याशङ्क्याह—न च-इति। यदि तावद्व्यवहाराभावमात्रमित्यत्र यः कश्चिद्व्यवहारो विवक्षितस्तद्वानैकान्तिकता यस्य कस्यचिद्व्यवहाराभावस्य येन केनापि ज्ञानाभावेन व्याप्तेः तथापि कस्यापि व्यवहारस्य सर्वत्रासत्त्वादसिद्धश्च तन्मात्राभाव इति।

अथ यद्विषयस्य ज्ञानस्य प्राकट्यस्य वा भावोऽनुमित्सितः तद्विषयव्यवहाराभाव एव लिङ्गमुच्यते तत्राह—तद्विषयस्तु-इति। कायिकवाचिकव्यवहारयोरपेक्षाज्ञानाव्याप्यत्वाद् व्यापिनश्च व्यवहारान्तरस्यानवगमात् तद्विषयो व्यवहारस्तद्विषयं ज्ञानं तदाश्रितं वा प्राकट्यलक्षणं धर्मं पुरस्कृत्य तज्जन्य इति वा तज्जनक इति वा निरूपणीयः। ततो व्यवहाराभावश्चात्र तज्ज्ञानतदाश्रितधर्माभावपुरस्कारेणैव निरूप्येत। तच्चाशक्यमात्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। तथाहि यदा तद्विषयज्ञानव्यवहाराभावः तद्विषयज्ञानाभावे लिङ्गं तदापेक्षाज्ञानादिव्यापिनो व्यवहारान्तरस्याभावात्तद्विषयज्ञानमेव तज्जन्यव्यवहारोऽभ्युपगन्तव्यः, तथाचात्माश्रयत्वं तद्विषयज्ञानाभावादेव तद्विषयज्ञानाभावानुमानमिति। यदा तु तद्विषयज्ञानजनकस्य व्यवहारस्याभावो लिङ्गं तदा चक्षुरादिव्यापारस्य तज्जनकत्वात्तस्य च ज्ञानस्य कार्यैकगम्यत्वात्तदभावोऽपि ज्ञानाभावावगम्यः, तथा चेतरेतराश्रयता—तज्ज्ञानाभावज्ञानात्तज्जनकव्यवहाराभावज्ञानं ज्ञानजनकचक्षुरादिव्यापाररूपव्यवहाराभावज्ञानाच्च तदभावज्ञानमिति। यदा च तदाश्रितधर्मजनकस्य व्यवहारस्याभावो लिङ्गं तदा प्राकट्याख्यधर्मस्य ज्ञानहेतुकत्वादात्माश्रयत्वमेव। अथ तु ज्ञानद्वारा चक्षुरादिव्यापार एव जनकः तदा चक्रकं भवति—ज्ञानाभावाच्चक्षुरादिव्यापारलक्षणस्य व्यवहारस्याभावः ज्ञानाभावश्च प्राकट्याभावात् स च तज्जनकव्यापाराभावात् स च ज्ञानाभावादिति। न च व्यवहारभावमात्रेणेत्यादेरपरा व्याख्या। न केवलमनैकान्तिकः असिद्धश्च व्यवहाराभाव इत्याह—न च-इति। उक्तस्यैवानैकान्तिकत्वस्यानुभाषणं दृष्टान्तार्थमिति व्यवहारस्वरूपनिरूपणपुरःसरं

व्यवहाराभावं निरूपयंस्तस्यासिद्धिमेवाह-तद्विषयस्तु-इति । ननु विज्ञायमान एवानुपलम्भो यदि रूपाभावं गमयेत् अविनाभावेन तत एते दोषाः प्रादुष्युः, न त्वेवमित्याशङ्क्याह-न चाज्ञातस्य-इति । तथा सति लिङ्गतैव न स्यादिति भावः । ननूपलम्भलिङ्गस्य प्राकट्यस्याभावो लिङ्गिन उपलम्भस्याभावं गमयिष्यतीत्यत्राह—न च-इति । स हि लिङ्गाभाव इत्येव लिङ्गिनोऽभावं गमयेदविनाभावेन वा प्रथमे धूमाभावोऽप्यग्न्यभावं गमयेत्, द्वितीये त्वविनाभावः स्वस्य हेतुस्वरूपस्य च प्रतिसंधानमपेक्ष्येत, अन्यथातिप्रसङ्गादिति । ननु नैयायिकमतावलम्बेन ज्ञानप्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छामः, ततो भावप्रमाणावगतेनैव ज्ञानाभावेन वायौ रूपाभावमनुमीमह इत्याह-ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन-इति । तर्हि प्रामाणिकं पन्थानमागतो यथाप्रमाणं वायो रूपाभावश्चाक्षुष इत्यभ्युपगच्छ । न च कथं नामाचाक्षुषे वायो रूपाभावश्चाक्षुषः स्यादिति शङ्कावकाशः शब्दप्रध्वंसप्रत्यक्षत्वसाधनेनाधिकरणप्रत्यक्षत्वस्यानङ्गत्वप्रतिपादनेन दत्तोत्तरत्वादित्याह—न शब्द-इति । तदेवं यदि प्रतियोगिग्राहिणेन्द्रियेणाधिकरणसमवेतधर्मोपलम्भः तद्विषयाभावग्रहे हेतुः ततो वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न स्यात् अनुमानतस्तदसिद्धेरित्युक्तम् । इदानीं तत्रैव दूषणान्तरमाह-अपि च-इति । तद्रहिताया वस्त्वन्तरप्रतीतिरहितायास्तस्या अनुपलब्धेः कार्यव्यभिचारात्सत्यामप्यनुपलब्धौ कदाचित्कार्यस्याभावग्रहणस्यानुत्पत्तेः तत्प्रतीतिरप्यङ्गमिति व्यवस्थाप्यते व्यतिरेकाभावेऽप्यन्वयव्याप्तिबलाद्वेति । तत्र प्रथमे दूषणं-न तावत्-इति । +प्रति+ +प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियसंनिकर्षैः सहितानां प्रतीतिद्वये दूषणं-नापि तदव्याप्तेः-इति । सत्यां हि व्याप्तौ वायौ भवन् रूपाभावः प्रत्ययः तां वस्त्वन्तरप्रतीतिमाक्षिपदेवंभूतत्वादभावप्रत्ययस्य वस्त्वन्तरप्रतीतिव्याप्तत्वात् । यदि नाक्षिपेत् तर्ह्यभावप्रत्ययो वस्त्वन्तरप्रतीतिहेतुको न स्यात्स्वयं वा न भवेत् तत्कारणकस्य वस्त्वन्तरग्रहणस्याभावात् । अस्ति चायं वायाविति प्रतिक्षिप्तमपि पक्षं दूषणान्तरविवक्षयोपक्षिपति-ततः-इति । ततः प्रमाणान्तरभूताया अनुपलब्धेर्वायौ रूपाभावप्रतीतिर्न भवतीत्येव किंतु लिङ्गभूतायास्तदा च वस्त्वन्तरप्रतीतिर्नापेक्षणीयेति । लिङ्गमपि-इति । न हि तस्या एव कदाचिद्वस्त्वन्तरप्रतीतिरपेक्षणीयाऽन्यदापि युक्तमिति । ननु यथा ह्यलिङ्गदशायां मातापितृसंबन्धश्चक्षुःसंनिकर्षमपेक्षते ब्राह्मण्यज्ञानेन तु लिङ्गावस्थायां तथेहापि स्यादित्याह-यथा-इति । न-इति । तत्र हि ज्ञानात्मनः कार्यस्य पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणजातिभेदात् योनिसंबन्धस्येन्द्रियापेक्षानपेक्षयोरुपपत्तिरिह चोभयोरिति । वस्त्वन्तरग्रहापेक्षतदनपेक्षानुपलब्धिकार्ययोरभावज्ञानयोः पारोक्ष्याभ्युपगमेन जातिभेदाभावात् सहकारिवैचित्र्यानुपपत्तिरिति । ननु परोक्षत्वेऽपि वस्त्वन्तरग्रहणापेक्षानुपलब्धिजन्यस्य

प्रकारान्तरेणासौ जातिभेदो भविष्यतीत्याह—पारोक्ष्य-इति । न-इति । परोक्षापरोक्षव्यतिरेकिणो ज्ञानावान्तर जातिभेदस्याप्रामाणिकत्वादिति । संभाव्यते-इति । यद्यपि न प्रमाणोपलम्भ इति शेषः । संभाव्यताम्-इति । न हि संभावनामात्रसिद्धं जातिभेदमाश्रित्यास्मिन् जातिभेदे वस्त्वन्तरग्रहापेक्षानुपलब्धिः कारणमस्मिंस्तु तन्निरपेक्षेति कारणनियमः शक्यनिश्चय इति ।

तृतीयं हेतुमनूद्य व्याचष्टे—अज्ञातकरणत्वात्-इति । साक्षादनन्यत्र चरितार्थेनेन्द्रियेण जन्यमिति तत्रैवोदाहरणान्तरमाह-यथा वा-इति । यदि स्मरणं साक्षान्मनइन्द्रियजं तर्हि सुखादिज्ञानवदस्य साक्षात्कारित्वानुभवत्वे न किमिति स्त इत्याह-कुतः-इति । संस्कार-इति । न तावदनुभवत्वं संस्कारातिरिक्तासाधारणकारणाभावात् नापि साक्षात्कारित्वमिन्द्रियार्थसंनिकर्षासमुत्थत्वादिति वक्ष्यामश्चतुर्थे परिच्छेद इति ।

अज्ञायमानकरणकेन ज्ञानेनेन्द्रियजेन भवितव्यमिति व्याप्तिर्भावज्ञानेषु नाभावज्ञानेष्वपीत्याह—तथापि-इति । न-इति । सामान्यतः प्रवृत्ताया व्याप्तेर्बाधकमन्तरेणाभावविषयत्वेन संकोचानुपपत्तेस्तथापि वा संकोचेऽतिप्रसङ्ग इति । मा भूत्संकोचः तथाप्यज्ञायमानकरणकस्यैव कस्यचिद् ज्ञानस्यानिन्द्रियजत्वे किं बाधकमित्याह-तथापि-इति । बाधक वि + + त्सर्गापवादेऽतिप्रसङ्ग इत्येतदेव तावद् बाधकं किमन्यन्मृग्यत इत्याह—नन्विदम्-इति । नन्वन्यतः सिद्धायां व्याप्तावेव तदुक्त युक्तं तत्सिद्धिश्च विपक्षे बाधकादित्याशङ्क्याह-अन्यदपि-इति । इह घटो नास्तीति बुद्धिरतीन्द्रियजा निर्हेतुकैव स्यात् हेत्वन्तरासंभवादिति बाधकान्तरमाह—रूपादि-इति । तासामपीन्द्रियजत्वमज्ञातकरणत्वाद्योनसिद्धीति भावः । तमेव स्फारयति -न हि-इति । उपलभ्यमानकरणिकास्वनुमित्यादिषु इन्द्रियस्य कारणत्वेनाव्यवस्थापनादनुपलभ्यमानकरणिकासु रूपादिबुद्धिषु तद्व्यवस्थापनादज्ञातकरणत्वमेवेन्द्रियत्वे प्रयोजकमिति निश्चीयत इति । ननु रूपादिबुद्धीनां चक्षुरादिकारणत्वकल्पने तासां साक्षात्कारित्वमेव प्रयोजकं न त्वज्ञातकरणत्वमित्यत्राह-यद्यपि-इति । रूपादिबुद्धीनां सत्यपि साक्षात्कारित्वे प्रथमतः कार्यदर्शनसमय एव कारणमपेक्षमाणः कारणान्तराज्ञानेनैव चक्षुरादि कल्पयति । ननु तासां साक्षात्कारित्वमप्यनुसंधाय ततश्च प्रथमभाविनो ज्ञातकारणत्वस्यैव प्रयोजकत्वमिति तदेव व्यतिरेकमुखेन स्फारयति-न हि-इति । अत एव-इति । यत एवाज्ञातकारणत्वमेव प्रयोजकमैन्द्रियकत्वे न तु साक्षात्कारित्वमत एवेति । संस्कारकरण एव स्मृतेः । ननु मन इति चेत् तत्राह-संस्कारस्तु-इति । करणस्य मनइन्द्रियस्य विषयप्राप्तिरूपतया संस्कार उपयुज्यते, न तु कारणत्वेनेति ।

तुरीयं हेतुमनूद्य व्याचष्टे—भावावेशाच्च-इति । बहिः स्मरणादन्तः सुखाद्यनुभवाच्चान्यत्र सर्वत्रेन्द्रियलिङ्गादिभावात्मककारणसहायमेव मनः प्रवर्त्तमानं दृष्टमतो व्याप्तिवलादभावानुभवेऽपि किमपि भावरूपं कारणमाविश्य मनः प्रवर्त्तत इत्यनुमीयते, तच्च कारणमिन्द्रियमेवावशिष्यत इत्यर्थः । ननु भावानामुपलम्भ एवायं नियमः, अभावानुभवे तु वहिःस्वतन्त्रमनुपलब्धिमात्रसहायं भविष्यतीत्यत्राह—न हि-इति । अभावानुभवेऽपि शाब्दलैङ्गिकादौ मनसः शाब्दादिभावरूपकारणापेक्षादर्शनादिति । अन्यत्र तथादर्शनेऽपीह घटो नास्तीत्यत्रानुपलब्धिमात्रसहायं भविष्यतीत्यत्राह—न च-इति । यद्वा, भावानुभवे भावकारणापेक्षमप्यभावानुभवे तन्निरपेक्षमेव मनो भविष्यतीत्यत्र दोषान्तरमाह—न च-इति । तथा च-इति । अपेक्षणीयत्वेनावधृतस्याभावेऽपि कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे न किञ्चित्कस्यचित्कार्यं कारणमिति वा परिगृह्येताविशेषादिति ।

अपरानपि चतुरो हेतूनुपन्यस्यति—अपि च प्रतियोगिनि-इति । इन्द्रियाणि पक्षः; अभावज्ञानकारणमिति साध्यमध्याहार्यमभावप्रतियोगिनि घटादौ समर्थत्वात् शब्दलिङ्गादिन्द्रियस्यावान्तरव्यापारत्वादधिकरणग्रहणेन व्यवधानाभावात्, इदं चाभावग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्योपयोगमङ्गीकृत्योक्तम् । अभावविषयविपर्ययज्ञानहेतूनां दोषाणामिन्द्रियाश्रयत्वात् अघटं भूतलमिति विशिष्टबुद्धेरिन्द्रियहेतुत्वाच्चेति । तत्राद्यं व्याचष्टे—यद्धि-इति । भावग्राहिणः प्रमाणस्य तदभावेऽपि सामर्थ्यानङ्गीकारेऽनिष्टमाह-अन्यथा-इति । शब्दादेरप्यभावानापादकत्वमस्त्वित्यत्राह-न चैवमेव-इति । मन्त्रो नास्तीत्याप्तवाक्याच्च दृष्ट इत्याप्तवाक्यावगतानुपलब्धिलिङ्गादपि तदभावावगतेरिति । द्वितीयं विवृणोति-यस्तु-इति । आश्रयग्रहणव्यापृतमपीन्द्रियमभावबुद्धेः कारणं तस्येन्द्रियावान्तरव्यापारत्वेन तदव्यवधायकत्वादिति । यद्यवान्तरव्यापारोऽपि व्यवदध्यात् ततः सविकल्पकज्ञानानां प्रत्यक्षत्वं न स्यात् निर्विकल्पकज्ञानव्यवहितत्वादिन्द्रियस्येत्याह—अन्यथा-इति ।

यदि व्यवधानेनेन्द्रियमेवाभावज्ञाने कारणं स्यात् तर्ह्यवान्तरव्यापारीकृतधूमज्ञानमिन्द्रियमेवाग्निं ग्राहयेत् । तत्र चाभावप्रमाणवदनुमानमपि दत्तजलाञ्जलि स्यादित्याह-ननु-इति । तदवान्तरव्यापारलक्षणमपि दृष्टोपबलिगर्भमित्याह—न-इति । न हि यद्येन जन्यते तत्सर्वं तस्य व्यापारः किन्तु येन विना यस्य यदुत्पादनं न संभवति स एव तस्य कारणस्य तस्मिन् कार्ये जनयितव्येऽवान्तरव्यापारः । न च वन्हिसंयोगमन्तरेणेव धूमोपलम्भमन्तरेण चक्षुर्न वन्हिज्ञानमुत्पादयति पुरोवर्त्तिनि वन्हौ तमन्तरेणैव तदुत्पादनदर्शनादिति ।

तृतीयं विवृणोति-अस्ति च-इति । अस्ति तावद्विद्यमान एव वस्तुनि नास्तीति विपर्ययात्मकोऽभावप्रत्ययः यस्मिन् दुष्टे सति भवति तदेवादुष्टं समीचीनाभावज्ञानकारणं भवितुं युक्तमिति । ततः किमायातमिन्द्रियकरणत्वस्येत्यत्राह-न च-इति । न तावदनुपलब्धेरभावात्मिकाया दोषाश्रयत्वं संभवति । न चाधिकरणग्रहणस्य प्रतियोगिस्मरणस्य वा स्वगतो दोषः संभवति । कार्यप्रतिबन्धको हि दोषः, तयोस्तावदुत्पन्नयोरर्थप्रकाशात्मनः कार्यस्य केनापि प्रतिबन्धायोगात् अनुत्पन्नयोश्च कार्याभावस्य स्वभावनिबन्धनत्वेन दोषानधीनत्वात्तस्मादिन्द्रियदोषादेवाभावविपर्यय इति शिष्यत इति भावः । दुष्टं हेत्वन्तरमाशङ्कते—असंसृष्टयोः—इति । अभावे भावविपर्ययो दृष्टान्तार्थ इति । न वयम्-इति । तथा प्रतिभानमेव विपर्ययो न त्वन्यस्तावत्साध्यः । तथा च ततो विपर्ययोत्पत्तौ विपर्ययादेव विपर्यय इति स्यादिति परिशेषसिद्धमुपसंहरति—तस्मात्-इति । उक्तमर्थं प्रयोगमारोपयति—तथा च—इति ।

चतुर्थं हेतु व्याचष्टे-विकल्पनात्-इति । नन्विन्द्रियस्य विशेष्यभूतभूतलोपक्षेप्यभावप्रमाणेन विशिष्टधीः सेत्स्यति किं समेनेत्यत्राह—यथा हि-इति । अत्र-इति । अघटं भूतलमिति शिष्टबुद्धावित्यर्थः । ननु प्रत्येकसामर्थ्ये तयोः समाहारः कारणमस्तु न तु सहमस्यावकाश इत्याह—स्वस्य विषय-इति । न-इति । भावाभावरूपविषयभेदे परोक्षापरोक्षलक्षणफलवैजात्ये च सति येनेन्द्रियानुपलब्ध्योः समाहारः संभवतीति विषयभेदे फलवैजात्ये च समाहाराभावमेवोदाहरणेन दर्शयति-न हि-इति । ननु तत्रोदाहरणे कर्वरस्य घटपटात्मकस्य कार्यस्याभावात्समाहाराभावः न तु विषयभेदात्फलवैजात्याद्वा, इह त्वभावविशिष्टभावविषयस्यानुपलब्धीन्द्रिययोः अनुगुणपरोक्षापरोक्षात्मनः प्रत्ययस्य दर्शनाद्युक्तः समाहार इत्याह-तत्र-इति । न-इति । न हि मिथोविरुद्धे परोक्षापरोक्षत्वे एकत्र ज्ञाने समाविशत इति दर्शनबलात्समावेशाङ्गीकारे तत्र विशिष्टकार्येऽनुपलब्धेरिन्द्रियत्वद्वयोरपि शक्तिरङ्गीकार्या, तदा च प्रत्यभिज्ञानवत् प्रत्यक्षफलमेव ज्ञानं भवेदिति भावः । ननु स्वस्वविषयमात्रपर्यवसितयोरेव समाहारः कारणमस्तु किं शक्त्यन्तरकल्पनयेत्यत्राह-न हि-इति । प्रत्यभिज्ञादावपि नियतविषययोरेव संस्कारेन्द्रिययोः समाहारादेव सिद्धेरिन्द्रियशक्तिकल्पनं न स्यादिति । नन्वनुपलब्धीन्द्रिययोः प्रत्येकं भावाभावविषयशक्त्यभ्युपगमेऽन्यतरेणैव विशिष्टधीसिद्धेः किं परस्परसाहित्येनेत्याह-ननु-इति । न-इति । अनुपलब्धिसहितस्यैवेन्द्रियस्य तत्र शक्तिर्न केवलस्य, न चान्यसाहित्ये नैन्द्रियकत्वविरोधः प्रत्यभिज्ञानादिवदिति । सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्ययेष्विवात्रापि समाहारः कारणं स्यादित्याशङ्क्याह-एतेन-इति । अन्यसहितस्यै-

न्द्रियस्य विशिष्टधीहेतुत्वप्रतिपादनेन तेऽपि प्रत्ययाः गन्धज्ञानसहकृततया त्वचा वा चक्षुषा वा जायन्ते न त्विन्द्रियसमाहारेणेति व्याख्यात इति। एवमुक्तप्रकारेण विशिष्टज्ञान इवेन्द्रियस्याभावेऽपि सामर्थ्यमवर्जनीय-मित्युपसंहरति—तथा च—इति।

अथानुपपत्तिचतुष्टयेनाभावप्रत्यक्षत्वं पूर्वपक्षी प्रतिक्षिपति—स्यादेत-त्—इति। (a)अघटं भूतलमिति विशिष्टताबुद्धेः पूर्वमेव विशेषणस्याभावस्य ग्रहणं वक्तव्यं विशेषणग्रहणकार्यत्वात् विशिष्टबुद्धेर्न च विशिष्टे सामर्थ्यमस्तीति विशेषणेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यमतिप्रसङ्गात्। तस्मादभा-वात्मनो विशेषणस्य ग्रहणाय षष्ठं प्रमाणमास्थेयम्। (b)यदि वा भाव ऐन्द्रियकः सविकल्पको ग्राह्यः, ततो निर्विकल्पकेनासौ पूर्वं ग्रहीतव्यः निर्विकल्पपूर्वत्वात् विकल्पस्य। न चाभावे निर्विकल्पकसंभवः प्रतियोग्य-वच्छेदेनैव तस्य स्फुरणात्। न च षष्ठप्रमाणवादिनोऽप्ययं प्रसङ्गः ऐन्द्रि-यकविकल्पस्यैव तत्पूर्वकत्वनियमात्। (c)न चाभावस्येन्द्रियेण प्राप्तिः संभवति संयोगादीनां भावधर्मत्वात् विशेषणविशेष्यभावलक्षणस्य च संबन्धस्य संयोगसमवायादिसंबन्धान्तरपूर्वकत्वेनैव दण्डिनीलोत्पलादिषु दृष्टत्वात्। (d) किं च, अभावप्रत्यक्षत्ववादिनापि प्रतियोगिनोऽनुप-लब्धिरवश्यमिन्द्रियसहकारित्वेनाप्यङ्गीकर्त्तव्या, तथा चोभयसिद्धा सैवाभावज्ञानहेतुरस्त्विति।

समाधत्ते—उच्यते—इति। अवच्छिद्यतेऽनेनेति अवच्छेदः प्रतियोगी, तद्ग्रहणस्याभावनिरूपणे+ व्यमवश्यंभावः। प्रतियोगिनिरूपणाधीन-निरूपणोऽभाव इति यावत्। तस्माद्विशेषणत्वेऽपि न केवलस्याभावस्य पूर्वग्रहणं, नापि विकल्पवेद्यत्वेऽपि पूर्वमालोचनमास्थेयम्। एतदुक्तं भवति—न हि पूर्वग्रहणे विशेषणत्वं प्रयोजकं, नाप्यालोचनीयत्वेन विकल्पवेद्यत्वं किन्तु प्रतियोगिनिरपेक्षनिरूपणीयत्वं ज्ञानसमवायादौ तथावसायात्। अथाभावज्ञानस्यावच्छेदग्रहो ध्रुवो नाङ्गीक्रियेत तर्हि केवलस्याभावस्य पूर्वग्रहणमालोचनं च को नाम नाङ्गीकुर्यात्। विशेषण-विशेष्यरूपस्य संबन्धस्य संबन्धान्तरपूर्वकत्वनियमाभ्युपगमे च संबन्धान्तर-स्यापि संबन्धपूर्वकत्वप्रसङ्गेऽनवस्थाप्रसङ्गः। न चेदयमस्मदुक्तप्रकारोऽङ्गीक्रि-येत ततः प्रमाणान्तरपक्षोऽपि दुर्घटः स्यादिति तत्राद्यचोद्योत्तरतयाद्यं पदं व्याचष्टे—स हि—इति। एषां हि दण्डकुण्डलादीनामर्थानाम् अर्थान्तरज्ञा-ननिरपेक्षैः स्वविषयैरेव ज्ञानैरितरेतरव्यवच्छेदः सिध्यति, त एव विशेषणी-भवन्तः केवला अपि स्फुरेयुः। येषां तु ज्ञानसमवायाभावादीनां स्वस्वगो-चरं ज्ञानव्यञ्जकमात्रं न तु व्यवच्छेदकं, न हि ते प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षैरेव

स्वविषयज्ञानैः स्वेतरव्यवच्छिन्नाः प्रतीयन्ते तेषां केवलस्फुरणमन्तरेणैव विशिष्टज्ञानगोचरत्वमिति द्वितीयस्यापि चोद्यस्य तन्नैवोत्तरतया व्याचष्टे–स वा विकल्पयितव्यः—इति । तेरेव विकल्पवेद्यैः भवद्भिः पूर्वमालोचनविषयैर्भवितव्यं ये प्रतियोगिनिरपेक्षैरेवेन्द्रियैः ज्ञाप्यन्ते यथा घटादयः, ये तु प्रतियोगिज्ञानपुरःसरमेव जायन्ते यथा ज्ञानादयः तेषां निर्विकल्पकवेद्यत्वासंभवात् न तत्पूर्वकत्वमिति । अथ पाठक्रममनादृत्यार्थक्रमेण द्वितीय पादमवसरे व्याख्यास्यंस्तृतीयचोद्योत्तरतया तृतीयं व्याचष्टे—स्वभाव–इति ॥ स्वाभाविके हि विशेषणविशेष्ये संबन्धे सत्यपि रूपादिष्वधिकः समवायादिसंबन्धो दृष्टत्वादेव स्वीक्रियते । तद्धेतुकत्वेनाभावे तु स्वभावतः प्राप्तिरस्ति न च संबन्धान्तरं दृश्यत इति भावः । तथापि–इति । तदभ्युपगमोऽनवस्थादुस्थ इत्याह—इह तु–इति ॥ एतावता संबन्धान्तराभावमात्रेणेति तुरीयं पादं व्याचष्टे—न चेदेवम्–इति । दौर्घट्यमेवाह—तथा हि–इति । प्रत्यक्षं साक्षादनुमानादीनि तु परंपरया निर्विकल्पकपूर्वकाणि तेषां प्रत्यक्षपूर्वकत्वात् तस्य च निर्विकल्पकपूर्वकत्वादिति ॥ यतः सर्वस्यापि प्रमाणस्यायं स्वभावः तस्मादनुपलब्ध्या प्रमाणान्तरभूतयाप्यालोचितपूर्व एवाभावो विकल्पनीय इत्याह—ततः—इति । अस्तु तर्ह्यनुपलब्ध्यैवालोचनमित्यत्राह—न च–इति । आलोचनविषयत्वसंभवे वाभावस्यास्माकमपीन्द्रियेण तदालोचनं भविष्यतीत्याह–शक्यत्वे वा–इति । एतेन द्वितीयः पादो व्याख्यातः । षष्ठेनापि प्रमाणेनाभावः कस्यचिद्विशेषणत्वेन वा ग्राह्यः ततश्च संबन्धान्तरपूर्वकत्वनियमे विशेषणविशेष्यभावस्यानवस्थाप्रसङ्गस्तवापि तुल्य इत्याह—तदभावस्य–इति । ननु संयोगाद्यभावेऽपि तादात्म्यात्मकसंबन्धान्तरमभ्युपगम्यते भाट्टैस्ततो न तुल्यत्वमित्याह—परस्य–इति । यदि हि तादात्म्यं प्रमाणतोऽस्ति ततोऽस्तीति स्यात् न चैव प्रमाणाभावादित्याशयेनाह—ननु–इति । नन्वस्माभिस्तावदेतदभ्युपगम्यत इत्यत्राह—न हि–इति । न ह्यभ्युपगमतदभावमात्राभ्यां वस्तुनः सदसत्त्वसिद्धिरिति । यत्त्ववश्याभ्युपगन्तव्यत्वादनुपलब्धः सैव प्रमाणमस्त्विति तत्राह—अवश्य–इति । यद्यवश्याभ्युपगम्यत्वमात्रेणानुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमपि सिध्येत् तर्हि भावोपलम्भेऽपि तदभावानुपलब्धिरेव प्रमाणं भवेत् भावोपलम्भसमयेऽभावानुपलब्धेरवर्जनीयत्वादित्याह—अन्यथा–इति ॥

अथ परमेश्वरप्रतिपत्तिव्याजेन परिच्छेदार्थमुपसंहरति–प्रत्यक्ष–इति । बाधकत्वेन शङ्कितानामपि सर्वेषां प्रमाणानां कार्यत्वेनेश्वरायत्तात्मलाभत्वादनुमानस्याश्रयासिद्धेरपि तदधीनत्वादागमस्य च प्रामाण्येऽपि तत्परतन्त्रत्वादुक्तं—यन्मुखवीक्षण–इति । प्रत्यक्षस्योत्पत्तौ तदपेक्षायामपि

प्रामाण्ये तदनपेक्षत्वादुक्तं-प्रायः-इति। तदयमर्थः—एवमीश्वरस्याधरै-
र्वाक्प्रवर्त्तमानैस्तमपि विषयीकर्त्तुमशक्नुवद्भिरिति यावत्। यन्मुखवीक्ष-
णैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते तैः प्रत्यक्षादिभिस्तस्य विरोधो बाधश्च दूरे,
तमेवंभूतं सर्वेषां परमपुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादनुविधेयमेकं समेनाधिकेन वा
द्वितीयेन रहितं असमाया स्वच्छन्दतः प्रवर्त्तलक्षणाया लीलायामवद्धरतिं
परमेश्वरमुद्धवदतिश्रद्धावन्तो वयं प्रपद्यामह इति ॥ ० ॥

इति श्रीमद्रामदेवमिश्रसूनोर्वरदराजस्य कृतौ कुसुमाञ्जलिटीकायां
तृतीयः परिच्छेदः ॥

INDEX.

अ

फ

ब

भ

म

य

र

ल

व

स